

MUNKÁSOK '56

Évkönyv XXII. 2016–2017

Évkönyv XXII. 2016–2017

MUNKÁSOK '56

szerkesztette
RAINER M. JÁNOS
VALUCH TIBOR

Országos Széchényi Könyvtár
1956-os Intézet Alapítvány
Budapest, 2017

A programot a 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára létrehozott Emlékbizottság támogatja.

1956-OS EMLÉKBIZOTTSÁG

Szerkesztette

© Rainer M. János, 2017

© Valuch Tibor, 2017

© Alabán Péter • Bartha Eszter • Bódy Zsombor • Kiss András • Nagy Péter • Papp Andrea • Rainer M. János • Somlai Katalin • Szegő Iván Miklós • Valuch Tibor • Varga László, 2017

© 1956-os Intézet Alapítvány, 2017

Kézirat-előkészítő, korrektor Nácsa Klára

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Felelős kiadó az OSZK főigazgatója

Könyv- és címlapterv Molnár Icsu István

Nyomdai kivitelezés

Nalors Grafika Kft.

Felelős vezető Szabó Gábor ügyvezető igazgató

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ 7

KÖZELÍTÉSEK

VARGA LÁSZLÓ

Munkás – munkásság – munkástanácsok, történelmi távlatban 13

VALUCH TIBOR

Munkáslét Magyarországon

A második világháborútól az 1960-as évek végéig 32

A FORRADALOM ÉS KÖZVETLEN KÖVETKEZMÉNYEI

PAPP ANDREA

A munka és a mindennapok világa Rudabányán az 1950-es években

Egy műszaki ellenőr visszaemlékezésének tükrében 57

BÓDY ZSOMBOR

Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus gyárban

Kontinuitás és diszkontinuitás 80

NAGY PÉTER

Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei és emlékezete

Ózdon 95

KISS ANDRÁS

A Csepel Autógyár 1956-ban és a forradalom után 123

RAINER M. JÁNOS

A „horthysta” és a munkástanács – századosok 1956-ban 139

**MUNKÁSOK ÉS A MUNKÁS-ÖNIGAZGATÁS
KÍSÉRTETE – 1956 UTÁN**

BARTHA ESZTER

A munkások és a hatalom 1956 után 157

ALABÁN PÉTER

Emlékező mozaikok – a munka világa a Kádár-korszak
vidéki Magyarországon 180

SOMLAI KATALIN

Egy elfogadva elvetett eszmény?

*A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus
reformjának előkészületeiben, 1965–1966* 210

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

Munkástanácsok és 1989

A munkavállalói tulajdon és a tranzakciós költségek összefüggései 227

ELŐSZÓ

Az 1956-os Intézet Alapítvány és az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézete és Doktori Iskolája (a Doktoranduszok Országos Szövetsége Történelem- és Politikatudományi Osztálya) az International Students of History Association, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Szociológiai Intézete közreműködésével *1956 és a szocializmus: válság és újragondolás* címmel multidiszciplináris jelenkortörténeti konferenciát szervezett Egerben, 2016. szeptember 8–10-én. Abból indultunk ki, hogy az 1956-os forradalom a XX. századi magyar történelem egyik legjelentősebb eseménye, amely világosan jelezte a szovjet típusú rendszerek válságát. 1956 októbere után már nemigen lehetett azt gondolni a szocializmusról, mint előtte. Ezzel párhuzamosan átalakultak a szocialista diktatúrákhoz való hétköznapi viszonyulás módjai is. A magyar 1956 nem elszigetelt esemény: része egy hosszabb, Sztálin halálával kezdődő és még évekig tartó nemzetközi folyamatnak.

A konferencia előadói ebből a szempontból kívánták újragondolni 1956 magyarországi történetét. Lehetséges-e a nem kapitalista társadalmi fejlődés azután, hogy a klasszikus bolsevik program hitelét veszítette? Demokratizálható-e a szocializmus és felszámolhatóak-e a kapitalizmus egyenlőtlenségei? Milyen új alkalmazkodási módokat váltottak ki a hétköznapi életben az új működési mechanizmusok? Szellemi hatásoktól a lokális környezetig, a szociológiai vagy társadalomfilozófiai elemzésektől a hétköznapi stratégiákig minden érdekelheti a résztvevőket. Mindez a rivalizáló emlékezeti kánonokban – *és azokon túl*.

A szervezők 2016 elején felhívást bocsátottak ki. Ez a rövid szöveg csak a konferencia tartalmi elképzeléseit vázolta, mintegy javaslatként. Közös és szabad gondolkodásra hívta a jelenkortörténeti kutatás és a társadalomtudományok hazai műhelyeit, fiatal és nem fiatal kutatóit, a történettudomány és más tudományágak képviselőit. A konferenciára tervezetekkel, három-négy előadást és vitát tartalmazó „panelek” elképzeléseivel, illetve egyéni előadások vázlataival lehetett jelentkez-

ni. Más előfeltételt nem támasztottunk, a protokolláris, személyre szóló meghívásokat mellőztük.

A visszhang a szervezőket is meglepte. A konferenciára 258-an jelentkeztek előadóként vagy felkért vitaindítóként. Jelentős részük doktori iskolai vagy éppen egyetemi hallgató, illetve fiatal kutató volt. A legnépesebb jelentkező csoport a mai magyar történet- és társadalomtudomány fiatal és középnemzedékét képviselte. Az intézményi háttér rendkívül változatosnak bizonyult: valamennyi magyarországi egyetemi történeti tanszék, különféle kutatóintézetek és -helyek, levéltárak, könyvtárak stb. munkatársai jelentkeztek. Bár a konferencia hazai fórumként szerveződött és magyar nyelven folyt, legalább kéttucatnyi Magyarországon kívüli előadó is szerepelt, a szomszédos országokból éppúgy, mint a tengerentúlról.

A jelentkezőket szorosan vett tematikai vagy módszertani szempontból semmi sem korlátozta. Úgy közelítették meg tárgyukat, ahogyan akarták. Túlnyomó részük kész tematikus panelterveket adott be (három-négy előadó, felkért vitaindító és levezető elnök). Így előzetesen kirajzolódott egy az 1956 iránti érdeklődést és a róla szóló szakmai diskurzust ábrázoló sajátos térkép, rajta az érdeklődés centrumaival. Ezek egyike – ugyancsak némileg meglepő módon – a magyar munkásság 1956-os szerepvállalása, illetve helyzete volt, a forradalom előtt és után. A szeptember 8-i nyitó plenáris ülést követően három napon át párhuzamosan nyolc helyszínen, 63 szekcióban folyt a munka. Ebből féltucat panel csaknem húsz előadása szólt a munkásságról.¹ Itt és ekkor született meg a jelen kötet gondolata. A kétszáznál több előadás kiadására gondolni sem lehetett – de egy tematikai csomópont legjobb előadásait közölni nagyon is értelmesnek tűnt.

A munkásság forradalmi szerepe mindig is foglalkoztatta az 1956-ot akár csak

1 Az egri konferencia valamennyi dokumentumát, így a programot, az előadások kivonatait, egyes panelek filmfelvételeit, a sajtóvisszhangot lásd a konferencia honlapján, <http://1956-2016.uni-eszterhazy.hu/>. 41 előadás az egri Líceum TV által készített felvétele elérhető a legnagyobb videomegosztó oldalon is, <https://www.youtube.com/playlist?list=PLEcj-Nx-GCjMn-luEDTVS9Xz4DmANWacc5>. A konferenciáról szóló anyagok az 1956-os Intézet honlapján is elérhetők, <http://www.rev.hu/>.

2 Kecskemeti, Paul: *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising*. Stanford, 1961, Stanford University Press.

3 A New York-i Columbia Egyetem magyar mene-

részben társadalomtörténeti látószögből szemlélő elemzőket. Az úttörő szerepét Paul Kecskemeti játszotta, akinek 1961-ben az Egyesült Államokban megjelent monográfiája, *A váratlan forradalom* a magyar társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak sajátos sérelmeiből és összeadódó feszültségeiből indult ki.² Az értelmiség mellett különösen nagy figyelmet szentelt – a forradalom irodalmában elsőként – a munkásságnak, s nagyban épített a magyar emigránsokkal készített oral history interjúkra és kérdőívekre, elsősorban a *Columbia University Research Program on Hungary* anyagaira.³

A totalitarizmus fő teoretikusai, így például Hannah Arendt is úgy vélte, 1956 azt bizonyítja, hogy a szovjet totális rendszer keretei között is lehetséges értelmes, spontán tömegmozgalom a szabadságért. Arendt 1956-ot egy olyan, elveszett hagyomány folytatásának látta, amely az észak-amerikai angol gyarmatok vidéki kerületeinek gyűléseivel és az 1789-es párizsi községtanáccsal kezdődött, majd az 1870-es párizsi kömmünnel és az 1905-ös, 1917-es szovjetekkel folytatódott.⁴ A *tanácsok* forradalma szerinte a modern világ reményét jelenti a szükségszerűen diktatórikus, totalitárius irányba torzuló egy- (vagy akár több-) párti politikai rendszerekkel szemben. Ezt a felfogást a totalitárius elméletet bíráló revizionisták is elfogadhatónak vélték. A marxisták számára egyenesen a munkástanácsok őrizték meg a szocialista kibontakozás reményét. Az 1956-os munkásrészvétel

a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben övezte a legélénkebb érdeklődés. Legnagyobb hatású szerzője, az angol Bill Lomax 1977-ben úgy látta, 1956-ban ott rejlett egy valódi munkásforradalom lehetősége – szemben a liberálissá váló reformkommunista értelmiségiek elképzeléseivel.⁵ Kemény István szociológus ekkor, Lomaxszal együttműködve gyűjtötte össze és adta ki a munkástanácsok alapvető dokumentumait.⁶ 1986-ban Budapesten, Eörsi István író lakásán a hazai demokratikus ellenzék aktivistái beszélgettek ötvenhatos résztvevőkkel, történészekkel és társadalomtudósokkal – még késő Kádár-kori féllegalitásban. A tanácskozás „sztárvendégei” a Nagybudapesti Központi Munkástanács egykori elnöke, Rác Sándor, a Csepeli Központi Munkástanács elnöke, Nagy Elek és a Kőbányai Gyógyszerárugyár (Richter) munkástanácsát vezető Dénes János voltak.⁷

1989 után ez az érdeklődés erősen visszaesett. Ebben nyilván közrejátszott a forradalom emlékezetének sajátos szerepe a rendszerváltásban. 1989 ötvenhat-történetében nem a radikális cselekvés, hanem az össznemzeti vereség, a megtorlás és az ezért viselt felelősség játszotta a fő szerepet. A társadalmi s ezen belül a munkásrészvétel és annak sajátos, például intézményi formája néhány magányos kutató ügyévé vált.

kültekkel készített interjúinak nagy része olvasható a budapesti Donald és Vera Blinken Nyílt Társadalom Archívum honlapján: <http://osaarchivum.org/digital-archive/blinken/index.html>

4 Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992, Európa, és uő: *A forradalom*. Budapest, 1991, Európa.

5 Magyar kiadása Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Budapest, 1989, Aura.

6 Kemény István, Bill Lomax (szerk.): *Magyar Munkástanácsok 1956-ban*. Párizs, 1986, Magyar Füzetek – Atlanti Kutató és Kiadó Társulat.

7 Hegedüs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Budapest, 1992, Századvég – 1956-os Intézet. – Rác, Nagy és Dénes – függetlenül attól, hogy később (politikai) pályájuk hogyan alakult – ez alkalommal a magyar forradalom baloldali és/vagy munkáshagyományát képviselték.

A hazai társadalomtörténet-kutatás és írás 1980-as években bekövetkezett fellendülése nyomán azonban ismét megnőtt az érdeklődés a politikai érdekképviselés és részvétel munkásságához kapcsolódó formái és története iránt. Egerben a konferencián a munkásság régi kutatói immár tanítványaikkal (köztük az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája volt és jelenlegi hallgatóival, e kötet szerzőivel) együtt ismertették eredményeiket. A szerkesztők pedig örömmel adnak itt helyt e kissé mellőzött kutatási irányynak, abban reménykedve, hogy ez a megújult érdeklődés tartós lesz.

Varga László (1948–2016) történész-levéltáros egyike volt az említett magányos kutatóknak. 1989 után elsőként publikálta az 1956-os munkástanácsok alapvető dokumentumait,⁸ majd könyvében több tanulmányt is szentelt e kérdésnek.⁹ A tervezett munkástanács-monográfiától elsodorták más feladatok és saját nyugtalan, szenvedélyesen kereső természete, amely más irányokba terelte érdeklődését. Varga László Magyarországon elsőként javasolta egy 1956-ot kutatása középpontjába állító történeti intézet (újra)alapítását, a brüsszeli Nagy Imre Intézet folytatásaként, még 1989 kora tavaszán. A kilencvenes évek közepéig tagja volt a végül létrejött 1956-os Intézet kuratóriumának. Több kutatási projektünkben közreműködött, s mindig nagy érdeklődéssel követte az intézet munkáját. A munkásság iránti érdeklődés pályája legkorábbi szakaszából eredt, amikor a csepeli gyáróriás létrejöttét ábrázolta. Magától értetődött, hogy felkérjük az egyik munkástanács-panel előadójának, amit örömmel fogadott el. Betegsége miatt nem tudott eljönni Egerbe, de tanulmányt fejlesztett előadását elsőnek adta le 2016. november elején.

8 Varga László: A Nagybudapesti Központi Munkástanács irataiból. *Társadalmi Szemle*, 1991. 8–9. 142–155., illetve 11. 79–93.

9 Varga László: *Az elhagyott tömeg 1950–1956*. Budapest, 1994, Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, 199–237.

E sorok egyik írójával még a több mint húsz éve félretett munkástanács-könyv lehetőségéről beszélt. Nem tudtuk akkor, hogy utolsó napjaiban. Kötetünk élén álló tanulmánya utolsó írása. A könyvvel kollégánk és barátunk, Varga László

emléke előtt is tisztelgünk. Fáj, hogy nem lehetett velünk a magyar forradalomról szóló, meglehetősen eddigi legnagyobb szabású rendezvényen; hogy már nem élhette át azt, amit mi: a tudományos megismerés, elemzés és véleménycseré szabadságának örömét.

Eger – Budapest, 2017 februárjában

A szerkesztők

KÖZELÍTÉSEK

VARGA LÁSZLÓ

Munkás – munkásság – munkástanácsok, történelmi távlatban 13

VALUCH TIBOR

Munkáslét Magyarországon

A második világháborútól az 1960-as évek végéig 32

VARGA LÁSZLÓ

MUNKÁS – MUNKÁSSÁG – MUNKÁSTANÁCSOK TÖRTÉNELMI TÁVLATBAN

Tanulmányom tárgyát nevezhetném munkásosztálynak, ez a fogalom azonban történelmileg olyan terhelt és zavaros, hogy inkább mellőzöm. Az 1989 előtti hazai történelmi szakirodalom a munkásosztályhoz sorolta az agrárproletariátust, a kisipari munkásokat, de akár még a városi cselédeket is – a „kizsákmányoltak” széles tömegeit, vagyis mindazokat, akiket a mindenkori társadalom „alján” helyezett el. Itt e sokoldalúan rétegzett tömeg egyik fő csoportjával, a gyáripari munkássággal foglalkozom, alapvetően azokkal, akik húsz alkalmazottnál többet foglalkoztató közép- és nagyvállalatoknál dolgoztak. Azt próbálom nyomon követni, miként vált az 1956-os forradalom fő bázisává a nagyipari munkásság.

A KEZDETEK

A modern ipari munkásság Magyarországon a dualizmus korában alakult ki. A nagy gyáralapításokat (Gründerzeit) követő harminc év alatt ötszörösére nőtt a gyáripari munkások száma, 1910-ben már ők alkották az ipari munkásság több mint felét, miközben 1910-re 400 ezerről

az utóbbiak létszáma is egymillióra emelkedett.¹ Lackó (1973) 19–20.

A bányászatot leszámítva a munkások durván egyharmada dolgozott iparosként, ugyancsak harmada húsz alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztató kisüzemben, és szintén egyharmada a gyáriparban.

A dualizmus korában kialakult nagyipari munkásság rendkívül differenciált volt. Míg a segédmunkások vagyoni helyzetükben, mentalitásukban, életmódjukban alig különböztek a mezőgazdasági idénymunkásoktól – sőt jelentős részük éppen közülük került ki, akár még párhuzamosan is folytatták e két tevékenységet –, a munkásság megbélyegzően „munkásarisztokráciának” nevezett felső rétege – a művezetők, előmunkások és az elit szakmák szakmunkásai – az értelmiség mellett a társadalom legképzettebb részét alkották.

A munkásságot a képzettség strukturálta, ami együtt járt a szervezettséggel.

A vulgármarxista osztályelmélet egységes munkásosztály-fogalommal operált, legfeljebb a már említett és gyűlölt munkásarisztokráciát különböztette meg. Ebbe a kategóriába tehát elsősorban a szervezett, vagyis a szociáldemokrata szakmunkások tartoztak. A munkásarisztokrácia fogalma Marxnál merült fel² – Anglia kapcsán nevezi így a legjobban fizetett munkásokat –, később Engels³ és Lenin is használta.⁴ Magyar viszonyok között azonban használata erősen problematikus.⁵

Magyarországon 1910-ben az ipari munkásság bő 40%-át a szakmunkások tették ki; ez nagyrészt iparos eredetükre utal. Arányuk azonban iparáganként és helyenként nagyon is eltérő lehetett. Ugyanebben az időben Csepelen, a Weiss Manfréd-gyárban foglalkoztatott munkások szűk harmada volt szakmunkás, a munkások közel felét a képzetlen férfimunkások (betanított és segédmunkások) tették ki, a maradék negyedét alkották a képzetlen nőmunkások. A képzetlen férfiak fele kezdte ipari pályáját a csepeli gyárban, a nők 80%-a, a szakképzettek munkásoknak viszont alig hetede.

Talán már ez az egyetlen adatsor is érzékelteti a munkásság különböző rétegeinek lényegesen eltérő érdekérvényesítő képességét, ami természetesen a bérekben is tükröződött. Ha a nőmunkások bérét 100-nak vesszük, akkor 1893-ban a képzetlen férfiak 84%-kal kerestek többet, a szakmunkások 177, a művezetők 269%-ka. A következő években az olló még tágabbra nyílt: 1913-ra a képzetlen férfimunkások már több mint kétszeresét keresték, mint a nők, a szakmunkások majdnem négyszeresét, a művezetők már-már hétszeresét.

Erényi Tibor szerint a századforduló után az ipari munkások 12,53%-a (Budapesten 30%) volt „szervezett”, azaz valamelyik ágazati szakszervezet tagja, ami egyben szociáldemokrata párttagságot is jelentett. A szakszervezeti mozgalom

bázisát gyakorlatilag a szakmunkások jelentős része alkotta, a nőmunkásoknak mindössze 4%-a volt szakszervezeti tag.⁶

Ha a Csepeli Munkásotthon és a gyári Tisztviselői Kaszinó könyvtárának állományát összevetjük, akkor nem is az a leglényegesebb különbség, hogy az előbbi bőségesen kínált szocialista irodalmat (Marx, Engels, Lasalle, Kautsky, Kunfi), illetve megtalálhatók voltak benne a polgári radikálisok művei (Jászi Oszkár, Szende Pál), hanem szépirodalmi anyagát tekintve is magasabb színvonalú volt.

2 Marx (1962) 697.

3 Engels (1962) 274.

4 Lenin (1981).

5 Bár a téma és a korszak kiváló kutatója, Lackó Miklós a dualizmus korára nem tartja jellemzőnek a munkásarisztokrácia létét (Lackó [1961]) gazdaságtörténelem számításaira hivatkozva bérük alapján 5–6%-ra tette arányukat, hangsúlyozva, hogy a magyar ipari munkások még harmadát sem keresték angol társaikhoz képest. Lackó (1973) 25.

6 Erényi (1962) 271–272. A szakszervezetek taglétszáma 1906-ban egy év alatt megkétszereződött és megközelítette a 130 ezer főt. Rézler (1945) 211.

A munkásság helyzetében radikális változásokat idézett elő az első világháború. A szakmunkások reálbére a négy év során megőrizte ugyan korábbi előnyét a munkásság többi rétegéhez képest, de így is mintegy a felére, egészen pontosan a korábbi 53%-ára csökkent.⁷ Mindez brutális elnyomorodást eredményezett, ami tehát a szakmunkásokat sem kímélte meg. Hasonló folyamatok zajlottak le Németországban is, de messze nem ilyen mértékben. Ott a hadiiparban foglalkoztatott férfimunkások reáljövedelme a háború alatt „csak” a korábbi 77%-ára, a munkásnőké pedig 88%-ára (nálunk 48%-ra) csökkent.

A nagyipari munkásságot foglalkoztató üzemeket – szinte kivétel nélkül – hadi igazgatás alá rendelték, a szervezkedést a kvázi katonaként foglalkoztatott munkások számára lehetetlenné tették – sztrájk miatt Ausztriában még halálos büntetést is kiszabtak. A világháborús évek gyakorlatilag felszámolták a szakmunkásság (kis)polgári létét. A változásokat pontosan jelzik a korabeli munkástüntetésekről készült fotók. Hasonlóan sokat mond a *Casablanca* későbbi rendezője, Kertész Mihály egyetlen itthon fennmaradt filmje, a Tanácsköztársaság napjaiban forgatott *Jön az öcsém*, benne egy korabeli, háború előtti „tipikus” munkáslakás, kakukkos órával, a feleség a varrógépnél, vagyis szerény polgári jólét. A háború végére ennek már nyoma sem maradt. A kispesti főszolgabíró⁸ 1918 harmadik negyedéről írt jelentése, amelyet a Pest megyei alispánnak írt, a következőképpen fogalmazott: „Közgazdasági viszonyainkban a lehető legszomorúbb idők következtek be. Óriási iparvállalataink a szén hiánya miatt nem dolgoznak. A békés iparcikkek gyártására való áttérés lehetősége a közel jövőben nem várható... A gyárak szocializálása és kommunizálásának főbb kérdései foglalkoztatják a munkásságot, s ezzel egyenlőre iparvállalataink tértelenségre vannak kényszerítve. Munkaalkalmaink nincsenek, még kevésbé van munka kereslet, mert minden egyén az állam által nyújtott segíelyekből tartja fenn magát.”⁹ Ez utóbbi mondatok már inkább a jelentés keltésének (1919. január 7.) idejére vonatkozhatnak.

7 Szttrereányi–Ladányi (1933) 216.

8 A kispesti járást Csepel, Dunaharaszti, Erzsébetfalva, Kispest, Pestszentlőrinc és Soroksár, tehát Budapest délkeleti ipari agglomerációja alkotta.

9 Bacsoni (1977) 73.

10 Magyarországon ezt a mai napig részben lefedti a trianoni trauma, illetve a forradalmak fóbiája.

A FORRADALMAK KORA

Az utóbbi évtizedek nemzetközi és hazai szakirodalma egyre mélyebben ismeri fel és elemzi a világháború globális társadalom-átalakító hatásait.¹⁰ Nem pusztán évszázados birodalmak omlottak össze, nem csupán a politikai és gazdasági erővonalak változtak lényegesen, hanem az egyes társadalmak is alapvetően átala-

kultak. Az átalakulás megnyilvánulásai voltak Közép-Kelet-Európa forradalmi, amelyek azonban Oroszországtól eltekintve csak múltó epizódnak bizonyultak.

Nemcsak arról van szó, hogy a munkásság a háborús elnyomorodás és a valóban kíméletlen kizsákmányolás következtében egyre inkább radikalizálódott, hanem – addig elképzelhetetlen módon – politikai táboruk is jelentősen szélesedett. Túlfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit (s a megfelelő kutatások is hiányoznak hozzá), hogy részletesen feltárjuk, hogyan viszonyult a munkásság az 1919. március 21-én kikiáltott Tanácsköztársasághoz, az első proletárdiktatúrához. Alapvetően ez is a fent vázolt folyamat eredménye volt. 1914-ben a munkások is elfogadták a háborús célokat, majd jöttek a háborús évek, az elnyomorodás következményeként a kiábrándulás, miközben a szervezett munkást minden érdekérvényesítő képességétől megfosztották, katonai felügyelet, behívó fenyegette őket. Az ellenállás így a korábban szervezetlen nőmunkásokra hárult, majd amikor őket is korlátozták jogaikban, színre léptek a gyári tisztviselők, mérnökök és hasonló műszaki alkalmazottak.

Ez így együtt már komoly bázisa volt a forradalmaknak. Budapesten 1918 eleje és 1918. augusztus vége között közel háromszorosára nőtt a Vasas szakszervezet taglétszáma.¹¹

Károlyi Mihályné visszaemlékezése szerint október 31-én az Astoriában, a forradalom pillanatában azt mérlegelték, kik érnek előbb oda, a felfegyverzett csepeli munkások, vagy a fővárosba vezényelt bosnyák katonák.

A csepeli Weiss Manfréd-gyárban már október 31-én megalakult a munkástanács. Mire az uralkodó (ugyancsak október 31-én) kinevezte Károlyi Mihályt miniszterelnöknek, addigra az ország nagy részében teljesen felbomlott a korábbi rend. Vagyis az új kormánynak éppen ennek helyreállítása volt a legfontosabb feladata.

A világháborús tömegtermelés, a hadigazdálkodás, a katonai fegyelem bevezetése a nagyvállalatoknál erőteljes nivellálódást eredményezett, a munkásság a korábbiakhoz képest egységesebbé vált, és nagymértékben elnyomorodott. Mindaddig, amíg a szociális forradalmak e nyomor felszámolásának ígéretével jártak, a szervezett (szociáldemokrata) munkások támogatták őket. Csepelen 1919. március

18-án a Templom téren – három ellen-szavazattal – ötezren követelték a Tanácsköztársaság kikiáltását.¹²

De mi volt e tömeg politikai motívációja? (Addigra a gyár háború alatti munkássága az összeomlás következtében töredékére zsugorodott). A Kommunisták Magyarországi Pártjának 1918. november 24-i megalakulása a valóban

11 100 ezer fő. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 672. f. Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége, 100.

12 „A népgyűlés kimondja, hogy a csepeli összmunkásság a fogvatartott kommunisták azonnali szabadon bocsátását követeli s ennek a határozatnak minden erejével érvényt is szerez.” *Vörös Újság*, 1919. március 20.

forradalmi Csepelen inkább egyfajta ellenállást váltott ki, a korábban elképzelhetetlen, a mindennél fontosabb munkásegység megbontását vélték látni benne.

A helyi munkásmozgalmi legendákkal ellentétben egyetlen forrás sem igazolja, hogy Csepelen december elején megalakult volna a kommunista párt helyi szervezete.¹³ 1919. január végén a helyi szociáldemokrata párt gyűlésén a Budapestről a kommunista párt képviselőjében megjelent Vágó Béla érvelését viszonylag egyhangúan utasították vissza.¹⁴ A Károlyi-féle forradalom azonban képtelen volt beváltani a munkások reményeit, erre a teljes katonai-politikai összeomlás közepette esélye sem lehetett.

A *Népszava* elleni, véresen végződő február 20-i tüntetés után Kun Béláék le tartóztatását a csepeli szervezett munkások a kommunista párt megalakításához hasonlóan a munkásegység megbontásaként értelmezték. Azt is pontosan érzékelték, hogy a forradalom nem javított helyzetükön, az inkább rosszabbá vált.

Ezen az 1919. március 21-én kikiáltott (proletár)diktatúra sem segíthetett, májusra a lelkesedés is egyre inkább elszállt. Gyorsan kiderült, a vágyott szociális állam illúzió, megvalósíthatatlan. Ezt a korabeli népbiztos, Varga Jenő fogalmazta meg később: az egykori uralkodó osztályok annyira nem voltak gazdagok, hogy vagyoniuk szocializálása (állami tulajdonba vétele) lényegesen enyhíthetett volna az általános nyomoron. A Vörös Hadsereg első ezredét a csepeli gyárban toborozták, mellesleg éppen Vágó Béla, akkor már helyettes népbiztos jelenlétében. Korabeli (nem éppen baráti) szemtanú szerint „a vörös hadsereg első 13 századát úgy állították fel, hogy a munkabér fizetése alkalmával elzárták az összes kapukat és minden munkást vörös katonának beöltöztettek, még így is sokan szöktek meg a Duna felől a kerítésen át a vörös őrséget megvesztegetve”.¹⁵

A hatalomra jutó ellenforradalom élesen szembehelyezkedett a szociáldemokráciával, amely illegálisba kényszerült, de a szakszervezeti mozgalommal is, miután – nem alaptalanul – a munkásságot vélte felelősnek, bűnösnek a forradalmakért.

KONTINUITÁS ÉS VÁLTOZÁSOK

A korabeli viszonyokat elég pontosan jellemzi a szállítómunkások szakszervezete létszámának alakulása: míg a Tanácsköztársaság idején a tagság kereken 10 ezer főt tett ki, 1920 nyarán már csak 1513 tagot számláltak. A Nemzetközi Szállítómunkás Szövetség (ITF), amelynek ez a magyar szakszervezet is tagja volt, éppen

13 Tóth Ernő, a Csepel Művek MSZMP-alapszervezetének titkára: „Csepelen [1918.] decemberben jött létre a kommunisták helyi csoportja.” Baczoni (1977) 9.

14 Baczoni (1977) 85.

15 Baczoni (1977) 89.

ekkor hirdetett bojkottot Magyarország ellen, ami a teljes vasúti, postai, telefon- és távirdai forgalomra kiterjedt.

A bojkott súlyát jelzi, hogy a magyar kormány rögvest meghívta Budapestre a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) tényfeltáró bizottságát.¹⁶ Természetesen nemcsak Horthyval és a kormánnyal tárgyaltak, hanem a szakszervezetek vezetőivel is. A jelentés lesújtó véleményt fogalmazott meg a magyar állapotokról, a fehérterrorról¹⁷ és az embertelen hazai munkaviszonyokról egyaránt.

A külpolitikai elszigeteltség feloldása, a konszolidáció az 1921 áprilisában ki-nevezett Bethlen-kormányra várt. Ennek volt egyik fontos állomása az úgynevezett Bethlen–Peyer-paktum, amely erősen korlátozva ugyan, de újra engedélyezte a szociáldemokrata párt működését, és amelynek fejében a szociáldemokraták – többek között – lemondtak a kormány külpolitikájának bírálatáról, vagyis leginkább arról a jogukról, hogy jogsérelem esetén nemzetközi szervezetekhez forduljanak.¹⁸ A konszolidáció fontos állomásának számított az is, amikor Magyarországot 1922-ben felvették az ILO-ba és a Népszövetségbe.

A munkaviszonyok ezt követően – az ILO korábbi jelentéséhez képest – valamelyest tényleg javultak, de a munká-

16 Az ILO, akárcsak a Népszövetség – de már azt megelőzően – a versailles-i békeszerződés döntése alapján jött létre 1919 áprilisában, majd a Népszövetség szakmai szervezetévé vált, az ENSZ 1945-ös megalakulása óta azon belül fejti ki tevékenységét. Az egyes tagországokat nemcsak a kormány, hanem a munkáltatói és munkavállalói szövetségek is képviselik. A szervezet első, 1919. szeptemberi értekezletére Magyarországot – Németországgal ellentétben – még megfigyelőként sem hívták meg.

17 Ennek egyik brutális jelensége volt 1920 februárjában két szociáldemokrata újságíró, Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolása. Az Ostenburg-különítmény tagjait később sem vonták felelősségre.

18 Bethlen hasonló módon pacifikálta az addig ellenzéki kisgazdákat, bevonta őket kormányába. Még a tekintélyes Pesti Izraelita Hitközséggel is megegyezett, amely paktum nélkül is lemondott arról, hogy az antiszemita kurzus ellen külföldről kérjen szolidaritást, holott a hírhedt numerus clausus és a zsidó értelmiség kiszorítása a közszolgáltatból mit sem enyhült.

19 Taylor (1911).

sok számára már sohasem tértek vissza a „boldog békeidők”. Érdeemes összehasonlítani az 1914 előtti és 1920 utáni (leginkább 1930. szeptember 1-jei) munkástüntetések képeit, látni, mennyire megritkultak a (polgári) kalapos munkások. A rendőrségi körözésekben egyre gyakrabban tűnt fel a „munkáskülső” jelző.

Nemcsak a világháború okozta elnyomorodás nivellálta a munkásság különböző rétegeit, hanem az ipari termelés átalakulása is, a tömegtermelés, a futószalag, amit Henry Ford a híres T-modell gyártása során alkalmazott már a világháború előtt.

Ennek elméletét Frederick Winslow Taylor fektette le 1911-ben megjelent művében:¹⁹ lényege szerint mozdulatokra lebontva határozta meg a munkafolyamatot, vagyis annulálta a korábbi szaktudást. (Erről szól Chaplin *Modern időkje* [1936]).

A taylorizmus Európában csak a háború után kezdett terjedni, nálunk leginkább egy elég szélsőséges formája, a Bedeaux-rendszer vált általánossá a textiliparban. A gazdasági világválság hatására, a New Deal jegyében Elton Mayo foglalta össze az 1930-as évek elején több éves kutatásai eredményeit, miszerint nem apró részekre kell bontani a munkafolyamatot, ellenkezőleg, a cél a munkások kreativitásának kibontakoztatása.²⁰ Ez hozzánk már el sem jutott.

Részben a munkafolyamat jelzett átalakulása, részben pedig az iparági struktúrában bekövetkezett változások²¹ következtében a szakmunkások aránya a gyárban 1913 és 1938 között 43%-ról 30-ra csökkent, ennek megfelelően emelkedett a betanított és segédmunkások, illetve különösen a munkásnők aránya. Ugyanakkor emelkedett a paraszti származású munkások részesedése a gyárban (1930-ban 25% volt.). A munkásság átlagbére még 1938-ban sem érte el az 1913-as szintet.²²

Ezt a helyzetet talán pontosan tükrözik a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének adatai, miszerint a budapesti és a Pest környéki vas- és gépiparban foglalkoztatott munkások száma az 1918. októberi közel 50 ezerről egy év alatt alig 14 ezerre csökkent, a következő évben viszont 30 ezer fölé, 1922 végére már közel 44 ezerre emelkedett, de 1925 októberére még a 25 ezer főt sem érte el.²³ Ez azt jelenti, hogy az egyre inkább értéküket veszítő bérek mellett csökkent a foglalkoztatási biztonság, vagyis nőtt a munkanélküliség veszélye, ami a gazdasági világválság hatására 1930-ra szélsőségesen elmélyült.

A szociáldemokrata párt az erősen korlátozott 1922-es választásokon 17%-ot szerzett (1945-ben is), ezzel a második legerősebb párt lett a nemzetgyűlésben, de valódi politikai hatalomhoz sem ekkor, sem később nem jutott. Borsányi György adatai szerint az MSZDP Csepelen a szavazatok 72%-át szerezte meg, és Angyalföldön is ehhez hasonló arányú szavazatot kapott. A korabeli Budapesten közel 40%-ot, szinte az összes környező településen (Kispest, Újpest, Rákospalota, Pesterzsébet) abszolút többséget szerzett.

A következő választásokra, 1926-ra ez a fölény egyszerűen elolvadt (némileg, de nem jelentősen csökkent a választásra jogosultak száma). A szociáldemokraták már a szavazatok 12%-át sem érték el, a korabeli abszolút többség csak Angyalföldön maradt meg (55%).

Csepelen a szavazatok aránya 49%-ra, Budapesten pedig 27,4%-ra „olvadt”. 1935-ben a párt jelentősen tovább veszített súlyából (országosan 7%-ot ért el), Budapesten közel 5, Angyalföldön 9, Csepelen csak 2%-ot veszített, itt a szavazók 43%-a még mindig az MSZDP-re szavazott.

20 Mayo (1933).

21 A háborút követően lényegesen megnőtt a textilipar részaránya.

22 Lackó (1973) 36–39.

23 Lackó (1958).

1939-ben, az első valóban titkos választások során a párt a leadott szavazatok mindössze 3,42%-át szerezte meg. Most a kormánypárt mögött a nyilasok végeztek a második helyen, 14,4 százalékkal, valójában a különböző fasiszta pártok és jelöltek a szavazatok közel harmadát szereztek meg. Holott a kormány mindent megtett visszaszorításukért, Szálasi börtönben volt, számos vezetőjük internálva, lapjaik zöme betiltva, a magas kaucióhoz kötött jelölés sok helyen nem is tette lehetővé indulásukat.

A szociáldemokratáknak a 260 fős parlamentben mindössze 5 hely jutott. A nyilas pártok Budapesten (Csepelhez hasonlóan) a szavazatok 30%-át, Újpesten közel felét, Angyalföldön bő harmadát kapták. A szociáldemokraták ezzel szemben Budapesten már csak 10, Angyalföldön 39 (a nyilasoknál azért több), Csepelen 22%-hoz jutottak.²⁴ Nem vitás, a munkásság egy jelentős része „bezöldült”.

A párttörténetírás egykor az illegális kommunista mozgalmat próbálta a németellenes, antifasiszta ellenállás középpontjába helyezni. 1989 után ennek ellenreakciójaként született meg a kommunisták szerepének teljes tagadása, holott a két világháború között, majd a háború alatt meglehetősen komoly és 1945 után is ható szervezkedéseik voltak, helyenként akár viszonylag komoly bázissal.

Borsányi György egy másik tanulmányában²⁵ a BRFK Politikai Rendészeti Osztályának csonkán megmaradt, „mintegy 40 ezer adatlapját” próbálta

reprezentatív módon elemezni. Ez az anyag persze megérne egy modern, számítógépes feldolgozást, amire akkor Borsányinak természetesen nem volt lehetősége.²⁶ Alapvetően (időben is eltérő) több mozgalmat különböztet meg, így a KMP-t (ide sorolva a KIMSZ-et, de akár a Vörös Segélyt, az Alkoholelles Munkások Szövetségét, a Munkás Eszperantisták Szövetségét stb.), majd a „frakciók” két legjelentősebb csoportját, a deményistákat, és a belőlük kiváló Deák–Mayer-frakciót, mondván, „a rendőrség is kommunistának tekintette őket”. Borsányi más irányzatokat nem nevez meg, holott az ún. Weisshaus-frakciónak is volt valamilyen bázisa. Adatai alapján arra következtetünk, hogy a különféle kommunista vagy kommunisztikus mozgalmak a legnagyobb fenyegetettség körülményei között is több ezres táborral rendelkeztek.

A háborús konjunktúra megint változásokat eredményezett a hazai ipar szerkezetében. 1938 és 1945 között jelentősen nőtt a vas-, fém- és gépipar súlya, 29,7-

24 Borsányi (1989).

25 Borsányi (1983).

26 A (feltehetően) kartonok a fennálló törvényi szabályozás szerint Budapest Főváros Levéltárának gyűjtőkörébe tartoznak, de sohasem kerültek oda. Tudomásunk szerint az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének archívuma őrizte (Borsányi is itt kutatta), majd megörökölte annak jogutóda, a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár, innen a Magyar Nemzeti Levéltárba kerültek, de nyilvántartásaik alapján nem sikerült rálelnünk.

ről 40,5%-ra,²⁷ de a munkásság összetétele tovább „romlott” – a szakmunkások aránya már csupán 27%-ot tett ki, míg a segédmunkásoké 31-et.²⁸

A hadikonjunktúra viszont erősítette a munkásság szociális biztonságát, szabályozottá vált a munkaidő, kiszélesedett a társadalombiztosítás, biztosabbá lett a megélhetés. Maga a háború, a frontszolgálat, a hadifogság, a halál és a pusztulás végképp eliminálta a korábbi különbségeket, a szakmunkás a „paraszt” mellett pusztult el, vagy élte túl. A létfenntartási költségek 1940 és 1944 között megduplázódtak, ha kisebb mértékben is, de megisméltődött az 1914 utáni sokkhatás. Majd jött az összeomlás.

AZ ÚJ REND

1945-ben a munka világa is radikálisan átalakult, demokratizálódott. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már januárban elrendelte munkabér-megállapító bizottságok felállítását, amelyekben meghatározó szerepet biztosított a szakszervezeteknek.²⁹ Budapest felszabadulásának hónapfordulóján az ipari miniszter – szintén rendeletben – szabályozta a fővárosban és agglomerációjában, vagyis Nagy-Budapestben a munkabérek megállapításának módját, nevezetesen kollektív szerződések kötését írta elő.³⁰

Június elején tették kötelezővé a gyáripárban üzemi bizottságok felállítását, gyakorlatilag a szakszervezetek felügyelete mellett.³¹ Ezek persze erősen emlékeztettek az 1918/19-es munkástanácsokra, belefolyhattak akár az üzemi irányításába is, de azt semmiképpen nem vehették át.

A korábbi termelési viszonyokhoz képest mindennek két meghatározó következménye lett. Az egyik – ami messze túlmutatott az egyes üzemeken – a szakszervezetek, kiemelten a Szakszervezeti

Tanács politikai hatalmi térnyerése volt. Kiragadott, de azért jellemző példaként utalnék arra, hogy a demokratikus politikai pártok mellett – 1947-ig – a szakszervezeti csúcsszerv is bekapcsolódott a népbíróságok ítéletozatalába. A másik következmény az volt, hogy az üzemekben megjelentek a pártok – természetesen a két munkáspárt –, a helyi üzemi bizottságok működését éppen az ő rivalizálásuk jellemezte.

Az újjáépítés fenntartotta a korábbi hadigazdálkodás alapvonásait, meghatározó maradt az állami beavatkozás, például a „készletgazdálkodásnál”. Ez nemcsak megkönnyítette az 1948 tavaszára gyakorlatilag lezajló államosításokat, de biztosította a hadigazdálkodás továbbélését is, ahogy 1917 után Szovjet-Oroszor-

27 Ez így még az 1913-as szintnél is magasabb volt.

28 Lackó (1973) 41.

29 78/1945. M. E. sz. rendelet.

30 50.775/1945. Ip. M. sz. rendelet.

31 55.000/1945. Ip. M. sz. rendelet.

szágban. Vagyis – Kornai János kifejezésével – ugyanolyan hiánygazdaságot eredményezett, mint a mindkét világháborúra jellemző hadigazdaság.

A „fordulat évével”, az üzemek államosításával a hatalom számára egyre terhebbé vált az egyébként az MKP által uralt szakszervezetek túlhatalma, rohamos visszaszorításuk mellett ekkor váltak „lenini transzmissziókká”, a diktatúra akarátának közvetítőivé. 1948 szeptemberében a Szakszervezeti Tanács XVII. kongresszusa a szakszervezetek legfontosabb feladataként már egyértelműen a termelés előmozdítását nevezte meg. Miközben az államosított üzemek élére zömmel „munkásigazgatók” kerültek, maga a munkásság maradéktalanul elvesztette érdekérvényesítő képességét.

A gyáripari munkásság száma 1954-re 1938-hoz képest (332 ezer fő) kétszerezére nőtt. A háború, a hadigazdaság éveiben dinamikusan emelkedett (mintegy 40%-kal), majd természetesen apadt, de 1950-re már megközelítette a háborús szintet. A növekedés 1951-ben vett nagyobb lendületet: a munkásság létszáma ekkor 527 ezer fő volt, ami 1954-re további másfél százezerrel bővült (682 ezer). A haditermelés, majd még inkább a tervezdálkodás éveiben – az ellenőrök ellenőrzése jegyében – a gyáriparban alkalmazott tisztviselők száma még nagyobb arányban, két és félszerezére emelkedett.

Rohamosan romlott az életszínvonal: a reálbér 1950-hez képest 1953-ra mintegy negyedével csökkent. A KSH számítása viszont nem tükrözte a fogyasztási cikkek minőségének romlását, ami viszont egy másik felmérésük szerint további 8–10%-ot tett ki.

Az élelmiszer-fogyasztás is csak ritkán érte el a háború előtti (1938-as) szintet, már csak azért is, mert az élelmiszerek ára a bérekhez képest esetenként radikálisan emelkedett. Ilyen értelemben drágább lett a kenyér és a tej, a cukornál az árnövekedés közel kétszeres volt, a lisztnél, burgonyánál bő kétszeres, a húsnál és a rizsnél már háromszoros, a tojásnál több mint négyszeres. Az erőltetett iparosítás, a foglalkoztatottság növelése érdekében 1951 végén mintegy 20%-kal emelték a béreket az iparban, ennek „kompenzálására” viszont egyidejűleg 50–100%-kal növelték a fogyasztási cikkek árát: a tartósított élelmiszerek ára 120%-kal lett magasabb, a zöldség és gyümölcs pedig 125%-kal lett drágább.

Nemcsak ez az elnyomorodás – ami természetesen szinte minden más társadalmi osztályra és rétegre is kiterjedt – emlékeztetett az első világháborús viszonyokra, hanem az üzemeken belüli munkakörülmények hihetetlen romlása is. „A Pécsi Szénbányáknál gyakran 2 ½ %-os metán jelenlétében robbantanak, jóllehet ilyen magas metán mellett a robbantás életveszélyes... A Budapesti Szerszámgyépgyárban a daruk megengedett terhelése 8 tonna, ezzel szemben 14–15 tonna terhet emelnek vele, aminek következtében a daruláncok már többször elszakadtak. Az Alumíniumgyárban a présgépeknél a kapcsolót kiiktatják,

hogy ezáltal a gép működése folyamatos legyen. Ennek következtében több munkás elvesztette ujját vagy keze fejét... Amíg a MÁVAG Kovácsoló gyárában 1947-ben 300 tonnát, addig 1953 első felében ugyanebben az épületben 1.200 tonnát termeltek havonta. Az egész épület a daruterhelés miatt északi oldal felé mintegy 18 cm-t elmozdult és csak oldalról alátámasztott gerendákkal tudták megakadályozni – ideiglenesen – a műhely összedőlését. 1000 munkásra havonta 33 baleset jut... Tűrhetetlen állapotok uralkodnak a Tudor Accumulátor-gyárban. Az elszívó berendezések nem megfelelőek és ezért 1952-ben 118 munkás, 1953 első felében 40 munkás kapott ólommérgezést. A nemtörődömségre jellemző, hogy az ólomgázzal telített gyárudvar közepén helyezték el az üzemi csecsemőotthont. Az üzemet a környéken »halálgárnak« nevezik... A gyár közelében, az utcán árusító újságárus is ólommérgezést kapott.” A mecseki szénbányákban a dolgozók közel negyede szenvedett szilikózistól, a Lenin Kohászati Műveket egyetlen hónap alatt 120 dolgozó hagyta ott orvosi javaslatra, az ok: tbc, egy részük meg is halt.³² Az idézet nem a Szabad Európa Rádió korabeli tudósításából, hanem egy 1953. október 21-én kelt jelentésből származik, amely a Nagy Imre-féle „új szakasz” jegyében a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága számára készült.

Az a munkás, aki nem esett hadifogságba, még malenkij robotra sem vitték, nem internálták, nem telepítették ki, nem ítélték el a tervgazdaság ellen elkövetett bűncselekményért – mindez már maga a kivétel –, csak tengette életét, az üzemben és otthon egyaránt. A lakásviszonyok és az egészségügy helyzete sem különbözött más, életminőséget befolyásoló tényezőktől. Bár az ostrom alatt Budapesten a lakóházak közel háromnegyede megsérült és a lakószobák negyede teljesen elpusztult,³³ 1949 és 1956 között a népesség kerekén 7%-kal nőtt, a lakásállomány viszont mindössze alig 4%-kal. A felemelt első öt éves terv 217 ezer lakás építését írta elő, de ennek még a fele sem készült el.³⁴ Budapesten – bár 1951-től már korlátozták a bevándorlást³⁵ – a népesség a tervidőszakban több mint 200 ezer fővel nőtt, a lakásállomány viszont csupán nem egészen 14 ezerrel – ezen belül az 1953-as kormányprogram jegyében, az utolsó évben, 1954-ben négyszer annyi lakás épült, mint 1953-ban. Komlón a háború előtti népesség 1955-re a négyszeresére emelkedett, Pécssett az 1945-ös 87 ezres lakosság száma 1956-ra mintegy 30 ezerrel bővült, de mindössze 1687 lakás épült.³⁶ Dorogon 1945 után csupán 32 állami lakás épült. Ózdon 1953-ra 1945-höz képest még csökkent is a lakásállomány, holott a népesség száma 10 ezerrel

32 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 276. f. 53/1954.

33 Budapest Statisztikai Hivatalának jelentése 1946. május 2.; Gáspár (1973) 248–262.

34 *Adatok...* 425.

35 91/1951. (IV. 17.) MT. sz. rendelet.

36 *Országgyűlési Napló*, 1956. július 31. Acház Imre.

bővült: 1953 őszén 2600 lakásigénylőt tartottak nyilván, átlagosan 5,5 (vagyis a gyakorlatban sokszor akár 10) fő lakott egyetlen szobában.³⁷

Ózdon, a Kohászati Üzemeknél maradva, a dolgozóknak csak a negyede rendelkezett öltözővel és mosdóval, az iparvasúti műhelyben 320-an dolgoztak. Ez volt a gyár „legmocskosabb műhelye”, még „csak egy rendes mosdó sincs, ahol mosakodni tudnának. Két vályú van.”³⁸ Magyarországon a csecsemőhalandóság 1952-ben 6,9% volt – ami a következő fél évben 8,4%-ra (!) emelkedett –, Ózdon viszont ez az arány ugyanekkor 14,9% volt, vagyis egyéves korára minden hetedik újszülött meghalt. Nyilván az is hozzájárult ehhez, hogy a városban egyetlen gyermekorvos sem működött.

A fővárosban 1938-ban 1000 biztosítottra 120 kórházi ágy jutott, 1953-ban már csak 68. A radikálisan csökkenő alapterületen viharosan nőtt a fekvőbetegek száma, számos kórházban két beteg feküdt egy ágyban, az egyik fejtől, a másik lábtól.

37 MNL OL 276. f. 53/1954.

38 Uo.

39 Uo.

40 Zsilák (1981). Képtelen képzavarnak a parasztság és a kispolgárság összemosását nevezzük.

41 PIL SZOT Közigazgatási Osztály 1951. 36., 38.

A gyermekosztályokon a hármás fektetés sem számított rendkívülinek, még fertőző gyerekek között is előfordult.³⁹

A kádári történetírás azzal próbálta magyarázni a munkások aktív részvételét a forradalomban, hogy maga az osztály „felhígult”, legjobbjaikat kiemelték, soraik ezzel párhuzamosan „deklasszált

elemekkel” bővültek. Ez részben talán igaz is, de egyáltalán nem volt meghatározó tényező. Sokkal lényegesebb volt az erőltetett iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, ami a XVI–XVIII. századi angliai bekerítésekhez hasonlóan kényszerítette a parasztság jelentős részét a városokba, az iparba.

A munkásosztály „felhígulását” talán Zsilák András fogalmazta meg – képtelen képzavarral – a „legprecízebben”: „A tízezerrel munkássá lett paraszti kistulajdonosok, az ún. kétlakiak életmódjukkal, szemléletükkel átmenetileg erősítették a kispolgári erkölcsi felfogás és gondolkodásmód hatását a munkásosztály körében.”⁴⁰ Zsilák feltehetően nem azt nevezte kispolgári erkölcsnek, ahogy egy 1951-es szakszervezeti jelentés beszámolt az első szocialista város, Dunapentele alkohol által áthatott építéséről. A büfét bezárták, megtiltották öt liternél több alkohol szállítását, de az alkoholizmus maradt. A jelentés szavá tette, hogy „számos férfi a nőszálláson található, vagy fordítva, a munkások 60-80 százaléka áll csak hétfőnként munkába, a fluktuációt, vagyis a munkások elvándorlását, egyszerűen képtelenség nyomon követni, egyedül 1951 februárjában 500 fő távozott, de a vezetés a hiányzókat is elszámolja, bér[szám]fejti”. Az építkezés területén óriási az anyagpazarlás, „szerteszét hevernek a félig teli cementes zsákok, a munkások a munkaidő lejártával egyszerűen otthagyják a már bekevert betont”.⁴¹

A „felhígulás” sajátos jelenségére utalt 1950 márciusában a legendás bányászvezér, Zgyerka János is: „Elfelejtik az elvtársak, hogy nálunk olyan bányászok dolgoznak, akik 80-90 százalékukban parasztok, akik a reakciósokat csakánnyal akarják szétverni. Arról nem tehetünk, hogy mégis 92 százaléka íratta be gyermekét hitoktatásra.”⁴² A Zsolnay-gyár egyik műhelyéről készített 1951-es jellemzés szerint „sok a fegyelmetlen és bizonyos mértékig az ellenség befolyása alatt lévő elem, s ezek mind jó szakmunkások, akik ma még nélkülözhetetlenek”.⁴³ Vagyis a kommunista párt néhány röpké év alatt teljesen amortizálta egykori, valós társadalmi bázisát. A békekölcsön-jegyzés kapcsán éppen az egyik „csakányos” foglalta össze egy egész osztály, a munkásság véleményét: „Ha egy kiló szalonna árát nem lehet egy nap a bányában megkeresni, akkor nem érdemes dolgozni... Csak azt adom, amit kaptam, nélkülözést és nyomort.”⁴⁴

Korabeli hangulatjelentés szerint 1953. július 4-én akadt olyan falu, amelynek teljes lakossága lerészegedett, miután este Nagy Imre kormányprogramját meghallgatta, élén a párttitkárral. A munkásság körében az új szakasz bejelentése nem váltott ki hasonló eufóriát, bár jelentőségét sokan felfogták. Javult a politikai légkör és az életszínvonal, sokan kiváltották az ipart, de az üzemek mindennapjaiban alig változott valami, inkább csak romlott a helyzet. Egyes nagyberuházások leállítása leginkább munkásokat sújtotta, ahogy az ipari beruházások általános csökkentése is. A nehézipar visszafogása nem jelentette a fogyasztási cikkek automatikus bővülését, az ipari termelést meghatározó nagyüzemek nem tudtak, de nem is akartak valódi fordulatot végrehajtani. Az új szakasz nevében végrehajtott, de annak céljaival éles ellentétben álló „racionalizálások” csak növelték a káoszt.

Ennek ellenére Nagy Imre menesztése, a kormányrúd visszafordítása kielezte a korábbi feszültségeket. A politikai hatalom a munkások érdekérvényesítését a változatlanul „gleichschaltolt” szakszervezetek belügyének tekintette. A SZOT IX. teljes ülésén Gáspár Sándor főtitkár ennek megfelelően 1956. szeptember 7-én az elnökség nevében leszögezte: „az üzemekben nincs szükség semmiféle új szervezetre, ...a munkásellenőrzésnek gyakorlatilag a szakszervezeti szervek útján kell megvalósulni”.⁴⁵

A FORRADALOM ÉLÉN

Az 1956-os munkástanácsoknak nem az 1918-as munkástanácsok, vagy az 1945-ös üzemi bizottságok voltak az előképei – az utóbbiak már csak azért sem, mert 1956-ban így nevezték a szakszervezetek üzemi „szerveit”. Bár mindkét hazai

42 PIL SZOT Titkárság 1950/158.

43 PIL SZOT Közigazgatási Osztály 1951. 36.

44 MNL OL 276. f. 53/1954.

45 PIL SZOT 1-2/1956/87.

előzmény mintául – akár forradalmi mintául – szolgálhatott volna a hatékony érdekérvényesítéshez, a valódi indikátor mégis sokkal inkább az addig kiátkozott „jugoszláv modell” volt. A napilapok címlapon számoltak be róla, hogy október közepén, napokkal a forradalom kitörése előtt a magyar párt- és állami vezetők belgrádi látogatásuk során egy valóságos, létező munkástanácsot is felkerestek. Október 22-én a Vegyipari Minisztérium kollégiuma már egyértelműen a munkás-önigazgatás mellett tette a garast, ez másnap a *Szabad Népb*en meg is jelent. A kollégium, vagyis egy minisztérium legfőbb irányító szerve nyilvánította így ki, hogy ez a kérdés nem kizárólag a SZOT, a transzmissziós szakszervezetek felségterülete. Néhány órával később már a Petőfi Kör követelései közé is bekerült a munkásigazgatás.

Október 23-án Diósgyőrött megalakult a Munkáselőkészítő Bizottság, vagyis – ha más néven is – valójában az első munkástanács. 17 pontjuk főként mérsékelt politikai és szociális követeléseket fogalmazott meg, a helyi viszonyokat alig érintve, a legfontosabb minden bizonnyal „az általános titkos választójog” kérdése volt. A követelések listája a miskolci egyetemisták hatására még aznap további négy olyan ponttal bővült, amelyek a forradalom programját képezték: kilépés a Varsói Szerződésből, a szovjet csapatok kivonása, március 15-ének ünnepnappá és október 6-ának nemzeti gyásznapá nyilvánítása.⁴⁶

Ebben az aktusban szinte tökéletesen benne van a forradalom dialektikája és dinamikája. A munkásság önszerveződése és az egyetemisták szerepe, ami szétválaszthatatlan egymástól. Hasonló jelenséggel szembesültek az ún. reformkommunisták – leginkább éppen a diákság volt az, amely a demokratikus törekvéseket kiegészítette nemzetiekkel.

Hat nappal később Újpesten az Egyesült Izzó munkástanácsa már nem pusztán további tíz újpesti munkástanáccsal közös megbeszélést szervezett, mondván, elszigetelten csak belső ügyekkel foglalkozhatnak, de az összefogás révén túl is léptek ezen. Ott és akkor megfogalmazták, mi vezetett a munkástanácsok megalakulásához: „Az elmúlt években a pártpolitika nem a nép érdekeinek megfelelően dolgozott. A Petőfi kör egy régebbi ülésén indult el ez a folyamat, amely a szabadság kivívásához vezetett.” Egészen konkrétan a június 27-i sajtóvitára utal-

46 *Észak-Magyarország*, 1956. október 25. A negyedik pontnak, amely a politikai és hadifoglyok Magyarországra szállítását követelte, ekkor már nem volt relevanciája.

47 Rákosi pozíciójának megerősítése és a Petőfi Kör június 30-i „betiltását” követően széles körben terjedt annak a híre, hogy a párt főtitkára 400 fős letartóztá-

tak, ahol „nyíltan meghatározták a helyes utat, a szabadság kivívását. 1956 júniusában azonban a párt akkori vezetői, Rákosival az élen, igyekeztek elfojtani a népnek ezt a követelését, jogos igényét. Az MDP akkori vezetői második Rajk-pert akartak produkálni a Petőfi kör vezetői, a magyar írók ellen.”⁴⁷ A párt, az

állam azt hitte, támaszkodhat a magyar karhatalmi szervekre. Kitűnt azonban, hogy nincs mellettük az ÁVH-n kívül karhatalom. A párt vezetői, amikor rádőbbsentek, hogy helyzetük tarthatatlan, teljesítették az ifúság, a munkásosztály 14 pontját, jogos követelését. Ha a párt akkor a nép jogos érdekeit nézi, vér nélkül teljesíti azokat.⁴⁸

A párt vezetése október 26-án szólította fel a munkásokat, hogy alakítsanak a gyárakban munkástanácsokat. A felhíváshoz a SZOT is rögvest csatlakozott, eddigre azonban valójában már országsszerte alakultak ilyenek. Többségük így-ügy, gyakran deklaráltan csatlakozott „az egyetemisták 14 pontjához”.

Ennek ellenére a pártvezetésben még élt az illúzió, hogy támaszkodhat a „munkásosztályra”, az fogja hatalmát megvédeni. A katonai bizottságban komolyan foglalkoztak azzal a tervvel, miként lehetne felfegyverezni a munkásokat. Ebből mindössze annyi valósult meg, hogy egyes vállalatoknál rövid ideig képesek voltak a munkástanácsok megválasztását befolyásolni. Részben gyakran ez vezetett a munkástanácsok akár többszöri újraválasztásához.

Október utolsó napjaiban a munkástanácsok országsszerte szinte kizárólag politikai követeléseket fogalmaztak meg, illetve sztrájkot hirdettek szovjet csapatok kivonásáig. Ezekben a napokban erősödött az összefogás igénye, a munkástanácsok sorra vették fel egymással a kapcsolatot, tömörültek egy-egy meghatározó vállalat munkástanácsa mögé, egyben részt kértek a helyi forradalmi szervezetben is.

Október 29-én tartották meg az Egyesült Izzóban tíz munkástanács – már említett – közös ülését. Október 31-én a Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban (BHG) került sor a XI. kerületi munkástanácsok hasonló rendezvényére, majd még aznap a Ganz Villamossági Gyárban 24 munkástanács részvételével tartottak találkozót. November 1-jén két szakszervezeti székházban gyűltek össze munkástanács-tagok, ahol már a kormány is képviseltette magát. Mindkét helyen támogatásukról biztosították Nagy Imrét, de a sztrájk folytatása mellett döntöttek.

Bár mindkét helyszínről küldöttséget menesztettek Nagy Imréhez, csak a „vasasoknak” sikerült bejutniuk hozzá.⁴⁹

A tárgyalások eredményeiről a küldöttek még aznap késő este közleményben számoltak be.

Eszerint a kormány teljesítette legfőbb követeléseiket, a szovjet katonai intervenció miatt az ENSZ Közgyűléséhez fordult, felmondta a Varsói Szerződést, kihirdette az ország semlegességét, amelynek biztosítását a négy nagyhatalomtól

tási listát állítottatott össze. Írásos dokumentum (forrás) azonban máig nem került erről elő.

48 PIL 290. f. 60. ő. e. 103–111.

49 A megbeszélésen a kormány más tagjai is jelen voltak, feltehetően (legalább egy részén) Maléter Pál honvédelmi miniszter is, Kádár János államminiszter viszont semmiképpen sem, mivel ő addigra a szovjet követségre távozott.

kérte. A miniszterelnök biztosította a küldötteket, hogy előkészítik a szabad és titkos választásokat.

Mindezek fejében Nagy Imre azt kérte, hogy a munkások vegyék fel a munkát. A küldötteknek éppen ezzel ellentétes felhatalmazásuk volt, de belátták, hogy a sztrájk a továbbiakban már a forradalmat veszélyeztetné.

Végül vállalták, hogy az őket a parlamentbe delegáló 18 budapesti nagyvállalat, a közlekedési és a IV., XIII. és XIV. kerületi dolgozók nevében munkára szólítanak fel. Vezetőjük, Nagy Elek, a Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának elnöke viszont feltételül szabta, hogy a széles tiszteletnek örvendő Maléter Pál is nyilvánosan foglaljon állást a sztrájk befejezése mellett.

Végül 23 órakor hangzott el a Szabad Kossuth Rádióban előbb a munkások közleménye, majd a honvédelmi miniszter hasonló tartalmú felhívása.⁵⁰ Ezt követően szinte az összes újságban is megjelent vagy az egyik, vagy a másik, de a legtöbb esetben mindkét felhívás.⁵¹ Ennek hatására az egész országban megindult a termelés november 5-i felvételének az előkészítése.⁵²

Az újabb szovjet katonai intervenciót követően – Budapesten még zajlottak az utcai összecsapások – november 7-én a győri vagongyár munkástanácsa hallatta a hangját, szinte meghatározva a munkástanácsok politikai alapállását a következő hónapra. Miközben a szovjet katonai vezetőkkel tárgyaltak a megszállás enyhítése érdekében, kitarítottak a forradalom célkitűzései mellett. Elhatárolták magukat bármiféle korábbi hatalom restaurálásától – ezt az álláspontot már november 4-e előtt is képviselték a munkástanácsok, de akkor inkább a tőkés restauráció elutasításáról volt szó, most viszont egyértelműen a „rákosistáról”.

Helyzetükből adódóan a győriek ismerték fel elsőként, hogy hatalmukat, a lenini „kettős hatalmat” a munka felvételével tudják bizonyítani, tehát erre szólították fel a vagongyári munkásokat.⁵³ Erődemonstráció volt, még nem a kor-

mánynak, amely még meg sem alakult, hanem a megszállóknak.

A kádári történetírás előszeretettel nevezte a munkástanácsok november 4-e utáni küzdelmét az „ellenforradalom utóvédharcának”, ami a korabeli események, szándékok és akaratok – finoman

fogalmazva – teljes félreértésén alapult. Elsősorban nem azért, mert a hazai munkásság forradalomként élte meg a történeteket, hanem mert úgy ítélték meg, hogy a forradalom számukra fontosabb vívmányai még megőrizhetők, egységes fellépésükkel kiharcolhatók.

Megalakulásuktól kezdve alapvetően egy „harmadik utas” demokrácia talaján álltak, követelték a szabad választásokat, de nem feltétlenül a többpártrendszer

50 Kenedi (1989) 383–384.

51 *Népszabadság*, 1956. november 2.

52 November 4. vasárnap volt, egyes helyeken viszont már szombaton beindult a munka.

53 *Hazánk* [Győr], 1956. november 7.

alaján – a pártok színrelépését, meg- és újjáalakulását bizalmatlanul fogadták, a forradalom által teremtett nemzeti egység megbontásaként, vagy legalábbis azt veszélyeztető tényezőként értelmezték.

A szovjet csapatok kivonásának november 4-e után nem volt realitása, tehát ilyen követeléssel ekkor már nem állhattak elő. Tisztában voltak azzal is, hogy Magyarországon, Magyarorszáért nem tör ki a harmadik világháború, ez amúgy is nagyon is távol állt tőlük, nem várták az amerikai katonai beavatkozást.

Hittek benne, hogy ha megfelelő erőt mutatnak, maguk mögé állítják a magyar munkásságot, tágabban az egész társadalmat, s akkor a szovjetek elfogadják az általuk elképzelt politikai berendezkedést. Ennek megfelelően Kádárt és kormányát nem fogadták el, Nagy Imrét követelték.⁵⁴

November 12-én az Újpesti Forradalmi Munkástanács másnap 13 órára az újpesti városházára hívta a budapesti üzemek képviselőit a „Budapesti Munkástanács” megalakítása céljából. Közben azonban az épületet szovjet tankok vették körül (az Újpesti Forradalmi Bizottság vezetőit le is tartóztatták), így 13-án az érkező munkásküldöttek átvonultak az Egyesült Izzóba, ám mivel kevesen maradtak, másnapra beszéltek meg újabb találkozót, ugyanoda, az Izzóba. Több mint 500 küldött jelenlétében itt alakult meg a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács.

Varga Domokos író itt olvasta fel Bibó István kibontakozási tervzetét (*Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldásáról*). Az ellene közel egy évvel később megfogalmazott vádirat szerint „a tervzet ismertetésének nagy hatása volt, Varga Domokos maga is meglepődött a hatás nagyságán”.⁵⁵

Az viszont egyértelmű tény, hogy a KMT első, tehát még november 14-én elfogadott határozata ideológiájában és politikai követeléseiben alapvetően megegyezett Bibó Tervezetével.

Bibó máig pontosan határozta meg, hogy „az ortodox kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció elhárítása nemcsak a Szovjetunió és a kommunisták gondja, hanem a magyar forradalmat végrehajtó és vérével győzelemre vivő, többségében nem kommunista, de túlnyomó többségében magát szocialistának valló ifjúságé, munkásságé és katonaságé is”. Ma talán még aktuálisabb e mondat záró része, miszerint „erkölcsileg is megengedhetetlen, de a szabad magyar belpolitikai fejlődés számára is veszedelmes, ha a forradalmárok vérével megszerzett szabadságnak az idősebb korosztályok szavazatai révén restaurációs erők lennének a haszonélvezői”.⁵⁶

54 Nagyon jellemző, amit Rác Sándor mond el egy vele készített interjúban: a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnökeként az oroszoktól elfogadta a vacsorát, Kádáréktól a parlamentben viszont nem. Szilágyi (1992) 349.

55 <http://www.erdeszetilapok.hu/index.php?page=view&id=49> Utolsó megtekintés 2016. augusztus 29.

56 Bibó (1983) 882.

A munkástanácsok szerepét és jelentőségét pedig Rácz Sándor foglalta össze találóan: „A Nagybudapesti Központi Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette az egész forradalmat: hogy ez nem huligánok, hanem a munkások felkelése volt.”⁵⁷

57 Szilágyi (1992) 351.

HIVATKOZÁSOK

Adatok...

Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. Budapest, 1957, Központi Statisztikai Hivatal.

Baczoni (1977)

BACZONI GÁBOR (szerk.): *Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez 1892–1977.* Budapest, 1977, Csepel Vas- és Fémművek Oktatási és Társadalomtudományi Intézet Társadalomtudományi Osztály.

Bibó (1983)

Bibó István összegyűjtött munkái 3. Sajtó alá rend. Kemény István és Sárközy Máttyás. Bern, 1983, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Borsányi (1983)

BORSÁNYI GYÖRGY: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. *Valóság*, 1983. 9. 19–32.

Borsányi (1989)

BORSÁNYI GYÖRGY: A budapesti munkásság választási magatartása (1922–1945). *Valóság*, 1989. 1. 87–99.

Engels (1962)

FRIEDRICH ENGELS: *A munkásosztály helyzete Angliában 1892-es angol kiadásához.* In Karl Marx–Friedrich Engels: *Werke (MEW)*. Band 22. Berlin/DDR, 1962, Dietz Verlag.

Erényi (1962)

ERÉNYI TIBOR: *A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904.* Budapest, 1962, Az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete – Tánacsics Könyvkiadó.

Gáspár (1973)

GÁSPÁR FERENC (szerk.): *Források Budapest történetéhez 1945–1950. Források Budapest múltjából IV.* Budapest, 1973, Budapest Főváros Levéltára.

Kenedi (1989)

KENEDI JÁNOS (szerk.): *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest, 1989, Századvég – Nyilvánosság Klub.

Lackó (1958)

LACKÓ MIKLÓS: *Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. [Értekezések a történeti tudományok köréből, 6.]* Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó.

Lackó (1961)

LACKÓ MIKLÓS: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949.* Budapest, 1961, MTA Történettudományi Intézet – Kossuth Könyvkiadó.

Lackó (1973)

LACKÓ MIKLÓS: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944).* In *Tanulmányok a munkásosztályról.* Budapest, 1973, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth Könyvkiadó, 9–55.

Lenin (1981)

LENIN, VLAGYIMIR ILJICS ULJANOV: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.* Budapest, 1981, Kossuth Könyvkiadó.

Marx (1962)

KARL MARX: *Das Kapital.* In Karl Marx – Friedrich Engels: *Werke (MEW).* Band 23. Berlin/DDR, 1962, Dietz Verlag.

Mayo (1933)

ELTON MAYO: *The Human Problems of an Industrialized Civilization.* New York, 1933, Macmillan.

Rézler (1945)

RÉZLER GYULA: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914.* Budapest, 1945, Faust Könyvkiadó.

Szilágyi (1992)

SZILÁGYI SÁNDOR: A Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette a forradalmat. Interjú Rácz Sándorral, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnökével. In *Beszélő. Összkiadás 1981–1989.* [AB-Beszélő Kiadó, Budapest] 1992. Az interjú eredetileg a *Beszélő* 7. számában jelent meg 1983 áprilisában.

Szterényi–Ladányi (1933)

SZTERÉNYI JÓZSEF–LADÁNYI JENŐ: *A magyar ipar a világháborúban.* Budapest, 1933, Franklin Kiadó.

Taylor (1911)

FERDERICK WINSLOW TAYLOR: *The Principles of Scientific Management.* New York–London, 1911, Harper and Brothers.

Zsilák (1981)

ZSILÁK ANDRÁS: Az MDP munkáspolitikájáról. *História*, 1981. 3. 3–15.

VALUCH TIBOR

A MUNKÁSLÉT MAGYARORSZÁGON**A második világháborútól az 1960-as évek végéig***BEVEZETÉS**

A megkésett iparosodás¹ következtében Magyarországon a XX. század közepére vált igazán meghatározó súlyú társadalmi réteggé a munkásság. Az 1947/49-es kommunista hatalomátvételt követően a munkásélet politikai és gazdasági feltételei gyökeresen átalakultak: a továbbra

* A tanulmány a CEU IAS Senior Core Fellowship és az OTKA-NKFIH 116625. sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ Magyarország gazdaságtörténetéhez lásd Buza et al. (1998) és Kaposi (2010).

is gyorsan növekvő létszámú munkásság társadalmi összetétele alapvetően megváltozott, új élethelyzetek, karrierlehetőségek, szocializációs és identitásképző mechanizmusok alakultak ki, amelyek a különböző munkáscsoportok összetéte-

lét és helyzetét is átformálták. Tanulmányomban a társadalmi jellemzők áttekintését követően – a politika és a munkásság viszonyának bemutatása mellett – többek között választ keresek arra is, vajon milyen egyéni és csoportos alkalmazkodási stratégiák alakultak ki a megváltozott körülmények között? Melyek voltak a munkásság belső tagolódását meghatározó tényezők? Milyen jellegzetességei voltak a kommunista párt munkáspolitikájának az 1945 és 1968 közötti periódusban? Hogyan alakult át a munkás-identitás? Végül pedig a munkáscsoportok életkörülményeinek bemutatására szeretnék kitérni.

Vajon miért lényeges és érdekes kérdés a munkásság társadalomtörténete a XX. századi Magyarországon – ezen belül 1945 után? A kérdésre többféle válasz adható. A munkásság modernizálódó, iparosodó, majd a XX. század végén posztmodernizálódó, egyidejűleg de- és posztindusztrializálódó magyar társadalom egyik meghatározó csoportja volt. Ez már önmagában is indokoltta teszi átalakulásának társadalomtörténeti vizsgálatát. Ám ezen túl mindaz, ami a munkássággal történt, jól szemlélteti a XX. századi magyar társadalom hektikus változásait, azt, miként befolyásolta a politika alakulása, a rendszerváltások a társadalmi vi-

szonyokat. Harmadrészt pedig arról sem szabad elfeledkezni, hogy a munkáslét a XX. század egyik legtömegesebb társadalmi tapasztalatává vált – az 1970-es évek elejére már az aktív keresők fele ide tartozott –, így e réteg átalakulásának elemzése nélkül nem értelmezhető a magyar társadalom jelenkori története sem.

Ennek ellenére a munkásság társadalomtörténete továbbra is csak részlegesen feldolgozott. A modern kori társadalomtörténeti összefoglalások² természetesen áttekintették a témakört, de alap kutatások híján nyilvánvalóan nem törekedhettek teljességre. Bár az elmúlt negyedszázadban a téma nemigen volt „divatos”, mégis születtek fontos munkák. A teljesség igénye nélkül elegendő itt Horváth Sándor Sztálinvárosról írott monográfiájára, Belényi Gyula munkájára, Mark Pittaway nagy ívű összegzésére vagy Bartha

Eszter könyveire, újabban pedig Nagy Péter ózdi monográfiájára³ utalni. Ezek a munkák számos olyan, továbbgondolásra érdemes kérdést fogalmaztak meg, amelyek segíthetik a modern kori magyar munkásság társadalomtörténetének újragondolását.

Fontos kitérni arra is, milyen konceptuális kérdéseket és megközelítéseket fogalmazott meg a munkássággal kapcsolatosan az újabb nemzetközi szakirodalom.⁴ Az adott keretek között nincs lehetőség ezek részletes bemutatására, de az jól látható, hogy közös jellegzetességük a munkás és a tőke, a munkás és a hatalom viszonyának újraértékelése, a munkásság mint erősen tagolt és heterogén társadalmi réteg bemutatása, a határozott eltávolodás a klasszikus marxi osztály- és proletárfelfogástól, valamint a munkásságban végbemenő (kis)polgárosodási folyamat bemutatása és hangsúlyozása. Ugyancsak közös vonás bennük, hogy az osztályt elsősorban leíró, és nem analitikus kategóriaként használják. A XX. század második felében a munkásságot alkotó csoportok jelentős része fokozatosan távolodott a proletárléttől, ezzel összefüggésben társadalmi magatartásuk is megváltozott, és – többek között ennek következtében – egyre markánsabbá vált az egységes osztályidentitás hiánya is. Az is meg kell említeni, hogy a XX. századi európai társadalmakban fokozatosan csökkent a klasszikus osztálytagolódás jelentősége.⁵ Részben hasonló értelmezések találhatóak a közép-kelet-európai munkástársadalmakkal kapcsolatos elemzésekben is.⁶

A globális megközelítések – az eltérő gazdasági és politikai feltételek ellenére – számos vonatkozásban alkalmazhatók a magyar viszonyokra is. Hiszen a XX. század közepi magyar munkásság tagoltsága alapvető hasonlóságokat mutatott az európai országokéval. A kommunista hatalomátvétel után nyilvánvalóan komolyabb

2 Gyáni–Kövér (1998); Valuch (2001).

3 Horváth (2004); Belényi (2009); Bartha (2010) és Bartha (2011) 335.; Pittaway (2012); Nagy (2016).

4 van der Linden (2008); Eley (2007); Yoyce (1995); Kocka (1997); Kocka–van der Linden (2016); Giddens (2002).

5 Tomka (2009); Schulze (2005).

6 Hübner–Kleßmann–Tenfelde (2005); Lebow (2013).

eltérések mutatkoztak, ám a kádári konszolidáció időszakában a tagolódási folyamatokban ismét megfigyelhető az európai trendekhez történő közeledés. A magyar

7 Pittaway (2012).

változásokat elemezve Mark Pittaway⁷ úgy érvelt, hogy az 1945–1956 közötti évtized során a tradicionális munkásság lé-

nyegében felszámolódott Magyarországon. Állításában kétségtelenül számos fontos részizagság rejlik, ám véleményem szerint a tradicionális munkásság teljes megszűnéséről ekkor még nem lehet beszélni. A régi és az új munkásság erősen megváltozott súllyal és arányban volt jelen, majd a hatvanas évek végétől az első generációs munkások körében is megfigyelhető a státusz-átörökítés, ami egyben egy új generációs csoportot, helyzetet teremtett. Szintén fontos, hogy a nagy társadalmi mozgások lezárultával a hatvanas évek második felétől egyes munkáscsoportok számára újra megnyílt a részleges – korlátozott – polgárosodás lehetősége. Ez is arra utal, hogy egyes marginalizált csoportok kivételével Magyarországon sem alkalmazható az osztályszempontú tagolódás a munkásságra. Az újabb elemzések (Mark Pittaway, Belényi Gyula, R. Nagy József, Nagy Péter) lényegében hasonló álláspontra helyezkedtek.

A MUNKÁSSÁG TÁRSADALMI JELLEMZŐI A XX. SZÁZAD MÁSODIK HARMADÁBAN

Bár a magyar munkásság létszáma már az 1930-as évek közepétől emelkedett, a növekedés a kommunista hatalomátvételt követően kibontakozó erőltetett iparosítás következtében vált dinamikussá. Ennek következtében az ipari munkásság tagoltsága, társadalmi összetétele is jelentősen megváltozott.

1. táblázat: Munkások és alkalmazottak száma az állami iparban és építőiparban 1950–1990 (fő)

Év	Állami ipar			Építőipar		
	Munkások	Alkalmazottak	Munkások és alkalmazottak együtt	Munkások	Alkalmazottak	Munkások és alkalmazottak együtt
1949	387 096	133 021	520 127	51 000	–	–
1950	496 000	170 000	666 000	153 000	45 000	198 000
1960	897 000	247 000	1 144 000	182 000	57 000	239 000
1970	1 137 000	380 000	1 517 000	193 000	87 000	280 000
1980	1 097 000	295 000	1 392 000	211 000	79 000	290 000
1990*	995 000	287 000	1 282 000	188 000	72 000	260 000

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1970, 1980. Budapest, 1971, 1981, KSH.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1990. Budapest, 1991, KSH.

*1990-ben valamennyi ipari foglalkoztatott adatai (állami, magán, szövetkezeti).

Látható, hogy a városi munkásság meghatározó hányadát foglalkoztató állami ipar és építőipar létszámnövekedése 1950 és 1970 között volt igen erőteljes, az ipari munkások száma közel két és félszeresére nőtt, majd a hetvenes években lassan csökkenni kezdett. Az építőiparban foglalkoztatott munkások létszámnövekedésének üteme ennél mérsékeltőbb, de a növekedés a hetvenes években is folytatódott. Mindeközben a munkások képzettség szerinti megoszlásában is jelentős átrendeződések voltak megfigyelhetők.

2. táblázat: A munkások képzettség szerinti megoszlása az iparban és építőiparban 1949–1990 (fő)

Év	Ipar			Építőipar		
	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás
1949*	289 060	121 946	123 608	41 494	1 945	23 492
1960	349 952	329 094	193 783	56 314	16 361	84 259
1970	521 512	538 850	254 490	108 439	65 526	74 808
1980	518 788	532 605	132 295	146 706	82 027	37 718
1990	494 906	404 378	7 936	125 809	51 941	21 319

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1970, 1980. Budapest, 1971, 1981, KSH. Az 1990-es népszámlálás foglalkozási adatai. Budapest, 1994, KSH.

*Az 1949-es adatok a bányászat kivételével valamennyi ipari munkás adatait tartalmazzák.

Az ötvenes években a szakképzetlen munkások csoportja növekedett jelentősen, a hatvanas években viszont már a szak- és a betanított munkások létszámának viszonylag gyors emelkedése következett. Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ez a csoportosítás elsősorban a változás irányait jelzi, hiszen szakmunkás-végzettségűek a segédmunkások között is voltak, és segédmunkásokat is beosztottak szakmunkára, függetlenül attól, volt-e megfelelő iskolai végzettségük. A segédmunkások esetében viszonylag gyakori, hogy szakmunkásiskola nélkül, a munkafolyamatok gyakorlat közben történő elsajátítása révén váltak szakmunkássá.⁸ 8 Hunyadi (1987).

Az azonban kétségtelen, hogy az állam-szocialista korszakban is más társadalmi pozíció volt a képzett munkásoké, mint a képzetleneké, bár ezek az életkörülményekben kifejezésre jutó státuskülönbségek – főként a hetvenes években – esetenként és átmenetileg mérséklődtek. Ez elsősorban a lakásviszonyokban figyelhető meg, hiszen a kibontakozó állami lakásépítési program keretében megközelítően azonos adottságú panellakáshoz juthatott egy-egy ipari üzem szakmunkása és segédmunkása is. A XX. század első feléhez viszonyítva az ötvenes években – különösen annak első felében – romlott

a munkások szakképzettség szerinti összetétele, annak ellenére, hogy ezekben az években néhány hónapos átképző tanfolyammal is lehetett szakmunkás-bizonyítványt szerezni.

A munkások megoszlása az állami és a magánszektor között az államszocializmus időszakában nem változott jelentősen. Az állami ipar és építőipar munkásainak létszámához viszonyítva a (legális) magánszektorban munkásként dolgozók aránya átlagosan annak 1,5–2,0%-át jelentette. 1949-ben az ipari munkások 23,4%-a, 1990-ben már 39,1%-a volt nő. Az államszocialista korszakban kissé mérséklődött a magyar ipar főváros-központúsága: 1960-ban az ipari munkásság 43%-a, 1980-ban 37%-a dolgozott budapesti üzemekben. Az ipar területi koncentrációja csak kismértékben enyhült, az új munkahelyek nagy többsége az ötvenes és a hatvanas években Budapesten és mintegy tucatnyi vidéki városban létesült. A munkásságba újonnan belépők többsége különböző paraszti rétegekből, napszámosok, agrárproletárok, az ötvenes évek paraszttelenedes agrárpolitikája miatt a földtől átmenetileg vagy tartósan menekülő birtokos paraszttok közül került ki. Számukra – különösen a kor meglehetősen hektikus politikai és társadalmi viszonyai közepette – fokozott nehézséget jelentett az új munkaszervezeti formákba történő beilleszkedés, az üzemi hierarchiába történő betagozódás, a munkamozdulatok elsajátítása. A parasztból munkássá válás nem új jelenség a XX. század magyar történelmében, de ilyen tömeges méretűvé válása igen. Ennek következtében a hatvanas évek végére a magyar munkásság egyik legfőbb jellemzőjévé az átmenetiség vált, ami együtt járt

a hagyományos munkáséletforma felbomlásával, illetve átalakulásával. „Alapvetően más azoknak az életformája, akik életük során azonos társadalmi rétegben, tehát a parasztságon vagy a munkásságon

belül maradnak, mint azoké, akik réteget változtattak.”⁹

A változások összetettségét jól mutatja, hogy az 1962–64-es társadalmi rétegződés-vizsgálat adatai szerint a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a, a segédmunkások 68%-a volt parasztszármazású. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ötvenes években a *szakmunkások* nagyobb része még a tradicionális munkásságból származott.¹⁰ Az MTA Szociológiai Intézetének 1972–73-ban végzett kutatásai szerint az ötvenes és a hatvanas években munkássá válóknak csak a kisebb hányadát tudta befogadni a város. Ezek „jelentős részét is a városban nagyon rossz lakáskörülmények között megletelepülő, sorsán valamilyen »természeti ok« (betegség, ivás, sok gyerek stb.) miatt változtatni nem képes, magát és a családját fenntartani alig tudó, hátrányos helyzetét többnyire továbbörökítő szegény és lumpen rétegek alkotják”.¹¹ Megfigyelhető, hogy a városi munkások között a paraszti származásúak aránya a képzettség növekedésével

9 Kemény (1972) 39.

10 Ferge et al. (1966) 132.

11 Ladányi (1977) 32.

párhuzamosan csökkent. A segéd munkások közel kétharmada, a szak munkásoknak viszont csak a fele tartozott ebbe a csoportba. Az erőltetett iparosítás során nagy számban hoztak létre olyan munkahelyeket, amelyek révén a képzetlen és iskolázatlan vándormunkásság városi proletárhelyzete tartóssá vált. „A parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések egyike. Igen nagy terhet jelent mindenekelőtt a nagyvárosi élet és az ipari munka elsajátítása. Nehezíti az ipari munka megszokását, hogy minden munkahelyen valamiféle közösség vagy társulás van, és az újonnan jött nem érti az összeszokott emberek érintkezését, egyezményes jeleit. A régiek természetesnek tartják, hogy őt illesse a munka neheze, neki jussanak a legrosszabb körülmények, és ő élvezze a legkevesebb előnyt. Az újonnan érkezettel szembeni idegenkedés erősebb, ha az falusi, és nemcsak a munkahely megszokott fordulatai, hanem a városi élet megszokott jelei is ismeretlenek számára, ezért nehezebben érti meg, amit közölnek vele, és lassú észjárásúnak tűnik. Ehhez járult még a régi kötelekekből és szokásokból való kiszakadás és az ezzel járó társtalanság, magány és belső bizonytalanság érzése. A városba járó vagy költöző paraszt elveszíti a rokoni és szomszédági kapcsolatokat, és csak hosszú idő múlva tud új emberi kapcsolatokat teremteni a városban.”¹² A nagyarányú társadalmi átrendeződések lehetővé tették ugyan a munkásság dinamikus létszámgyarapodását, de ezzel egyidejűleg lényegében megakadályozták a nagyüzemi munká-

hoz, a városi életformához sok szálon 12 Kemény (1972) 41.

kapcsolódó, teljesítményorientált, stabil identitással rendelkező, jól képzett, illetve könnyen képezhető modern munkásréteg kialakulását, hiszen közben lerombolták azokat a hagyományos struktúrákat, amelyek ennek alapjául szolgálhattak volna.

Származás és képzettség szerint három-négy nagyobb és több kisebb csoportot lehet elkülöníteni a XX. század második felének magyarországi városi munkásságán belül. Az első csoportot a többgenerációs munkáscsaládból származó, szakképzett munkások alkotják. Mentalitásuk, értékrendjük, identitásuk alakulásában fontos szerepe volt az alkotó munka magas presztízsének. Számukra az élet legfontosabb törvénye a kemény munka és az ennek révén megteremthető biztos megélhetés feltételeinek megteremtése. Szaktudásukat az államszocialista rendszer viszonyai között nem mindig tudták megfelelően érvényesíteni, ami sokakat a kilépésre ösztönzött. A kilépők többsége kisiparosként folytatta életét. A nehézségek ellenére is lényeges volt a „szakma” átörökítése, bár a gyermekek taníttatása is fontos életcél volt számukra. Az kevésbé volt jellemző, hogy a tradicionális szakmunkáscsaládok fiatalabb generációinak tagjai tartósan segéd- vagy betanított munkássá váltak volna, ellenben az ebből a csoportból kilépők rendszerint műszaki értelmiségivé lettek. Ezen a rétegen belül elkülöníthetők az 1949 után

önálló kisiparosból nagyüzemi (szak)munkássá válók, akiknek tartós nehézséget jelentett az önállóság elvesztése, ezért a késztetés is nagyobb volt bennük, hogy korábbi helyzetükbe visszatérjenek.

A második csoportot a többgenerációs, alacsonyabb iskolázottsággal rendelkező és képzetlenebb/félig képzett tradicionális munkások alkották. Esetükben már nagyobb ki- és belépési mobilitás volt megfigyelhető. A szocialista korszakban bővültek az iskolázottság és a szakképzettség megszerzésének a lehetőségei, ami segíthette a jobb pozíció elérését is. E rétegek tagjai számára fontos kilépési lehetőséget jelentett – különösen az ötvenes években – a munkásból káderré válás is, a rétegben maradást viszont többnyire a kockázatvállalási készség, a kulturális tőke (képzettség) részleges hiánya segítette elő. A többgenerációs betanított vagy segédmunkás családok számára vonzó mobilitási stratégia volt a szakmunkássá válás, de megfigyelhető a státus átörökítése is.

Szintén önálló karakterrel rendelkező csoportot alkottak – a létszámában nem túl nagy, átlagosan húsz-harmincezer fős – magánszektorbeli munkások. A szocialista korszakban, az ötvenes évektől a hetvenes évek végéig magánalkalmazottnak lenni nagyobb kockázatot jelentett, mint az állami szektorban történő munkavállalás, hiszen sohasem lehetett pontosan tudni, mikor szigorítják a magángazdaság működési feltételeit. Bár ilyen irányú felmérés, elemzés nem készült, joggal feltételezhető, hogy a legális magánszektor munkásai többnyire képzetek

13 Kemény (1990) 131.

voltak, az átláthatatlanabb nagyüzemi munkával szemben előnyben részesítették a kisüzemek munkaszervezeti rend-

jét. A magángazdasági alkalmazással együtt járó magasabb kockázatot a teljesítménytől erősebben függő, de az állami szektorban elérhetőnél magasabb jövedelem kompenzálta.

A negyedik és egyben a legnagyobb létszámú réteget az „első generációs” vagy „új munkások”, más kifejezéssel: a „parasztmunkások” alkották. Ők általában szakképzetlenek, alacsony iskolázottságúak voltak, és szinte kivétel nélkül az ötvenes és a hatvanas évek folyamán váltak ipari munkássá. Mindezek következtében munkaszervezeti pozíciójuk tartósan alacsony maradt, rendszerint nehéz fizikai munkát végeztek. Kisebb részük a hatvanas évek végétől szélesedő állami lakásépítés keretében városi lakáshoz jutott, nagyobb részük napi vagy távolsági ingázó maradt. „A magyar falusi nincstelenek ipari proletárrá válása általában kétlépcsős mobilitás formájában megy végbe. Az első lépcsőben a falusi proletár vagy törpebirtokos gyermekéből gyári segédmunkás vagy betanított munkás lesz, a második lépcsőben az előbbieik gyermekei szakmunkássá válnak.”¹³ Ugyanakkor ebben a csoportban volt a legerőteljesebb az intergenerációs immobilitás, vagyis az alacsony társadalmi státusú, iskolázatlan, képzetlen munkások gyermekeinek

jelentős része maga is ebben a társadalmi helyzetben maradt. De erre a csoportra a káderkiemelés révén megvalósuló intragenerációs mobilitás is jellemző volt, különösen az ötvenes években.

Látható, hogy a XX. század második felében gyors létszámnövekedést mutató munkásság szociális háttere szerint annak ellenére is sokrétű, hogy az ötvenes-hatvanas években mobilitási szempontból erősen nyitottá vált, a mezőgazdaságból kiszorultak nagy számban városi munkássá lettek. A hatvanas-hetvenes évek fordulójától azonban erősödtek az önreprodukciós tendenciák, az egyes munkáscsoportok ismét zártabbá váltak. A kilépés arányai és esélyei fokozatosan mérséklődtek. Azt is meg kell jegyezni, hogy mindvégig létezett egy olyan, alacsony státusú, alsó munkásréteg (vándorló segédmunkások, alkalmi munkások), amely folyamatosan újratermelte önmagát.

MUNKÁSSÁG ÉS POLITIKA – MUNKÁSPOLITIKA

A munkásság társadalmi és politikai magatartását meghatározó módon befolyásolta a foglalkoztatottság alakulása. Az 1940-es évek kezdetére a háborús konjunktúra következtében Magyarországon gyakorlatilag megszűnt az ipari munkanélküliség, ami a háború utáni években sem vált elviselhetetlenül magas arányúvá. A földreform valamelyest mérsékelte a mezőgazdasági munkanélküliséget, 1946–47 fordulóján a számuk 100 ezer fő körül mozgott, 1947 végére viszont megközelítette a 200 ezret. Az ipari és a szellemi foglalkozású munkanélküliek száma 1946 nyarán valamivel meghaladta a 30 ezer főt, majd 1947 végéig 115 ezerre emelkedett, és a következő években ezen a szinten stabilizálódott. A munkanélküliek együttes létszáma 1947 decemberében 300–315 ezer főre tehető – egyes források szerint 1948 áprilisában meghaladta a 400 ezret.¹⁴ Az 1949-es népszámlálás ugyanakkor mindössze 126 ezer főben adta meg a munkanélküliek számát. A két adat között mutatkozó jelentős eltérés azt valószínűsíti, hogy a tényleges munkanélküliek száma 1948–49-ben mintegy negyedmillió fő lehetett. A munkanélküliség jelentős mérséklődése az ötvenes évek első felében részben az iparosítás következménye volt, de azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a munkanélküli életmód büntetendő cselekménynek számított. Az általános munkakötelezettséget előíró törvénykezés látszólag teljes foglalkoztatottságot teremtett, egyidejűleg azonban kialakította a munkanélküliség sajátos formáját, a „kapun belüli” munkanélküliséget. Az 1956 utáni – néhány tízezer főt érintő – intermezzótól eltekintve ezt követően Magyarországon a – nyílt – munkanélküliség sem létezett. A hatvanas évek végétől paradox módon egyszerre volt jelen a túlfoglalkoztatás és a munkaerőhiány.

¹⁴ Belényi (2000) 165.

A háború befejezte után tovább növekedett a munkásság társadalmi-politikai jelentősége. Szinte valamennyi politikai párt programjában helyet kaptak a foglalkoztatáspolitikával és az ipari munkásság élet- és munkakörülményeinek javításával kapcsolatos elképzelések. A munkás-érdekképviseletet többé-kevésbé hatékonyan a szociáldemokrata (esetenként a kommunista párthoz közel álló) szakszervezetek látták el – amíg volt valóságos politikai mozgásterük. A fordulat éveit követően a szakszervezetek lényegében teljes mértékben elvesztették érdekvédelmi funkciójukat, s társadalombiztosítási intézménnyé váltak.

Nagyon sajátosan alakult a különböző munkáscsoportok politikai kötődése, identitása. A harmincas évek végére a baloldali politikai – elsősorban szociáldemokrata – befolyás folyamatosan és jelentősen meggyengült, a Kominternhez kötődő illegális kommunista párt pedig lényegében nem volt jelen a nagyüzemekben. Ezzel párhuzamosan – ahogy azt az 1939-es választás adatai is mutatják – jelentősen megnőtt a különböző szélsőjobboldali szervezetek, irányzatok támogatottsága a különböző munkáscsoportokban,¹⁵ ami önmagában is cáfolja azt a közkeletű mítoszt, amely a magyar munkásságot egyértelműen és egységesen baloldali politikai elkötelezettségű társadalmi csoportként írja le. Ennek fényében különösen érdekes az 1944–45-ös politikai (re)orientálódás folyamata, amelynek

15 Ignác (2013).

során nagyon sok, korábban szélsőjobboldali vonzalmú munkás lépett be a kommunista pártba, számos olyan, a fel-

ső munkássághoz tartozó képzett munkással együtt, akik korábban nem mutatnak különösebb érdeklődést a baloldali gondolkodás iránt. Ezek másik csoportja a szociáldemokratákhoz csatlakozott. A gyors politikai identitásváltások háttérében feltételezhetően elsősorban a túlélés és az alkalmazkodás kényszere húzódott meg. Külön érdekesség, hogy a baloldalra váltó munkások jelentős része megőrizte vallási kötődését; a legfontosabb életesemények az anyakönyvek tanúsága szerint még az ötvenes években is egyházi keretek között zajlottak. A politikai, közéleti szereplést vállalók külön csoportját alkották azok, akik a háború után és az ötvenes években a káderkiemelésnek köszönhetően váltak politikussá, tisztviselővé – térségenként, gyáranként eltérő mértékben, de rendszerint az újmunkások voltak többségben közöttük.

A kommunista hatalomátvétel az üzemekben és a gyárakban is átrendezte a politikai viszonyokat. Már az MDP 1948-as létrejöttét követően megindultak a tisztogatások, megkezdődött az ún. „munkásarisztokrácia” háttérbe szorítása, a „munkásság árulóinak” leleplezése, a politikai ellenőrzés rendszerének kiépítése. Tömegesen váltották le a többnyire szociáldemokrata orientációjú vagy nem baloldali kötődésű tapasztalt szakmunkásokat, művezetőket, közvetlen termelésirányítókat. Helyükre a kor gyakorlata szerint frissen kiemelt, megbízható káderek

kerültek. „A régi rendszer kiszolgálóit, a kispolgári egyéneket, akiknek a többsége nem volt hajlandó magáévá tenni a marxista-leninista világnézetet”, enyhébb esetben alacsonyabb munkakörbe helyezték, munkabérüket csökkentették, rosszabb esetben átszervezés címén elbocsátották, nemritkán internálták vagy börtönbe zárták.¹⁶

Az ötvenes–hatvanas évekbeli ideológiai felfogás szerint a rendszer „szocialista jellege” a bérmunkások, ezen belül is a gyáripari munkások számának növekedésével párhuzamosan erősödött. E szemlélet jegyében kultikus munkásmozgalmi helyekké formáltak egyes ipari övezeteket, gyárakat, ezek közé tartozott – egyebek mellett – a „Vörös Csepel”, Angyalföld, Sztálinváros/Dunaújváros. Az itt dolgozó munkásokat a kor hivatalos diskurzusa – ideológiai, politikai és nem utolsósorban propagandaszempontból – a „szocialista munkásosztály” elitjeként kezelte. Így aztán az ötvenes–hatvanas években sajátos „munkásfetisizmus” alakult ki, melynek jegyében a társadalompolitikai célkitűzések – legalábbis verbálisan – a „munkásosztály érdekeinek” rendelődtek alá. Munkásosztályon azonban szinte kizárólagos jelleggel a nagyipari, ezen belül is a nehézipari üzemek munkásait értették.

A kommunista hatalom által a társadalom bázisának tekintett munkások azonban a munkahelyek feletti politikai ellenőrzés erősödését és az élet- és munkakörülmények folyamatos romlását észlelték, nem pedig azokat az előnyöket, amelyeket „a munkáshatalom, a proletariátus diktatúrája” jelentett. A negyvenes–ötvenes évek fordulóján a nagy gyárakban komoly konfliktusok alakultak ki a korábbi szociális juttatások – ingyen tüzelő, kedvezményes lakbér, a segélyegyletek feloszlata – megvonása, ellehetetlenítése miatt. Valóban nehezen hitték el a „munkásalmok megvalósulását” például azok az ózdi kohászok, akik 1952–53-ban rendre azt tapasztalták, hogy „az egészségügyi berendezések (öltöző, mosdó) nagy része nem működik. A dolgozóknak 25%-a van ellátva öltözővel és mosdóval. [...] Az iparvasúti műhely gyárunknak legmocskosabb helye, és 320-an dolgoznak benne. Még csak egy rendes mosdó sincs, ahol mosakodni tudnának. Két vályú van, melyben egymás után kell mosakodni.”¹⁷ Nem volt ritka az sem, hogy a mosdóval, WC-vel, villany-nyal hiányosan ellátott vagy egyáltalán nem rendelkező városi munkásszálláson/barakkokban élők még az ágyban is váltották egymást. A legjobban fizetett csoportok közé a bányászok, a kohászok és a gépgyártásban – a középgepipar fedőnévvel ellátott hadiipari üzemekben – dolgozó szakmunkások tartoztak. Ám 1953-ban még a legjobban fizetett bányászok egy része is úgy vélte, hogy „ha egy kiló szalonna árát sem lehet egy nap alatt a bányában megkeresni, akkor nem ér-

¹⁶ Varga (1984) 84.; Belényi (2009).

¹⁷ Varga (1994) 77.

¹⁸ Belényi (2000) 174.

demes dolgozni”.¹⁸ Az ötvenes évek első felében a reálbérek visszaesése és az általános áru- és lakáshiány is erodálta a kommunista rendszer iránti lojalitást.

A szocialista korszakban a munkáspolitikának kiemelkedő jelentőségű elemévé váltak a munkaversenyek. A valóságos anyagi érdekeltségi viszonyok kialakítása helyett azonban többnyire politikai indíttatású munkaversenyek formájában törekedtek a teljesítmény fokozására, rendszerint irreális, a gyakorlatban megvalósíthatatlan célokat kitűzve. A munkaversenyeket általában valami jeles esemény, „a nagy Sztálin 70. születésnapja”, „Rákosi elvtárs születésnapja”, az éppen esedékes kommunista pártkongresszus, „Lenin elvtárs születésének 100. évfordulója” tiszteletére vagy valamilyen politikai kampány jegyében – „az imperialista betolakodók ellen küzdő koreai nép megsegítésére”, „a nemzeti függetlenségéért harcoló vietnami nép támogatására” – szervezték. A munkaversenyben való részvétel lényegében kötelező volt. Az ötvenes évek első felében az erőteljes politikai, ideológiai és anyagi ráhatásoknak köszönhetően csak úgy sorjáztak a „világra szóló munkasikerek”, az egy műszak alatti több száz százalékos teljesítmények, amelyek döntő többsége nyilvánvalóan képtelenség volt, vagy egész egyszerűen valamilyen munkaszervezési trükk – a munkafolyamat egy fázisra történő leegyszerűsítése – húzódott meg a háttérben. A valóságban a normát jelentős mértékben túlteljesíteni már csak azért sem érte meg, mert aztán rövid úton a magasabb teljesítményt tették meg az elvégzendő munka normájává.

Ugyancsak a teljesítmény fokozása érdekében, szovjet mintára, a munkaverseny egyéni formájaként honosították meg az ötvenes évek elején az úgynevezett sztahanovista mozgalmat, ami 1956 után élmunkásmozgalommá, illetve szocialista brigádversennyé „szelídült”. A sztahanovista munkások – Pióker Ignác, Horváth Ede, Muszka Imre, Deák János – „a munka frontján folytatott küzdelem hétköznapi hősei” – példaképpé stilizálódtak, emberfeletti teljesítményük révén „különös” emberekké váltak. Ebben az időszakban vezették be a „kommunista szombat” intézményét, ami a gyakorlatban heti egy munkanapnyi ingyenes, a korabeli kifejezéssel élve, társadalmi munkavégzést jelentett.

Az ötvenes évek első felében különösen gyakoriak voltak a normaemelések, ami a teljesítménybérben foglalkoztatott munkások számára komoly hátránnyal járt, mert burkolt bércsökkenést jelentett. Az időszak legnagyobb központi normarendezését 1950 áprilisában-májusában hajtották végre: mintegy 17%-kal emelték meg a kötelező teljesítményszintet. A normaemelések is jelentős mértékben hozzájárultak a korábban magas színvonalú magyar munkakultúra erős romlásához. Hiszen a munkaerő korlátlan felhasználását célzó törekvésre természetes reakció volt a teljesítmény visszatartása. A kiélezett körülmények között állandó problémát jelentett a munkafegyelem: 1950–51-ben ugrásszerűen emelkedett az igazolatlan hiányzások száma, különösen a mezőgazdasági termelés csúcsidejében.

kaiban, amit fegyelmivel, súlyosabb esetben elbocsátással büntettek. Ugyancsak a munkaszervezés és a teljesítményfokozás eszközévé vált a büntetőjog, többek között a szabotázs büntetőjogi kategóriájának kiterjesztésével, a terv-büntett fogalmának bevezetésével (1950. évi IV. tvr.). A jogszabály szerint öt évig terjedő szabadságvesztéssel volt büntethető, aki „a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti ... a munkát késedelmesen, hibásan vagy hiányosan végzi ... olyan termelést folytat, amely oktalan anyag-, energia vagy munkaerő-pazarlással jár...” Ezen túlmenően a munkahely önkéntes elhagyása is bűncselekménynek minősült, 1952–53-ban 15 ezren kerültek bíróság elé ezzel a váddal.¹⁹ Az állami kizsákmányolással szemben ugyanis – a tiltások és a korlátozások ellenére – a munkások többnyire munkahely-változtatással védekeztek. 1951-ben a munkakönyvet váltó munkások 92%-a változtatott az év során legalább egy alkalommal munkahelyet, közülük minden második négy vagy több alkalommal. (1959-ben a belépő új munkások 70%-a változtatott legalább egyszer, és csak 2%-uk négy vagy több alkalommal munkahelyet.) Ugyanakkor, mint utaltunk rá, az ötvenes évek elejétől bevezették az általános munkakötelezettséget, melynek értelmében megszületett a közveszélyes munkakerülés (kmk) büntetőjogi kategóriája is. A törvényesen előírt heti 48 órás munkaidőt – különösen az 1956 előtti időszakban – a legritkább esetben tartották be, sőt a különböző munkaversenyek, „kongresszusi felajánlások” révén a többletmunka ellenértékét sem mindig fizették ki. Mindennapos gyakorlattá vált a hétnapos munkahét például a bányászatban és az építőiparban. Szervezett érdekvédelem a rendszer jellegéből következően nem működhetett, a feszültségek időnként sztrájkszervezési kísérletekben, kisebb-nagyobb munkabeszüntetésekben kerültek a felszínre. A munkás-ság jövedelmi viszonyai az ötvenes évek elején – alacsony szinten – meglehetősen kiegyenlítették voltak.

19 Gyekiczky (1986) 38.

20 Kemény–Lomax (1986).

A politikai ellentétek kiéleződése mellett nyilvánvalóan az ekkor felhalmozódott szociális feszültségeknek is szerepe volt az 1956-os forradalom kirobbanásában. 1956-ban a munkások által megfogalmazott követelések az általános politikai célok mellett a korábbi időszak sérelmeinek – magas normák, hosszú munkaidő, alacsony bérek, rossz munkakörülmények és szociális viszonyok – orvoslását, a valódi munkás-érdekképviselet megteremtését szorgalmazták. Az üzemek irányítása a forradalom napjaiban megalakított munkástanácsok kezébe került, az események menete azonban nem tette lehetővé, hogy a munkás-önigazgatás rendszere tartósan fennmaradjon.²⁰ A forradalom bukását követően a munkástanácsokat fokozatosan felszámolták. A forradalmi események résztvevőit sújtó megtorlás halálos áldozatainak jelentős része – közel kétharmada – a munkások közül került ki. Az 1956–57-es

emigrációs hullám során nagy számban távoztak képzett szakmunkások az országból. Ennek is komoly szerepe volt abban, hogy az 1956-os forradalmat követően a munkásság politikai aktivitása, önszerveződési hajlandósága elenyészővé vált.

A Kádár-kormányzat 1956–57 fordulóján többek között jelentős mértékű béremeléssel igyekezett elősegíteni a pacifikálás folyamatát. Később, mind a stabilizáció, mind pedig a hatvanas évek közepétől kibontakozó konszolidáció időszakában – a politikai feszültségek ismételt felhalmozódásának elkerülése érdekében – kiemelt figyelmet fordítottak a nagyüzemi munkások életkörülményeinek szinten tartására és javítására. A hatvanas évek végétől ez elsősorban a szociális ellátás rendszerének kiterjesztésében, a lakáshoz jutás támogatásában nyilvánult meg. A korábbi militáns szellemű munkáspolitikai helyébe fokozatosan az érdekeszámításra is képes, paternalista politikai gyakorlat lépett, anélkül, hogy a fokozott teljesítmény kényszeréről lemondtak volna. Az ideológiai környezettől és a propagandaszólamoktól függetlenül a munkavállalók döntő többsége klasszikus bérmunkásként élte meg helyzetét, s ennek megfelelően alakította ki viszonyát az állami tulajdonú munkaadókkal. Ám az érdekérvényesítés egyéni vagy kiscsoportos keretek között maradt, s csak elvétve vezetett üzemi szintű, egységes és szervezett érdekérvényesítő politikai fellépéshez.

AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

A harmincas évek végén számos, a jövedelmi viszonyokat is érintő szociálpolitikai intézkedést léptettek életbe. Meghatározták a legkisebb munkabéretet, bevezették a fizetett szabadságot, a nyolcórás munkaidőt, a munkások gyermeknevelési pótlékát, ami gyermekenként öt pengőt jelentett, és a mezőgazdasági munkásokra is kiterjesztették a nyugdíjbiztosítást. Azoknak, akik életkoruk miatt nem tudták teljesíteni a jogosultsághoz szükséges feltételeket, egységesen 60 pengő évi járadékot biztosítottak. A háborús konjunktúra első éveiben a munkavállalók helyzete általában javult, a reálbér emelkedett, a fogyasztás bővült. A háborús konjunktúra 1942-ben megtorpant, 1943 közepétől pedig már gazdasági visszaesés figyelhető meg. A nagyobb vállalkozások – mint például a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. (RIMA) – saját (élelmiszer)ellátó rendszert tartottak fenn, gyakran közvetlenül a termelőktől, gyártóktól vásárolták fel és készletezték az alapvető közszükségleti cikkeket és élelmiszereket, aminek segítségével a háborús években is stabilabb ellátást tudtak biztosítani – mindez egyfajta jövedelem-kiegészítést jelentett az alkalmazottak számára. 1938–42 között a munkások átlagkeresete 60%-kal emelkedett, ami az infláció figyelembevételével is jelentős bérnövekedés volt. A háborús összeomlás és az azt követő hiperinfláció azonban semmissé tette mindezt. Az 1946-os pénzügyi stabilizációt követően a különböző foglalkozási csoportok

közötti munkabérkülönbségek csökkentek, s ez a relatív bérkiegyenlítőds a kommunista hatalomátvételt követően is folytatódott. 1949-ben a munkások és alkalmazottak havi bruttó átlagbére 606 Ft volt, ami 1952 végéig 893 Ft-ra emelkedett ugyan, de a reálbérek ugyanebben az időszakban 17,7%-kal csökkentek. Az ötvenes évek első felében a munkajövedelmek és a munkabérek reálértéke egyaránt csökkent, illetve stagnált, az áremelkedések üteme ezzel ellentétben dinamikus volt. Az évtized második felében, főként az 1956-os forradalmat követő béremeléseknek köszönhetően a helyzet javult, majd a hatvanas évek első felében – a mezőgazdaság kollektivizálásának és az erőltetett iparosítás ismételt kibontakozásának köszönhetően – a bérek növekedési üteme lassult. A teljes munkaidőben foglalkoztatott munkások és alkalmazottak átlagkeresete ekkor évente 2,4, a hatvanas évek második felében 5,2%-kal növekedett. 1960 és 1970 között havi az ipari átlagkereset 1617 forintról 2271 forintra, az építőiparban pedig 1636 forintról 2536 forintra nőtt. Viszonyításképpen: a korabeli, nem publikus létminimum-számítások szerint a szegénységi küszöbnek megfelelő egy főre jutó átlagos összeg 1968-ban 660 Ft-ot, a társadalmi minimum egy főre vetített összege 880 Ft-ot tett ki.²¹ Ez azt jelenti, hogy egy négytagú, egykeresős munkáscsalád valahol a létminimum-határ közelében tudott megélni, s létbiztonsága csak akkor erősödött, ha két kereső volt a családban.

A szocialista korszakban az ideológiai-politikai szándékoknak megfelelően a bér- és kereseti arányokat ekkoriban egyfajta kényszerű nivelláltság jellemezte. A bányászatban és a nehéziparban dolgozók előnyt élveztek, viszont mesterségesen alacsonyan tartották a szellemi foglalkozásúak – az oktatásban, egészségügyben dolgozók –, valamint a kereskedelemben, szolgáltatásban foglalkoztatottak átlagkeresetét. Ez a helyzet az 1968-as gazdasági reformot követően változott meg. Előtérbe került az anyagi ösztönzés, ami a bérarányok átrendeződését eredményezte, felgyorsította a differenciálódást, megnőtt a különböző, béren felüli juttatások (prémium, nyereségrészesedés) szerepe, és egyre fontosabbá vált a többes foglalkoztatási rendszer, fokozatosan emelkedett a főfoglalkozású munkájuk mellett másod-, esetenként harmadik állást vállalók száma. Azok munkások, aki megtehették, valamennyien fusizással, alkalmi munkákkal egészítették ki keresetüket, ami – a stabil megélhetés biztosítása mellett – fontos szerepet játszott az életkörülmények javításában is.

A XX. század közepén a fogyasztás szerepe viszonylag korlátozott volt a magyar munkásság mindennapi életében. A második világháború időszakában és az azt követő években a létfenntartáshoz szükséges cikkek beszerzése volt a legfontosabb,

21 A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma. A KSH Közgazdasági Főosztály munkaanyaga, 1970. In Havasi (2000) 191–221.

ami egészen a hatvanas évek közepéig komoly erőfeszítést igényelt. Az állandósult hiány a munkáscsaládokban is erősítette az önellátás szerepét: ahol lehetséges volt, a zöldség és gyümölcs egy részét a konyhakertekben termelték meg, baromfit neveltek, sertést hizlaltak. A tartós fogyasztási cikkek közül a lakberendezési tárgyak, a kerékpár és a rádiókészülék jelentette a nagyobb értékű beszerzést. De az ellátottság szintje az egyes munkáscsoportokban a munkaszervezeti pozíciótól, képzettségtől, jövedelmi helyzettől függően különböző volt. Az általános elszegényedés miatt a hatvanas évek elejéig a fogyasztás, a fogyasztási cikkekkel való ellátottság csak korlátozottan mutatta a munkásságon belüli társadalmi különbségeket. A munkásháztartások felszereltsége ezt követően folyamatosan javult. A fogyasztási statisztikák²² szerint a hatvanas évek második felétől fokozatosan emelkedett a motorkerékpárral, televízióval, hűtőszekrénnyel, mosógéppel, centrifugával rendelkező munkáscsaládok száma, bár az ellátottság kevésbé dinamikusán bővült, mint a szellemi foglalkozású családokban. A munkások lakásai nagyobbá, jobban berendezetté váltak, a „proletár lakókonyhát” fokozatosan felváltotta a nappali, s elérhető lett az autó vagy a „telek”, amelyek egyben szimbolikus, reprezentációs tartalommal is rendelkeztek tulajdonosaik számára. A presztízsértékű tárgyak megszerzése és birtoklása – ki mikor jutott hozzá ezekhez – már markánsabban mutatta a fogyasztásnak a munkásság társadalmi rétegződésében játszott szerepét. A hatvanas évek végétől a magyar városi munkásság belső tagoltságában a hagyományos csoport- és rétegtképző tényezők mellett egyre nagyobb szerepet kapott a növekvő mértékű személyes tulajdon megléte vagy éppen hiánya. Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb „jóléti”, fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni, családi erőfeszítést és áldozatot követelt meg.²³

22 Életszínvonal, 1982.

23 Ezt a kvázi kiegyenlítődést, a fogyasztói magatartás révén végbemenő homogenizálódást írták le a Nyugat-Németországban élő munkásság esetében is az 1950–1970 közötti időszakra vonatkozóan. Lásd Mooser (1983).

24 Valuch (2010).

A fogyasztáson belül a legnagyobb erőfeszítést a lakhatás, a saját lakás megteremtése jelentette. A munkásság gyors növekedése, a dinamikus faluról városba áramlás jelentősen növelte a lakások iránti keresletet, amit az államosításig az egyes nagyvállalatok saját erőből finanszírozott lakótelep-építéssel, illetve kedvezményes építési kölcsönök folyó-

sításával próbáltak mérsékelni. Az ötvenes évek elejétől a lakáshiány kritikussá és krónikussá vált, jelentős társadalmi-politikai feszültségeket keltve.²⁴ Ebben az időszakban az ipari településeken ismét gyorsan emelkedett az 50–100 férőhelyes munkásbarakkokban, az al- és ágybérletekben élők száma.

A városi munkáslakások jelentős részét a századforduló időszakában és a két háború között épült bércaszárnyákban, munkáskolóniákon találjuk 1945 és 1965 között. A jobb minőségű, nagyobb alapterületű munkáslakások rendszerint a század első felében épített gyári kolóniákon fordultak elő gyakrabban, többek között Ózdon, Diósgyőrben, Salgótarjánban, az Óbudai Gázgyár telepén, a MÁVAG-kolónián.²⁵ A kolóniás lakás alapterülete, szobaszáma erős korrelációt mutatott a gyári társadalmon belüli pozícióval. A rendszerint szoba-konyhás, ritkábban két szobából és konyhából álló lakások komfortját a konyhai falikút és a villanyvilágítás jelentette – a fürdő vagy a WC beépítése az építés időszakában fel sem merült, a későbbi modernizálás során pedig a helyszűke jelentett komoly kivitelezési nehézségeket. Az ötvenes években a városokba áramló „új munkások” kisebb része – elsősorban azok, akik káderkiemelés révén léptek előre a társadalmi ranglétrán – a korábbi polgári otthonokat vette birtokba, nemritkán társbérletek formájában. A hatvanas évek közepétől a városokba költözők többsége viszont már az új lakótelepeken talált magának új otthont.

A negyvenes és az ötvenes években épített munkáslakások többnyire három- négyemeletes épületekben kaptak helyet, átlagosan 45–60 négyzetméter alapterületűek és rendszerint félkomfortosak, ritkábban összkomfortosak voltak. 1945 után felmerült ugyan, hogy a munkások számára családi házas kolóniákat kell létesíteni, de a fordulat éveit követően ezeket az elképzeléseket „közösségellenességük”, az üzemszerű lakásépítés és a „típustervek” előtérbe állítása miatt elvetették. „Az 1948-as típustervek szerint épült lakásokba általában egy lakószobát és egy hálófülkét terveztek a konyha, előszoba, fürdőszoba és a WC mellé. A lakások mérete 50 négyzetméter körüli volt. 1949-re elsősorban az előszoba méretének csökkentése, később a WC és a fürdőszoba összekapcsolása, a konyha méretének csökkentése, végül a külön kamra megszüntetése révén növelni tudták a »hálófülke« méretét, ezáltal a lakások már kétszobásnak számítottak.”²⁶ Az ötvenes-hatvanas években a kis alapterületű, egy- vagy kétszobás lakásokban a belső tereket gyakran függönnyel választották el. Így rekesztették le a „gyerekszobát”, a konyha egyik részét „fürdőszobának”, vagy a lakás egyetlen szobájának sarkát a szülők „hálószobájának”.²⁷ A két vagy három helyiségből álló lakások tereinek kialakítása, berendezése a célszerűség és az optimális lakótérhasználat szempontjainak rendelődött alá. Az önálló fürdőszoba kialakítása a munkáslakásokban csak a hatvanas évek második felétől kezdett elterjedni. A lakások modernizálásának egyik kiemelt céljává vált a (hideg-meleg) folyóvízellátás, a vízöblítéses WC és a fürdőszoba kialakítása. Amíg nem volt fürdőszoba, a tisztálkodás rendszerint a

25 A kérdéshez lásd Csontos–Vass (2001); Olajos (1998); Sz. Bányai (1996); R. Nagy (2010).

26 Horváth (2000) 350–351.

27 Pataki (1956).

konyhában zajlott. A térkihasználás a szoba-konyhás, de a kétszobás munkáslakásokban is rendszerint maximális volt, hiszen az általában szűk térben kellett megoldást találni gyakorlatilag valamennyi élettevékenység (alvás, evés, pihenés, tisztálkodás, szórakozás, családi és társas élet) folytatásához. A negyvenes évek végén az újonnan épített bérházak lakói körében végzett felmérés megállapításai szerint „a lakásokban 2–14 személy lakott, átlagosan 4–7 fő. [...] Ahol 8–10 személy lakott kétszobás lakásban, ott az egyik szobában a férfiak, a másikban a nők aludtak. [...] A családok élete még mindig a konyhában zajlott, itt főztek, ettek, mos-tak; igaz, a lakók harmada nappal már a szobában tartózkodott: a gyerekek ott játszottak, tanultak, a szüleik ott hallgatták a rádiót, sőt volt, aki ott étkezett.”²⁸ A munkáslakásokban a fekhelyek száma még a hatvanas és a hetvenes években is gyakorta kevesebb volt a lakásban élők számánál.

A városi munkáslakások esetében – a megváltozó lakásviszonyok közepette is – általában jellemző a húszas–harmincas években kialakult divatok követése. A szoba-konyhás, majd a másfél, illetve kétszobás lakások nélkülözhetetlen berendezési tárgya volt többek között a kettős ágy, a sötét színű, rendszerint kétajtós, akasztós ruhásszekrény és/vagy a használati tárgyak és dísz tárgyak tárolá-

sára egyaránt alkalmas kombinált szekrény, esetleg polcos szekrény, ritkábban vitrin.

28 Horváth (2000) 351.

A munkáslakások többségének a felszereléséhez hozzátartoztak a kiegészítő fekhelyek, vaságyak. A jobb körülmények között élő szakmunkások, csoportvezetők lakásai már többnyire kétszobásak voltak, ahol az egyik helyiséget hálósobabútorokkal rendezték be, a másik berendezése egyidejűleg szolgálta a reprezentáció, a társas és a családi élet céljait. Az Ózdi Kohászati Üzemek Újtelepnek nevezett kolóniáján a vezetőkes vízzel, villanyárammal ellátott kétszobás lakásokban a hatvanas évek végén a kisebbik szobát sárga festett hálósobabútorral – páros ágy, éjjeliszekrény, ruhásszekrény, két szék és egy kisebb méretű, horgolt terítővel díszített kerek asztal – rendezték be, a másik szobába pedig egy nappal kanapéként funkcionáló kihúzható ágyat, két nagyméretű karos fotelt, egy dohányzóasztalt, egy akasztós ruhásszekrényt és egy kombinált szekrényt állítottak be. A meleget cserépkályha szolgáltatta, ennek helye befolyásolta a bútorok elhelyezését. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától a lakótér felszereltsége a televíziókészülékkel egészült ki. A szoba falán a családi képeket festmények, vallási jelképek, reprodukciók egészítették ki. A lakás konyhájában a fehér-zöld színűre festett konyhabútor mellett egy fiókos, természetes étkezőasztal, négy-hat hokedli, egy ruhásláda (szenny-láda) és egy sütésre-főzésre szolgáló sparhelt volt. A szentesláda vagy itt, vagy az előszobában kapott helyet. A viszonylag tágas előszobában a ruhafogas mellett egy kisebb méretű asztal, két szék, továbbá a rádiókészülék és a dísz tárgyak helyé-

ül szolgáló polc kapott helyet. A konyhát és az előszobát hímeztek, feliratos falvédők díszítették.

Az ötvenes évek elején már négyszintes házak formájában épített ózdi Tánacsics-telep munkáslakásai másfél, két és fél szobásak voltak.²⁹ Az előszobából nyíló konyhában a hatvanas évek végén zárt konyhaszekrény, konyhaasztal, falikút, gáztűzhely, hűtőszekrény volt megtalálható. A konyha falát tányérok, falvédők, falinaptár díszítették. A szintén az előszobából nyíló nagyszobában a hosszabb falon szekrény sor állt, mellette nagyméretű, kerámiákkal díszített ágyneműtartó komód kapott helyet. Világítóeszközként díszes vagy díszes hatást keltő

²⁹ Csontos–Vass (2001).

három- vagy ötkarú csillárt használtak.

³⁰ S. Nagy (1987) 119.

A szoba közepén dohányzóasztal és két kagylófotel állt. Miután ezekhez a lakásokhoz kisszoba és hálófülke is tartozott, itt helyezték el az ágyakat, gyakran azonban a kisebbik szoba vált hálóvá. Ebben az esetben a szoba mérete miatt a két fekhelyet rendszerint csak hosszanti formában, egymás után lehetett elhelyezni. A falat a koszolódástól faliszőnyeg óvta. A szoba berendezését fotel s többnyire saját készítésű könyvespolc egészítette ki. A világítást egy- vagy kétkarú csillár biztosította.

Mindemellett továbbra is nagy számban maradtak használatban jóval szűkebb lakóterű, szoba-konyhás munkáslakások, ahol a két helyiség berendezése a funkciókhoz és az ott élők számához igazodva meglehetősen zsúfolttá vált, különösen éjszakára. Az is megfigyelhető volt, hogy „a falusi környezetből városba kerülő és munkássá váló réteg a polgár-paraszti lakásmintát hozza magával, részben ezt követi, részben pedig annak a városi kispolgári rétegnek a bútorozási módját, amelyhez a leginkább hasonlítani akar”.³⁰ A hatvanas évek második felétől a munkáslakások berendezésében a panelházak gyors terjedése hozott alapvető – bizonyos vonatkozásokban egységesedést jelentő – fordulatot. A bányásztelepüléseken pedig a kockaházak különböző változatai terjedtek gyorsan.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy összefoglaljam a magyar munkáslét néhány jellegzetességét a második világháborútól a „klasszikus szocialista korszak” (Kornai János kifejezése) végéig. A társadalmi jellemzők összegzése során áttekintettem a létszámnövekedés és az átalakulás jellemzőit és következményeit. Az elemzés alapján látható, hogy a magyar munkásság társadalmi tagoltsága és összetétele jelentősen megváltozott a második világháborút követő évtizedekben. A háború előtti struktúrák, hagyományok, kapcsolatok, viszonyrendszerek a politikai változások következtében részben megszűntek, részben tovább éltek,

részben pedig jelentősen átalakultak. Mindezt a jövedelemmel, a fogyasztással és a lakásvizonyokkal kapcsolatos adatok is alátámasztják. A tömeges társadalmi mobilizáció hatvanas évek végi lezárultával kibontakozott a jelentős mértékben újratagolódott, torlódott, kevert tagoltsággal jellemezhető munkástársadalom konszolidációja Magyarországon.

A munkásság és politika viszonyát, illetve a munkáspolitikai gyakorlatát vizsgálva igyekeztem rámutatni arra, milyen jellegzetességei voltak a különböző munkáscsoportok politikai, társadalmi magatartásának, nem feledkezve meg az államszocializmus munkáspolitikájának és a mindennapok tapasztalatának különbségeiről sem. Az életkörülmények áttekintése pedig lehetőséget biztosított a változatlanágok és változások bemutatására, a munkás életmód kitérőkkel tagolt átalakulásának az összegzésére.

HIVATKOZÁSOK

Andorka–Harcsa–Kulcsár (1975)

ANDORKA RUDOLF–HARCSA ISTVÁN–KULCSÁR RÓZSA: *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Budapest, 1975, KSH. /*Statisztikai Időszaki Közlemények* 343./

Bartha (2010)

BARTHA ESZTER: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, 2010, L'Harmattan.

Bartha (2011)

BARTHA ESZTER: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon* Budapest, 2011, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

Belényi (2009)

BELÉNYI GYULA: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged, 2009, Belvedere Meridionale.

Belényi (2000)

BELÉNYI GYULA: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon*. Budapest, 2000, Napvilág, 161–181.

Belényi–Sz. Varga (2000)

BELÉNYI GYULA–SZ. VARGA LAJOS (szerk.): *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Budapest, 2000, Napvilág.

Buza et al. (1998)

BUZA JÁNOS–DRASKÓCZY ISTVÁN–HONVÁRI JÁNOS–KAPOSI ZOLTÁN–

KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1998, Aula.

Csontos–Vass (2001)

CSONTOS GYÖRGYI–VASS TIBOR: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970) – Gyári lakótelepek és lakásbelsőik története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Pomáz, 2001, Kráter Műhely Egyesület.

Életrajzi vonal (1981)

Életrajzi vonal, 1960–1980. Budapest, 1981, KSH. /*Statisztikai Időszaki Közlemények 488.*/

Eley (2007)

GEOFF ELEY: *The Future of Class in History. What's Left of the Social?* (With Keith Nield). Ann Arbor, 2007, University of Michigan Press.

Ferge et al. (1966)

FERGE SÁNDORNÉ–KEMÉNY ISTVÁN–LÁNG GYÖRGYNÉ–MÓD ALADÁRNÉ: *Társadalmi rétegződés Magyarországon*. Budapest, 1966, KSH.

Giddens (2012)

ANTHONY GIDDENS: *Where Now for New Labour?* Cambridge, 2002, Cambridge University Press.

Gyáni (2012)

GYÁNI GÁBOR: A városi munkásság szerkezeti változásai 1910 és 1941 között. In Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kolozsvár, 2012, Korunk: Komp-Press.

Gyáni–Kövér (1998)

GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris.

Gyekiczky (1986)

GYEKICZKY TAMÁS: *A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországon*. Budapest, 1986, Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya. /*Szociológiai Füzetek 40.*/

Havasi (2000)

HAVASI ÉVA (szerk.): *Emlékkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből*. Budapest, 2000, KSH, 191–221.

Héthy–Makó (1972)

HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest, 1972, Akadémiai.

Héthy–Makó (1978)

HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest, 1978, Gondolat.

Horváth (2000)

HORVÁTH SÁNDOR: A magyar társadalom életmódjának változásai a fordulat éveiben 1945–1949. In Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor: *Fordulat a világban és Magyarországon*. Budapest, 2000, Napvilág, 347–367.

Horváth (2004)

HORVÁTH SÁNDOR: *Kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004, MTA TTI.

Hunyadi (1987)

HUNYADI ZSUZSA: Egy marginális réteg esélyei. In Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek*. Budapest, 1987, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 9–32.

Hübner–Kleßmann–Tenfelde (2005)

PETER HÜBNER–CHRISTOPH KLEBMANN–KLAUS TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter im Stattsocialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln–Weimar–Wien, 2005, Böhlau.

Ignác (2013)

IGNÁCZ KÁROLY: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban 1920–1945*. Budapest, 2013, Napvilág.

Kaposi (2010)

KAPOSI ZOLTÁN: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest, 2010, Dialóg Campus.

Kemény (1972)

KEMÉNY ISTVÁN: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972. 1. 36–48.

Kemény (1990)

KEMÉNY ISTVÁN: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1990, Művelődéskutató Intézet.

Kemény–Kozák (1971)

KEMÉNY ISTVÁN–KOZÁK GYULA: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest, 1971. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Kemény–Lomax (1986)

KEMÉNY ISTVÁN–BILL LOMAX: *Magyar munkástanácsok 1956-ban*. Párizs, 1986, Magyar Füzetek.

Kocka (1977)

JÜRGEN KOCKA: New Trends in Labour Movement Historiography: A German Perspective. *International Review of Social History* 42 (1997): 67–78.

Kocka–van der Linden (2016)

JÜRGEN KOCKA–MARCEL VAN DER LINDEN (eds.): *Capitalism The Reemergence of a Historical Concept*. London, 2016, Bloomsbury.

Ladányi (1977)

LADÁNYI JÁNOS: Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1977. 1. 28–41.

Lebow (2013)

KATE LEBOW: *Unfinished Utopia, Nowa Huta, Stalinism and Polish society 1949–1956*. Ithaca–London, 2013, Cornell University Press.

Mooser (1983)

JOSEF MOOSER: Abschied von der „Proletarität“. Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik. In Werner Conze–M. Rainer Lepsius (Hrsg.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart, 1983, Clett-Cotta, 143–186.

Nagy (2016)

NAGY PÉTER: *A Rima vonzásában – az ózdi gyári és lokális társadalom az 1880-as évektől az 1946-os államosításig*. Budapest, 2016, Napvilág.

Olajos (1998)

OLAJOS CSABA: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

Pataki (1956)

PATAKI MÁRIA: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, 1956, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Pittaway (2012)

MARK PITTAWAY: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, 2012, University of Pittsburgh Press.

R. Nagy (2010)

R. NAGY JÓZSEF: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 2010, Miskolci Galéria.

S. Nagy (1987)

S. NAGY KATALIN: *Lakberendezési szokások*. Budapest, 1987, Magvető.

Schulze (2005)

GERHARDT SCHULZE: *Die Erlebnissgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main, 2005, Campus Verlag.

Sz. Bányai (1996)

SZ. BÁNYAI IRÉN: *A gázgyári kolónia*. Debrecen, 1996, KLTE.

Tomka (2009)

TOMKA BÉLA: *Európa társadalomtörténete a XX. században*. Budapest, 2009, Osiris

Valuch (2001)

VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris.

Valuch (2010)

VALUCH TIBOR: „Enni és lakni is kellene...” A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben. In Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások. Évkönyv XVI. 2009.* Budapest, 2010, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet, 75–114.

van der Linden (2008)

MARCEL VAN DER LINDEN: *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History. /Studies in global social history 1./* Leiden, 2008, Brill.

Varga (1995)

VARGA LÁSZLÓ: *Az elhagyott tömeg.* Budapest, 1994, Budapest Főváros Levéltára – Cserépfalvi.

Yoyce (1995)

PATRICK YOYCE (ed.): *The Oxford Reader on Class.* Oxford, 1995, Oxford University Press.

A FORRADALOM ÉS KÖZVETLEN KÖVETKEZMÉNYEI

PAPP ANDREA

A munka és a mindennapok világa Rudabányán az 1950-es években
Egy műszaki ellenőr visszaemlékezésének tükrében 57

BÓDY ZSOMBOR

Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus gyárban
Kontinuitás és diszkontinuitás 80

NAGY PÉTER

Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei és emlékezete Ózdon 95

KISS ANDRÁS

A Csepel Autógyár 1956-ban és a forradalom után 123

RAINER M. JÁNOS

A „horthysta” és a munkástanács – századosok 1956-ban 139

PAPP ANDREA

A MUNKA ÉS A MINDENNAPOK VILÁGA RUDABÁNYÁN AZ 1950-ES ÉVEKBEN

*Egy műszaki ellenőr visszaemlékezésének tükrében**

Rudabányáról 1957-ben jelent meg az egyetlen, máig használt összefoglaló munka, *Rudabánya ércbányászata* címmel, amely 1955-ig mutatja be a bányászat és a település történetét.¹ Vizsgálatunk szempontjából így fontos a levéltári források (például az üzemi bizottsági iratok, tanácsülési és VB-jegyzőkönyvek), az írott sajtó dokumentumai, a helyi múzeum fotógyűjteménye és a később született feldolgozások összehasonlítása. Ezen túl bemutatom és elemzem azt a visszaemlékezést, amelyet Puskás Pál juttatott el a helyi múzeumba 2010-ben. Szerzője műszaki ellenőrként felügyelte a vasércdúsító építését az 1950-es évek második felében, le is fényképezhette a munkafolyamatokat, és a több száz felvételtől 288-at albumba rendezve adományozott az intézménynek. Maga a visszaemlékezés 21 számozatlan gépelt oldalból áll, és egy a fénykép-dokumentáció és az írás teljes körű felhasználására vonatkozó felhatalmazást tartalmaz. Címe: *Életünk a vasércdúsító mű építésének árnyékában 1954–1959 között*.² Ez a dokumentáció kiegészíti, árnyalja, pontosítja eddigi ismereteinket, illetve a levéltári forrásokat, de további kutatási irányokat is kijelölhet.

A rudabányai nagyüzemi vasércbányászat megindítása a Borsodi Bányatársulathoz kötődik, amely 1880. február 4-én jött létre és egészen 1927-ig működött ezen a néven, amikor a bányauzem a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. tulajdonába került. A második világháború után, 1946. december 1-jétől a Nehézipari Központ I. Kohászati Főosztálya vette át a bányauzem irányítását, ezután 1949. január 1-jétől 1951 júliusáig az Ércbányászati Nemzeti Vállalat fennhatósága alá került, majd Rudabányai Vasércbánya Vállalat néven önálló vállalattá alakult, felügyeletét pedig a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium Vegyesásvány-bányászati Főosztálya látta el.

* A tanulmány az OTKA-NKFIH 116625. sz. pályázatának támogatásával készült. A fényképfelvételeket a rudabányai Bányászattörténeti Múzeum Fotótára bocsátotta rendelkezésemre.

1 Pantó (et al.) 1957.

2 Bányászattörténeti Múzeum Adattára.

Az 1950-es évek erőltetett iparfejlesztési politikájában Borsod-Abaúj-Zemplén megye a középpontba került, melyben a térség kedvező földrajzi adottságai, nyersanyag- és energia-ellátottsága, régi ipari, bányászati és kohászati hagyományai is segítettek. Ennek következtében a tervidőszak ipari beruházásainak 15%-a Borsod megyében valósult meg.³

Trianon után Rudabányán maradt az ország egyetlen vasércbányája. A régi bányászahagyományokkal rendelkező településen a XIX. század utolsó harmadában elkezdődött nagyüzemi vasércbányászat rövidesen átalakította a település képét, mind lélekszámát, mind kiterjedését illetően. Az 1880-ban 650 fős település lakossága a XX. század első évtizedeire megnégyszereződött, s ez a folyamat egészen az 1970-es évekig tartott, amikor elérte a 3904 főt.⁴ Az addig főként mezőgazdaságból élő népesség bányásszá vagy kétlakivá vált, illetve jelentős számban telepedtek le az ország különböző területéről érkező szakképzett bányászok és szakképzetlen munkások is.

A második világháború előtt már bebizonyosodott, hogy a jó minőségű barnavasérc kevés, s bányászhatósága véges. Így vetődött fel a gyengébb minőségű,

de nagy mennyiségben jelen lévő pátvasérc ipari hasznosításának szükségessége. A kohászat 1949-ig a jugoszláv import vasércre támaszkodott, s a szovjet vasércszállítmányok megindulásáig a rudabányai vasércbánya látta el nyersanyaggal a

kohászatot. A megfelelő minőség biztosítása érdekében vetődött fel a pátvasércdúsítási kísérletek folytatása. 1952. október 7-én Vas Zoltán, az Országos Tervhivatal elnöke, Czottner Sándor bánya- és energiaügyi miniszter, Bebrits Lajos közlekedési és postaügyi miniszter, Szijártó Lajos építésügyi miniszter, Karádi Gyula, a kohó- és gépipari miniszter első helyettese együttes kiszálláson vett részt Rudabányán. Ezt követően 1952. november 18-án megkezdődhettek a vasércdúsító építési munkálatai, amelyet 1954 júliusában minisztertanácsi határozat alapján leállítottak, majd 1955-ben tovább folytatták az addig 30 százalékos megvalósulási szinten lévő beruházást.⁵ A 315 millió⁶ beruházás ünnepélyes átadására végül 1962. május 5-én került sor.

Rudabánya életében az 1945 utáni időszak jelentős változást hozott, a pártpolitikától mentes évek elmúltak, az SZDP és az MKP tett szert befolyásra, amely az évek múltán az MKP irányába tolódott el. Megalakult a szakszervezet is, bár az államosítás után ennek jelentősége csökkent. Az 1950-es években a bányászok a szocialista rendszer privilegizált fizetésű rétegeihez tartoztak, akik a sztahanovista munkaversenyekben is élen jártak. A propaganda által idealizált valósággal ellentétben a bányászat életveszélyes, nehéz fizikai munkát jelentett. A közeli szénbá-

3 Garami (2005) 11.

4 Cséfalvay (1991) 15.

5 Garami (2005) 12.

6 Garami (2005) 24.

nyákhöz képest alacsonyabbak voltak a fizetések, munkavégzés is nehezebb volt, mivel az 1960-as évekig kosárban hordták a vasércet a csillékbe. Az 1950-es évek mindezek ellenére „aranykorként” élnek a helyi emlékezetben,⁷ s mindezt Pus-kás Pál visszaemlékezése is megerősíti, melynek elemzésekor még visszatérek erre a kérdésre. Az 1956-os októberi forradalom és szabadságharc eseményei, majd az azt követő megtorlások mindenképpen töréspontot jelentettek, még akkor is, ha a vidéki forradalmi eseményekben a rudabányai bányászok szerepe és részvétele csekély mértékű volt.

A *Visszaszámlálás Rudabányán* című, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete által 1991-ben kiadott kötetben mindössze néhány soros utalás szerepelt erre vonatkozóan: 1956-ban nem volt komoly megmozdulás – „néhányan bemen-tek randalírozni Barcikára, Miskolcra”, a járási párttitkár bátyját Rudabányán rej-tegették.⁸ Megemlíti még, hogy 1956. november 4. után komoly fegyveres őrizet-et igényelt a bánya robbanóanyag-készlete, valamint hogy az egyik üzemmérnö-köt szervezkedésért lecsukták, és sokan elhagyták az országot.⁹ Az eddig ismert levéltári források szerint hat főt tartóz-tattak le „ellenforradalmi” tevékenységük miatt, más dokumentum a fentiek-nél részletesebb információkat nyújt az eseményekre vonatkozóan is.¹⁰ A kíván-doroltak száma azonban még további kutatásokat igényel, mivel a visszaemlé-kezésben is, és a peres iratokban is csak egy-két személy került megnevezésre.

A visszaemlékezés elemzése előtt röviden bemutatom azokat a kereteket, amelyek meghatározták az 1950-es évek Rudabányáján élők mindennapjait. Az 1949-es népszámlálás adatai szerint a te-lepülés lakossága 2677 fő volt, 1960-ra elérte a 3411 főt,¹¹ a munkások létszáma pedig 1949-ben 948, 1953-ban 1045, 1955-ben 960 főt tett ki. Nemcsak helybeliek, a Rudabánya vonzáskörzetében lévő falvakból ingázók is voltak közöttük, többen a biztos munkahely és a lakáshoz jutás reményében le is telepedtek itt.

1950-ben kislakás-építési akció keretében 33 önálló, egy-, illetve kétszobás la-kóház építése kezdődött el a Dobó, a Rákóczi és a Zöldfa utcában, melyek 1951-re készültek el, és a településrész a Rákosi-telep¹² nevet kapta (nevét később Petőfi-telepre változtatták). Az építkezés költségeit a vállalat csak hosszú lejáratú állami hitelek-ből tudta fedezni.

1953-ban a Felsőkelecsény felé vezető úton egy kétemeletes ház építése kezdő-dött meg, kétszer tíz lakással, amelyet köznyelvben csak „kétszer tízként” emle-

7 Cséfalvay (1991) 44.

8 Uo.

9 Uo.

10 Kis (2008) 103–106.

11 Cséfalvay (1991) 15.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemp-lén Megyei Levéltára (MNL BAZML) XXIII. 922. a. A Rudabányai Nagyközségi Közös (1971-ig Rudabá-nyai Községi) Tanács iratai. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek 1957. január 22.

Az ötvenes évek elején épült kislakások

Néhány BSH-ház Rudabányán az ötvenes évek közepén

A vasércdúsítómű 64 lakásos lakótelepének épületei 1955-re készültek el és váltak beköltözhetővé

Az épülő 500 fős munkásfürdő

A kultúrház és sarkán a Vasérc étterem

A tanulmányban közölt fényképfelvételek a rudabányai Bányászattörténeti Múzeum Fotótárának tulajdonában vannak.

gettek. Az ún. BSH, azaz bányász saját ház építési akció keretében 1954–55 folyamán a vasércbánya 45 dolgozója kezdett házépítésbe Rudabányán és Felsőtelekesen, saját telken vagy örökbérletű állami telken.¹³

A lakótelep négy házból állt, minden épületben tizennégy (hatvan négyzetméteres) kétszobás, és két háromszobás lakás volt, erkéllyel, előszobával, konyhával, fürdővel és melléképületekkel.¹⁴ A házak csatornázottak voltak, villany- és vízvezetékekkel, s egyedi cserépkályhás fűtéssel látták el őket. Az első öt éves terv idején kezdték meg a XIX. század végén épült emeletes lakóházak javítását is. Fontosnak tartották a villany- és vízvezeték kiépítését is, ehhez – társadalmi munkában – igénybe vették a lakók hozzájárulását, mint ahogy – a tanácsülési jegyzőkönyvek tanúsága szerint – ügyeltek az udvarok, járdák építésére, tisztán tartására, valamint a közvilágítás biztosítására is. A vízellátás évtizedes problémája 1955-ben oldódott meg, s ezt követően a dúsítómű 64 lakásos lakótelepe település utcáiban és intézményeiben folyamatos kiépítették a vízvezetékét.

A szociális intézkedések között kiemelendő, hogy a bányászok 1952-től ingyenes munkaruha-juttatásban részesültek, a következő évben pedig hűségjutalmat kaptak, ha nem volt igazolatlan mulasztásuk. 1953-ban 500 fős munkásfürdő építése kezdődött, mert a korábbi üzemi fürdőt a bányüzem közszégi kezelésbe adta. A környékbeli falvakból (Szendrő, Kánó, Égerszög stb.) ingázó bányászok munkába járását segítette, hogy minimális térítés fejében a bányüzem 1953-tól rendszeres autóbuszjáratot biztosított számukra. A bejárás korábban naponta mintegy 10 kilométer megtételét, akár négyórás gyaloglást is jelenthetett a munkaidőn kívül, vagy – a lakóhelytől függően – sokszor még ennél is többet.

1949–51 között a lebontásra került, még 1885-ben épített színházterem és kocsmaépület helyén kultúrház épült, amelyet 1951. november 7-én adtak át.

Itt helyezték el a mozit is, amely eddig a faluban működött, de a könyvtár, játéktér, olvasó, és a bánya 75 éves múltját bemutató bányászattörténeti gyűjtemény is itt kapott helyet. A kultúrotthon a szakszervezet kezelésben volt, s különböző szakköröknek, énekkarnak, táncsoportoknak, színjátszó körnek biztosított helyszínt. A Szabad Föld Téli Estéknek, illetve a Szabad Föld Vasárnapoknak a kulturális, szórakoztató funkció túl a tájékoztatásban és az ideológiai ismeretek elmélyítésében is nagy szerepe volt. A moziban újra meg újra felmerülő probléma-

ként jelentkezett a rossz hangminőség és a zsúfoltság; de azzal sem volt mindenki elégedett, hogy a gyermekek esti mozielőadásra, illetve egyéb rendezvényre még szülői felügyelettel sem mehettek. Erről hirdetőnyit is közzétettek, s a szabályt megszegőket büntetés fenyegette.¹⁵

13 Pantó et al. (1957) 185.

14 Garami (2005) 52.

15 MNL BAZML XXIII. 922. a. A Rudabányai Nagyközségi Közös (1971-ig Rudabányai Községi) Tanács iratai. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek 1958. január 23.

Rudabányán ebben az időszakban három iskolaépület és egy óvoda működött, amelyek bővítése, illetve egy új óvoda építése a növekvő gyermeklétszám miatt folyamatosan napirenden volt. Az iskola igazgatója, Fodor János az 1956/1957-es tanév kezdetén készített beszámolójában 440 tanulót említett, akiket 17 tanulócsoportra osztottak.¹⁶ Az oktatás területén jelentkező problémák azonban – az iskolai lemorzsolódás

és az igazolatlan mulasztások magas száma – lassan állandósultak. Az illetékesek ezt sűrűbb családlátogatások bevezetésével, illetve a tanácstagok és a népnevelők együttműködésével kívánták orvosolni, sőt a VB által kivetett bírság ötlete is szóba került – amit aztán el is fogadták, bár nevelő hatásában nemigen bíztak.¹⁷

A közellátást is javítani kellett: az alapvető élelmiszerek hiányát a begyűjtésből igyekeztek kielégíteni, e célból próbálták meg visszaszorítani a feketevágásokat, növelték a boltok számát, sütödét létesítettek, ahol *ster*-sütésre, azaz bérsütésre is volt lehetőség, hentesüzletet, zöldségest, cukrászdát és italboltokat nyitottak. Ezek kapcsán viszont számos közegészségügyi probléma is felmerült például a raktárhiány, illetve az ivóvízhiány miatt, vagy éppen az emberi mulasztások okán, amelyekkel a tanácsüléseken rendszeresen foglalkoztak.

Az egészségügyi ellátás megfelelő volt, előbb egy, majd két körzetben alkalmaztak orvosokat, napirendre került szülésznő, védőnő, illetve fogorvos alkalmazása. A kezelőorvosi ellátás mellett elérhetővé vált a szakorvosi kezelés és kórházi beutalás is. (Egyébként már 1896-ban volt kórház, bányorvos pedig már 1883-tól praktizált Rudabányán dr. Fábry Árpád személyében.) A megelőzés fontosságát hangsúlyozta 1955. évi beszámolójában dr. Görgő Tibor: kiemelte a szűrővizsgálatok és az oltások, valamint az egészségügyi szervek, a tömegszervezetek és a Vöröskereszt helyi szervezete együttműködésének fontosságát is. A település nagyarányú ipari fejlesztése is indokolta a II. orvosi rendelő és az orvoslakás kérdésének megoldását. Egy orvos már nem tudta egyedül ellátni a megnövekedett lakossági igényeket, ezért vált szükségessé újabb orvosi rendelő létesítése, valamint az orvos számára szolgálati lakás biztosítása.¹⁸

Az orvosok munkája nemcsak Rudabányára terjedt ki, hanem a környékbeli falvakra is (Felsőtelekes, Alsótelekes, Kánó, Felsőkelecsény). Az egészségügyi állapotok javítását az orvosok munkája mellett a községi tanács a tisztasági hónap rendezvényeinek segítségével, illetve a fürdő igénybevételnek ösztönzésével kívánta elérni. Dr. Szőnyi András körzeti orvos 1958. május 22-én adott tájékoztatásá-

16 Uo. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek 1956. szeptember 23.

17 Uo. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek 1958. január 23.

18 Az 1949. évi népszámlálás szerint Rudabánya lakossága 2677 fő, Alsótelekes 359, Felsőkelecsény 450, Felsőtelekes 730: ez összesen 4216 fő, amelyre előbb egy orvos jutott, dr. Görgő Tibor, aki 1920–1958-ig látta el az orvosi teendőket. Utána dr. May Jakab, dr. Balogh Ernő és dr. Szőnyi András következett.

ban számos problémára hívta fel a figyelmet: a gyermekek kötelező oltása terén 20%-os csökkenést tapasztalt, a péküzem nem tartja be az egészségügyi előírásokat, rossz a lakosság és az orvos viszonya, indokolatlanul hívják beteghez, sok a lógós, aki csak igazolást akar. Probléma van az ivóvízzel, gondot okoz a por és a sár is – erre vonatkozóan sürgős megoldást kért –, a lakosság nem veszi igénybe a tanácsi fürdőt. Kérte, hogy létesítsenek mentőállomást, mivel sok a bányabaleset, s az izsófalvai állomás nem tudja ellátni a megnövekedett feladatokat.

Az itt élők, illetve a beruházások következtében egyre nagyobb számban ide érkező dolgozók számára a fentiekben ismertetett keretek voltak adottak, ezek voltak mindennapi életük lehetőségei.

Érdekes kérdés, hogyan jelent meg mindez a dolgozatom központi témáját jelentő visszaemlékezésben.

Puskás Pál *Életünk a vasércdúsító mű építésének árnyékában az 1954–1959 között* című visszaemlékezésében rendkívül érdekes élettörténet bontakozik ki, ami lehetővé teszi az életút, az egyéni stratégiák, az egyén és közösség viszonyának elemzését, a családi szerepek, a konfliktusok kezelésének, a szórakozás lehetőségeinek és – nem utolsósorban – a helyi politikai események vizsgálatát az adott korszakban. A középpontban természetesen tudatosan – ahogyan azt a szerző le is szögezi – az 1950-es évek Magyarországá áll, 57 év távlatában, s az, hogyan élte meg mindezt ő maga a harmincas éveiben.

A visszaemlékezés két részből áll. Az elsőben a dúsítómű megépítését írja le Puskás, az építés folyamatának bemutatását rövid műszaki leírásokkal, helyenként hétköznapi történetekkel egészíti ki. A másik részben az „életükre”, a mindennapokra emlékszik vissza. „Célja: korrajzot adjon a 20. század közepének néhány évről, mindezt a saját életükön keresztül tehetette meg, az nem titok, a máséba nem kíván beleturkálni.”¹⁹

Puskás Pál családi emlékeit is beleszövi visszaemlékezésébe, helyenként a személyes élmény és a műszaki leírás között csapongva – ez nyilván a megírás idő-

pontja miatt alakult így. A Miskolchoz közeli Szendrőn járt elemi iskolába, s majd húszéves koráig ott nyaralt a keresztanyjánál, nagynénjénél – úgy emlékszik, ezek voltak élete legszebb éve.²⁰

1954–59 között Rudabányán dolgozott az épülő vasércdúsító műszaki ellenőreként. Ezt megelőzően Miskolcon lakott családjával, és mint a Magyar Beruházási Bank miskolci fiókjának alkal-

mazottja – műszaki revizor – több beruházásnál is tevékenykedett.

19 Puskás (2010).

20 Puskás Pál 1921. december 23-án született Tiboldarócon, gimnáziumot, majd technikumot végzett. Édesapja, Puskás Emil a debreceni Kísérleti Fizikai Intézet főmérnöke volt, édesanyja tanítónő. Jogi tanulmányait és úszókarrierjét a katonai behívó törteketté, a háború befejezése után pedig a Szovjetunióba hurcolták három és fél év kényszermunkára.

1959-ben hazaköltöztek Debrecenbe, s az Állami Építővállalatnál helyezkedett el segéd munkásként, majd művezető, építésvezető, később főépítés-vezető lett. 55 éves korában rokkantnyugdíjassá nyilvánították, s egészségügyi problémái visszaterelték az úszáshoz, amelyben meghatározó szerepet töltött be versenybíróként és úszóként is. Senior úszóként 2007-ben 100, 200, 400 és 800 méteres gyorsúszásban Európa-bajnoki címet szerzett. 2009-ben elnyerte Debrecen város Hajós Alfréd-díját. Tavaly ünnepelte 95. születésnapját.

De térjünk vissza emlékiratához, amelyből képet kapunk arról is, hogyan látta saját és mások helyzetét a korszak társadalmában: „Rudabányára sok deklaszszált ember került, mivel a kiépülőben lévő társadalom nem kívánt egyedei voltak, mint ő maga.” Az ő bűne az volt, hogy értelmiségi családból származott, és a Szovjetunióban töltött három és fél év kényszermunka máza sem volt elég – nyilván volt tartva. „Ha valakinek a szülei katonatiszt, birtokos, netán kulák volt, annak már nem volt jövője, csak múltja. Elég volt az is, ha a kisiparos nem lépett be a szövetkezetbe.”

1954. május 15-én érkezett meg Rudabányára. A bányauzem vezetősége kereste meg, s az előzetes tárgyalások után fogadta el a munkát. Rudabányán „Dorony Pista²¹ főkönyvelőnél” és Magyar Jánosnál, a bánya akkori igazgatójánál jelentkezett. Miután a Magyar Beruházási Bank miskolci fiókjánál volt műszaki revizor, ismerte a megye nagyberuházásait (például a diósgyőr vasgyár rekonstrukciója, nagykohó, középsori csarnok). Miskolcon albrétben lakott a feleségével és kisfiával, Rudabányán viszont háromszobás lakásra kapott ígéretet, amelyet 64 lakásos bérházakban biztosítottak volna neki, az első épület első lépcsőházában (az A és B épület akkor már közel járt a befejezéshez). Ez volt a döntő érv, amiért elvállalta a munkát. Az öröm azonban csak néhány hónapig tartott, mivel az építkezést leállították, és Puskás hazaköltözött a szüleihez Debrecenbe. 1955 áprilisában levelet kapott Rudabányáról, miszerint folytatódik a dúsító építése, lakást is biztosítanak, szívesen látják mint műszaki ellenőrt. Elfogadta a lehetőséget, és családjával – feleségével és gyermekével – Rudabányára költözött, már bútorostól. A lakótelepen viszont senkit nem találtak, majd rábukkantak a gondnokra, aki megmutatta nekik a lakást. A frissen épült lakótelepen azonban olyan hiányosságokkal és problémákkal szembesültek, amelyek egy városból érkező, más körülményekhez szokott család nőtagjai számára elfogadhatatlanok voltak. „A parketta nem engedte kinyitni az ajtót, csak résnyre, s a lakásban penész és dohszag érződött. Az ablakból csirke- és disznóólak látszóttak, s bár elkezdtek bepakolni, a felesége sírt, az anyósa meg biztatta ellene. Mindennek ő volt az oka, és meg is egyeztek, hogy visszamennek Debrecenbe, és ha

21 A személyes említés utal a későbbi barátságra, a közvetlenebb kapcsolatra, illetve a szabadidő közös eltöltésére a Rudabányán létrejött színjászó körben.

lesz rendes lakás, akkor jönnek a gyerekekkel.” Később aztán kiderült, a táviratban elfelejtették értesíteni, hogy a lakásátadás csúszik egy héttel. Végül átköltözött a C épületbe, berendezte a lakást, majd értesítette a feleségét, hogy jöhetnek, aki némi aggodalommal érkezett ugyan, de sírt örömeiben, amikor meglátta berendezett, kétbalkonos, háromszobás, világos, szép otthont. Volt fürdőszoba, vízöblítési WC, csak víz nem. Egy hónap múlva aztán átköltöztek az A épületbe, abba a lakásba, amit eredetileg neki szántak. A problémákkal ezután már nem foglalkoztak, örültek, hogy fiatalok, és végre önállóak lehetnek. Jöhetett a család az új lakásba, megszűnt a lakásnélküliség érzése. Egyre-másra érkeztek a fiatal mérnök házaspárok, a dúsítómű vezetői, dolgozói és többen a bánya „óshonos” fiatal mérnöki és tisztviselői karából, valamint a kivitelező vállalat építésvezető mérnökeiből, és jó közösséggé formálódtak. A 64 lakásos épületekbe bevezették a vizet, de a cső kátrányos volt, így a WC-öblítésen kívül másra nem lehetett használni. Az épületek regionális vízhálózatra kötésekor – a későbbiekben ismertetett okok miatt – Puskás már elhagyta Rudabányát. Az üzemi konyha már működött, ott étkeztek, az ellátás kifogástalan és bőséges volt.

A MŰSZAKI ELLENŐR – MUNKÁBAN

A Puskás Pál által készített fényképek forrásértéke valóban kiemelkedő jelentőségű, műszaki-technikatörténeti, iparrégészeti és történelmi szempontból is. Nem véletlen, hogy legfontosabb darabjai közgyűjteménybe kerültek. A felvételek jelentőségével a készítő is tisztában volt – már akkor és a későbbiekben is. „Nem tudja, van-e olyan létesítmény az országban, amelynek ilyen gazdag fénykép-dokumentációja van. Nem hiszem. Az ok egyszerű. Abban az időben

22 Puskás (2010). A Nehézipari Minisztérium vezetőjének említésekor Puskás Pál a NIM egyik felsőtelekesi születésű vezetőjére, Papp Bálintra célzott, aki ebben az időben, a vasércdúsító mű építésekor a Bányászati és Energiaügyi Minisztérium Ércbányászati Igazgatóságának vezetője volt.

az ilyen létesítmények terve, építése szigorúan titkos volt. Más itt sem fényképezhetett. Amikor ide került, a NIM vezetőjének felajánlotta, hogy képes dokumentációt készíteni a műről. Bólintott rá és megbízást kapott, de a végén nem kellett senkinek, azért nincsenek a képek kidolgozva.”²²

Az építkezés fázisait alapos leírással adja közre, helyenként egy-egy történetet is beleszóve. Egy-egy egység megépítésénél nemcsak a műszaki adatokról ad tájékoztatást, hanem kommentálja is a munkavégzés módját, nehézségeit, néhány rövid mondattal jellemezve-értékelve a fizikai munkát: „Aztán a munkaárok dúcolása ilyen labilis talajban... nos, az sem volt akármilyen!”

A munkaárok dúcolása a szivárgónál. Puskás Pál felvétele, 1955

A dúsitómű 100 méteres kéménye építés közben. Puskás Pál felvétele, 1955

Hasonlóan érzékletes példa volt a 100 méteres kémény építése: „Amikor a kémény magasztását már befejezték, felmáztam a tetejére. Mit mondjak... Csak elindulni volt könnyű. A hágcsók 30 centire voltak egymástól. Ha feljebb akartam lépni, karral is húzni kellett. Úgy 50-60 méter magasságban úgy éreztem, hogy a könyököm már nem bírja tovább. Ha nem szégyelltem volna, bizony visszafordulok. Akik építették, naponta kétszer is megtették ezt az utat. Na ja, edzésben voltak! Néhány »légi« felvétel igazolja, hogy tényleg fenn voltam.”²³

A kivitelezésnél természetesen adódtak problémák, de ezeket nem egy aggályoskodó, rosszindulatú ellenőrként észrevételezte, hanem a megoldásukra törekedett, a biztonságosság maximális figyelembevételével. Amikor például a forgókemence kitűzését a tervező elrontotta, a problémát közösen oldották meg, hogy a munkálatokat visszabontás nélkül folytathassák. A legnagyobb és legtöbb gondot a csillebuktató építése okozta, mivel annak 28 méteres része a föld alatt van, és a süllyesztés műszeres ellenőrzése a betonozás folyamatossága miatt lehetetlen volt. Az egyik brigádvezetőtől jött az ötlet, hogy függő segítségével tudják azt megoldani a dolgot. Egy másik esetben a felvonulási épület tetőszerkezete összeomlott, de szerencsére éppen akkor csak egy ember tartózkodott ott, aki megúsza karcolás nélkül.

²³ Puskás (2010).

Az összedőlt tetőzetű felvonulási épület. Puskás Pál felvétele, 1955

A rézsú kialakítása. Puskás Pál felvétele, 1956

A rézsű kialakítása. Puskás Pál felvétele, 1956

A 100 méteres kémény építése előtti földmunkák. Puskás Pál felvétele, 1955

Látogatók az építkezésen. Puskás Pál felvétele, 1957

Az épülő üzem alapjának kialakításához jelentős földmunka elvégzésre volt szükség: több mint 500 ezer köbméter földet kellett megmozgatni, a domb aljától 20 méteres magasságig. Munka közben viszont repedések jelentkeztek, és mintegy 3000 köbméternyi föld megcsúszott, amelyet vissza kellett építeni a rézsűbe, és támpillérekkel megerősíteni.

A szivárgó – ami a rétegvizek felfogására épült, 400 méter hosszú, 17–32 méter mély medence volt, megépítése 19 200 köbméter föld kézi erővel való megmozgatását jelentette – az egyik ebéd alkalmával összeszakadt. Szerencsére nem volt ott senki – 25–30 ember veszíthette volna életét. Erről is voltak fotók, jegyzi meg Puskás, de mindnek lába kelt, több más érdekes képpel együtt, a tulajdonában lévő 14–15 ezer negatív átválogatását pedig nem vállalta. A munkaárok kialakítását szakaszosan végezték a nehéz talajban, kézi erővel való aládúcolásokkal, majd a 100 méter magas kémény alapjának kialakításakor is jelentős földmennyiség megmozgatására volt szükség.

Az építkezést élénk érdeklődés kísérte, többször előfordult, hogy hivataloságok tekintették meg az éppen aktuális munkafolyamatokat. Puskás ezeket a látogatásokat is megörökítette.

Külön kiemelte az építésügyi miniszter látogatását, mivel ehhez egy számára érdekes történet fűződött, melyet párbeszédese formában örökített meg: „Körbe-

jártuk az egész építkezést. Meg volt elégedve. Az adagolónál, melyet akkor kezdtek vakolni, megáll. Odszól a kőműveseknek:

– Elvtársak! Nem jól csinálják a vakolást! Lehet azt gyorsabban és jobban is.

– Mire az egyik kőműves: Ha maga jobban tudja, akkor mutassa meg, hogy kell!

Hát... bennünk kicsit meghűlt a vér, de a miniszter másképp gondolta.

– Nagyon szívesen, elvtársak! – Már vette le a zakóját és nyújtotta felém, lesz szíves megfogni, Puskás elvtárs. Már gyűrte is fel az ingujját. Adjanak egy nagy Hóblit!²⁴ – néhány perc alatt több mint három négyzetmétert fel is rántott –, valahogy így. Igaz, én kicsit már kiestem a gyakorlatból. Aztán vette a zakóját, majd nem sokkal később elköszönt és útra kelt.

Mentem vissza a kőművesekhez. – Tudják, ki mutatta meg maguknak, hogyan kell vakolni? Az építésügyi miniszter személyesen!

– Hát elég jó kőműves lehetett. Ez volt a reakció.”²⁵

Puskás Pál munkájánál fogva minden társadalmi réteggel érintkezésbe került, akik az építkezésen megfordultak: a bányászokkal, a különböző alvállalkozók munkásaival, akiknek megfigyelte a szokásait. Kezdeti – részben előítéletes – véleményét megváltoztatta, amikor a munka nehézségeit annak fizikai valójában saját maga is megtapasztalta a bányában. „A lakótelepen élő, nagyrészt bányában dolgozó emberek jóindulatú, segítőkész emberek voltak. Jól kerestek, anyagi gondjaik nem voltak. Az nem tetszett, hogy műszak után kivétel nélkül a sörkertben kötöttek ki, s bizony 3-4 korsó sör hamar elcsúszott. Volt, aki habzáságlót is öntött bele, azaz rumot.” A bányában töltött idő meggyőzte arról, hogy a bányászok voltaképp nem is keresnek sokat, mert a munka és azok a körülmények, melyek között dolgozni kényszerülnek, nincs megfizetve – de nem is lehet eléggé megfizetni. A robbantások után bennmaradó gázok, a hőség, az állandóan lebegő és beszívott por mind olyan emberpusztító körülmény, amit nem lehet megfizetni. „Ezt a port sörrel le kellett öblíteni, ha a tüdőből már nem lehet.” Járt egy

24 Vakolatsimitó deszka.

középkori vágatban, négykézláb és hason 25 Puskás (2010).

csúszva, és egy karbidlámpa fénye mel-

lett készített képeket, melyeket aztán az 1957-ben kiadott *Rudabánya ércbányászata* című kötetben használtak fel a szerzők.

SZABADIDŐ ÉS MINDENNAPOK

Televízió nem volt, így a társasági élet adta a szórakozás és a szabadidő eltöltésének lehetőségét. Rendszeresen összejártak a névnapok megtartására, és olyankor az sem volt ritka, hogy felcsavarták a szőnyeget, elővették a lemezjátszót,

Puskás Pál

táncoltak. A kultúrház mozijában heti két alkalommal vetítettek filmet, utána a presszóban beszélgettek – Puskás Pál szóhasználatával: „kb. egy órácska terefere –, és utána hazamentek. A csütörtök és a szombat kártyanap volt (tarokk, bridzs, ulti), melyet pénzben játszottak. Egy átkártyázott éjszakán négy-öt forintot is elveszthettek, de soha senkit nem a pénz motivált, hanem a szórakozás.²⁶

A visszaemlékező annyira megszerette a fényképezést, hogy az, ami először csak „munka” volt, a dúsítómű építésének dokumentálása, a hobbijává vált. A bányászok igazolványképért mentek hozzá, majd gyerekeiket is elvitték lefényképezni. Eleinte nem kért érte semmit, de aztán egyre többen keresték fel,

ami már komoly anyagi megterhelést jelentett. Végül anyagáron dolgozott, s megnőtt forgalma lehetővé tette, hogy a felszerelését is fejleszthesse.

A család, gyermekek nagyon fontosak voltak számára, de a szomszédokat éppúgy számon tartotta, mint mindenkit, akivel kapcsolatba került. A második gyermeke születése kapcsán jegyzi meg a következőket: „A lakótelep nagyon jó hely,

jó levegő, forgalomtól távol van, ahol a gyermekek játszottak, olykor verekedtek is, de egy szülő mindig akadt, aki ha kellett, beavatkozott, mindegy, kinek

volt a gyereke. Napközben sorba ültették őket és egy szelet lekváros vagy zsíros kenyér mindenkinek jutott. Kisebb sérülések is voltak, de azok begyógyultak. Ezzel szemben ezek a kisserések soha nem voltak betegek!”²⁷ A gyerekek persze napi többszöri ruhaváltás árán folytatták a játékot, ezt saját gyermeke kapcsán is megtapasztalta, de nekik akkor már – nehézségek árán ugyan – sikerült mosógépet vásárolniuk. Ez akkoriban kivételes esetnek számított.

A kultúrházban amatőr színjátszó kör alakult, Dorony István, a bánya főkönyvelője vezetésével, amelynek Puskás Pál is aktív tagja volt. A következő darabokat vitték színre: Kisfaludy Károly: *A kérők*, Jókai Mór: *A köszívű ember fiai*, Huszka Jenő–Szilágyi László: *Mária főhadnagy*. A próbákat is, az előadásokat is remek és hasznos időtöltésnek tartotta, nemcsak mert barátságokra tett szert, de magáért játéka örömeért is. A helybeliek részéről is nagy érdeklődés kísérte ezeket a darabokat.

26 Puskás (2010).

27 Uo.

1956 ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

„Ezt az idillikus életvitelt szakította meg az 1956. október 23-ai események sora, a hírek eljutottak ide is, de az igazi események október 26-án kezdődtek. A dúsitókémény tetején a vörös csillag helyén ott lobogott a kivágott címerű zászló. A mai napig nem tudni, ki vitte fel, addig senki sem vállalkozott a kémény megmászására, és a lehozatalra sem akadt sokáig vállalkozó.”²⁸ Erre vonatkozóan az eddig vizsgált forrásokban (levéltári iratok, fényképek) nem került elő adat, a hiány viszont talán kontroll-interjúk készítésével kiegészíthető lesz.

A helyi események vonatkozásában fontosnak tartottam, hogy a visszaemlékezés vonatkozó részeinek bemutatását és elemzését a rendelkezésre álló szakirodalmi, sajtóanyagok és levéltári források feldolgozásával is kiegészítsem. A forradalom első napjaiban a megye bányász-sága figyelemmel kísérte a budapesti s a megyebeli eseményeket is, de az október 25-i miskolci tömeges felvonuláshoz nem csatlakoztak, munkahelyük a város periferikus pontjain volt.²⁹ A miskolci sortűz hírére az Ormosbányán megalakult munkástanács pontokba gyűjtötte az ottaniak követeléseit, és megszervezték, hogy küldöttséget küldenek Miskolcra. Mindehhez megszerezték a rudadányai bányászok támogatását is, és együtt, különvonatokkal és buszokkal indultak Miskolcra.³⁰ Ennek tényét mind a visszaemlékezés, mind pedig tanulmányok és levéltári források is alátámasztják.

A visszaemlékezésben a miskolci események így jelentek meg: Szerelvények vittek be az iparvidék dolgozóit Miskolcra az ÁVH elé. Puskás Pál maga nem volt ott, de első kézből, a lakásszomszédjától értesült az eseményekről, aki egyébként nehézgépezésként dolgozott a bányában. Közel két méter magas, csupa izom ember. Amikor odaértek, mesélte, egy tizenéves leány márt holtan hevert, az ÁVH épületének egyik ablakából leadott lövés találta el. Az ablakok belülről el

A dúsitómű 100 méter magas kéménye
Puskás Pál felvétele, 1959

²⁸ Uo.

²⁹ Kis (2006) 118.

³⁰ Kis (2006) 121.; Kis (2008) 103.; MNL BAZML XXV.-3. B.10./1958. sz. Ítélet Csoma Ferenc és tsai ügyében.

voltak barikádozva, mögöttük az ÁVH-hoz behívott sorkatonák helyezkedtek el, tüzelőállásban. A szomszéd a villámhárító vasain mászott fel az emeletre, beugrott a szobába és rákiáltott a katonákra: „Adjátok meg magatokat!” A kiskatonák szót fogadtak. „Aztán hajsza indult a tisztek után, akik közül többet agyonlőttek. A szomszéd nagyon komolyan felfegyverkezve tért haza.” (A forradalom bukását követően külföldre menekült.) Nem tudjuk, hogy Rudabányáról hányan vettek részt a miskolci eseményekben, és milyen szerepük volt ott, illetve a helyi történetekben; ennek felderítése még további kutatásokat igényel. Eddigi ismeretek szerint hat főt állítottak bíróság elé a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel, izgatás és gyűlöltkeltés vádjával, akik közül öt főt felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, egyet pedig felmentettek.³¹ A büntetőperes iratokban utalás történik a disszidáltakra, illetve az *Észak-Magyarország* megyei napilapban 1957. február 15-én megjelent cikkben: „A VEZETÉS TEHÁT JÓ KEZÉKBEN van Rudabányán. Nem feledkeznek meg azokról sem, akiket a kalandvágyó, forrófejű emberek nyugatra disszidálva itthon hagytak. Négy ilyen ember feleségét helyezték el az üzemben, lehetőséget adva arra, hogy éljenek. Hiszen minden és mindenki nélkül maradtak itt ezek az asszonyok a gyermekeikkel.”³²

A helyi eseményekhez visszakanyarodva azok megítélése a visszaemlékező szemszögéből és információi alapján a következők: „Rudabányán az események csendesebbek voltak, a pártirodát feldúlták, de csak Rákosi-, Sztálin- és Lenin-képeket, szobrokat törték össze és dobtak ki, semmi atrocitás nem történt. Az igaz,

hogy egyesek féltek, de csak ők tudják, miért.” A történetekhez hozzátartozik, hogy 1956. október 26-án létrejött a munkástanács, s annak akkor megválasztott elnöke a káderlapokat kiosztotta a dolgozók között. A periratokból kiderült, hogy ezt többen sérelmesnek tartották.³³ A visszaemlékezés egy másik részben viszont Puskás már arról tesz említést, hogy '56-ban többen voltak, akik komoly

31 MNL BAZML XXV.-3. B.10./1958. sz. Ítélet Csoma Ferenc és tsai ügyében.

32 Urbán Nagy Rozália: Rudabányai képek. *Észak-Magyarország*, 1957. február 15.

33 MNL BAZML XXV.-3. B.10./1958. sz. Ítélet Csoma Ferenc és tsai ügyében.

34 *Észak-Magyarország*, 1957. február 15.

35 Kis (2008) 104.

szerepet vállaltak.

Ezenkívül idegenek is megjelentek a településen – olvasható az *Észak-Magyarország* 1957. február 15-i számában –, akik gyűjtogattak, az edelényi forradalmi karhatalom katonai parancsnoka partizán csapatok szervezéséhez egy teherautónyi fegyvert küldött Rudabányára.³⁴ A munkástanács azonban ezeket leltárba vette és 1956. november 7-én átadta a szovjeteknek.³⁵ 1956. november 12-én az a hír terjedt el, hogy a bányászok fel akarják gyűjtani Juhász F. Bálint tanácselnök

házát, így annak védelmére fegyveres őrseget rendeltek ki.³⁶ Ezzel kapcsolatban az érintett feljelentést is tett, és nyomozás indult az ügy kivizsgálására.

Puskás Pál az országos események és a helyi történések hatására is – átlátva annak lehetséges következményeit saját magára nézve – visszaemlékezésben megemlíti: figyelmeztették, hogy egyik „munkatársában” ne bízson meg, mert az pártvonalon fúrja. Nem fejt ki, hogyan bizonyosodott meg erről, de egyértelmű volt számára. „És igaz volt. Nem értette, miért, soha nem ártott senkinek. De kisgyerekei voltak, lakás nélkül nem maradhattak. A »segítője« ismerte őt és családját, és azt használta fel ellene. Ugye, aljasság? Mert szerintem igen.” Mindezek után tudta, hogy a helyzet megoldására rövidesen biztos stratégiára van szüksége, mivel két kisgyermekkel nem maradhatnak lakás nélkül. Így a későbbiekben, hogy ne érhesse támadás és családját biztonságban tudhassa, úgy döntött, hogy MSZMP-párttag lesz.

A rudabányaiak a szovjet bevonulás és a megyei munkástanács vezetőinek le tartóztatása ellen tiltakozva megtagadták a munkafelvételt és sztrájkoltak, csak karbantartási és előkészítő munkákat végeztek.³⁷ Sztrájk – a semmittevés napjai következtek. Puskás november 4. után két lehetőséget látott maga előtt. Ismerve a céget, tudta, mi fog történni: „lapátra teszik”. Ha meg akar menekülni, akkor itt a pillant. „Határoztam! Délután 4 órakor belépett a pártba. Azonnal fel is vettem. Ezzel a lapátra tétel veszélye elmúlt. Így lettem párttag. A sztrájk is lassan tűnőfélben volt, felvették munkát. A dúsítón és az ott dolgozó vállalatokkal közös alapszervezetet kellett létrehozni. Akkor már öten voltak párttagok. Mit ad Isten! Engem választottak alapszervi titkárnak. Ez már nem hiányzott! Visszautasítani akkor, abban a helyzetben nem lehetett. Rövidesen éreztem, hogy a baráti társaság is tartózkodóbb lett. Nem adtam rá okot.” Az emberek óvatosabbak lettek, s egyéenként, társadalmi helyzettől függően változott, ki milyen stratégiát választ ebben az időszakban. Szomszédja például külföldre menekült, s családját rendkívül nehéz helyzetben hagyta itt, nemcsak mert a feleség vált a családfenntartóvá, hanem mert 1957 januárjában az üzem által biztosított lakást is el kellett hagyniuk.

Pakolás közben a szomszéd felesége sápadtan kopogott be hozzájuk segítséget kérni tőle – férj ekkor már a Holland Antillákon volt –, menjen át, mert, nagy baj van. Amikor a heverőt felemelte, egy TT pisztoly és 239 db géppisztoly-lőszer és két nyeles kézigránát került elő alóla.³⁸ Puskás megnyugtatta szomszédasszonyát, elvitte magával a löszert és a fegyvereket, megígérte, hogy elrendezi a dolgot, de

³⁶ Kis (2008) 105.

³⁷ Kis (2008) 105.

³⁸ MNL BAZML XXV. 78. c. 10632/1959. Edelényi járási ügyészség büntető iratai. Vádirat Puskás Pál rudabányai lakos ellen fegyverrejtegetés és más bűncselekmény miatt indított bűnügyben.

megígértette vele, hogy senkinek se szóljon róla. Másnap levitte az irodájába és elrejtette egy szekrényben, ahol a már selejtezett és érvénytelen terveket tárolták. Túl sokat nem gondolt rá, s az egész feledésbe is merült, egészen két évig, amikor az egyik munkatársa, akinek volt kulcsa a szekrényhez, a postahálózati tervek keresése közben rátalált a fegyverre és lőszerre, s jelentette a rendőrségnek.

Mindez 1959. szeptember 2-án történt. Éppen Miskolcra tért haza, amikor meglátta a felfordulást és rendőröket. Valakitől megtudta, hogy fegyvereket találtak a dúsító irodájában, ezért van ott a rendőrség. Így egyenesen hazament, elmondta a történeteket a feleségének, majd elköszönt a gyerekeitől és lement az irodába. Útközben végiggondolta a lehetőségeket és a következményeket. Tudta, hogy őt soha nem fogják gyanúsítani, de azt is tudta, hogy statárium van életben. Ekkor már folyt a gyanúba foghatók kihallgatása, többen is voltak köztük, akik

39 MNL BAZML XXV. 78. c. 10632/1959. Edelenyi járási ügyészség büntető iratai. Vádirat Puskás Pál rudabányai lakos ellen fegyverrejtegetés és más bűncselekmény miatt indított bűnügyben.

56-ban komoly szerepet vállaltak. Ők is családosak voltak. Nekik is voltak gyermekeik. Itt is tetten érhető, mennyire fontos volt számára a család, és nemcsak a magáé, hanem a másoké is.

Jelezte az egyik rendőrnek, hogy megérkezett, és ő az alapszervi titkár. Megkérdezték tőle, mi a véleménye az ügyről,

van-e valami elképzelése. A válasz a rendőröket is meglepte: „Igen, van! Én tettem oda. Mindenre számítottak, csak erre nem.” Elmondott mindent, aztán kikérdezték a volt szomszédasszonyt is, aki ugyancsak mindent pontosan úgy mondott el, ahogyan történt. Puskást letartóztatták. Előzetes letartóztatásban töltött egy hónapot és 24 napot, majd a büntetőperben nyolc hónap börtönbüntetésre ítélték, melyet a fellebbviteli tárgyalás után három év próbaidőre felfüggesztettek,³⁹ A pártból kizárták. A történetek ellenére az üzem új igazgatója, Bics István biztosította róla, hogy minden következmény nélkül visszakapja eredeti beosztását – a gesztus jólesett neki, de elutasította. Így 1959. november 15-én hazaköltöztek a szüleikhez Debrecenbe, ahol az Állami Építővállalatnál segédmunkásként kezdte újra az életét – de az már egy másik történet. Visszaemlékezését azzal zárja, hogy szeretettel gondol vissza Rudabányára és az ott töltött szép évekre.

Összességében azt mondhatjuk, hogy öt év nem hosszú idő, sokan talán papírra sem vetnék, de Puskás Pál visszaemlékezése még akkor is fontos és jelentős dokumentum, ha a jelenkorban konstruált történelmi visszatekintésről van szó. Nyilvánvalóan kellő forráskritikával, más forrásokkal összevetve kezelendő. Ám egy szikár történeti irat vagy dokumentum nem adhatná vissza azokat az emberi vonatkozásokat, amelyek ebben az olvasmányos írásban felfedezhetők: a korabeli emberi reakciók, értékrend, a kapcsolati hálók, a nyelvhasználat, a hatalomhoz való viszony.

Az adagoló, hűtő és tároló közötti szállítószalag-rendszer munkálatai
Puskás Pál felvétele, 1957

A visszaemlékezésben a szűkebb család (feleség, gyermekek, anyós, nagynéni) mellett megjelennek a szomszédok, a barátok, a bányászok, a munkások, a munkahelyi felettesek, s feltűnnek politikusok is. Viszonya ez utóbbiakhoz nem minden esetben tárható fel, hiszen csak megemlíti őket egy-egy esemény kapcsán. Viszont társas kapcsolataiban fontos volt a regionális, lokális identitáshoz való ragaszkodás, s egyéni stratégiáit a család mint legfontosabb érték határozta meg; ezt nemcsak a saját, hanem mások tekintetében is szem előtt tartotta. A visszaemlékezés megírásakor alapvető szempont volt számára a diszkréció, konkrét neveket ritkán említi, bár kilencvenévesen is rendkívül jó érzéssel gondolt vissza a Rudabányán töltött évekre.

A munkát és a munkásokat a visszaemlékezésben a munkahelyen és azon kívül is „láttatni” törekedett, írásban vagy képben. Fényképezőgépével megörökítette az izmos gépkezelőt, a merész kőművest, a bányászok és az építkezésen dolgozók munkakörülményeit.

A politikához és a helyi hatalomhoz való viszonyát nem az ideológiai elkötelezettség, inkább az egyéni boldogulás előtérbe helyezése jellemezte. Alkalmazkodott az éppen aktuális körülményekhez, családjá érdekében a lehető legtöbbet akarta kihozni belőlük, de a pozíciójából adódó lehetőségekkel másokat is próbált

A dömperes szállítás bevezetése a vasércbányában 1958-ban

segíteni. A visszaemlékezés lapjain egy olyan személyiség bontakozik ki, amelyet a kitarítás, a szorgalom, a tolerancia, az empátia, mások megbecsülése és a munkaszeretet jellemez.

A szakirodalmi ismereteket, az eddigi kutatási eredményeket új adatokkal bővíti a visszaemlékezés. A vizuális források bevonása csak gazdagítja a betekintést a munka és a mindennapok világába. A jelen tanulmány természetesen számos kérdést vet fel, amelyek megválaszolásához további kutatások szükségesek. Így válhat még teljesebbé Rudabánya 1950-es évekbeli története.

HIVATKOZÁSOK

Cséfalvai (1991)

CSÉFALVAY ZOLTÁN (szerk.): *Visszaszámlálás Rudabányán*. Budapest, 1991, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.

Garami (2005)

GARAMI EVELIN: *A rudabányai vasércdúsító-mű története*. Rudabánya, 2005, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.

Kis (2006)

KIS JÓZSEF: A borsodi bányászás az 1956-os forradalomban és szabadságharcban. In Bircher Erzsébet–Schuller Balázs (szerk.): *Bányászok és bányász-*

városok forradalma, 1956. Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójának tiszteletére. Sopron, 2006, Központi Bányászati Múzeum Alapítvány, 116–168. /Központi Bányászati Múzeum Közleményei 5./

Kis (2008)

KIS JÓZSEF: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye 1956. Abaújszántói, Edelényi és Encsi Járás.* Miskolc, 2008, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. /Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 47./

Pantó et al. (1957)

PANTÓ ENDRE–PODÁNYI TIBOR–PANTÓ GÁBOR–MOSER KÁROLY (szerk.): *Rudabánya ércbányászata.* Budapest, 1957, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.

Puskás (2010)

PUSKÁS PÁL: *Életünk a vasércdúsító mű építésének árnyékában 1954–1959 között.* Kézirat. Rudabánya, 2011, Bányászattörténeti Múzeum Adattára. Rudabányai vasércbányászati bányabezárási dokumentáció Nehézipari Műszaki egyetem, Miskolc, 1987.

Szakolczai (2003)

SZAKOLCZAI ATTILA–Á. VARGA LÁSZLÓ (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. I.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltára XXIII. 922. a.

A Rudabányai Nagyközségi Közös (1971-ig Rudabányai Községi) Tanács iratai. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltára XXV.-3.

B.10./ 1958. sz. Ítélet Csoma Ferenc és tsai ügyében.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltára XXV. 78. c.

10632/1959. Edelényi járási ügyészség büntető iratai. Vádirat Puskás Pál rudabányai lakos ellen fegyverrejtegetés és más bűncselekmény miatt indított bűnügyben.

BÓDY ZSOMBOR

AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS KÖVETKEZMÉNYEI AZ IKARUS GYÁRBAN

Kontinuitás és diszkontinuitás

Az 1956-os forradalom eseményeinek kutatásában az üzemek kapcsán elsősorban a munkástanácsok tevékenysége, illetve a forradalmat követően a forradalmi szellemű munkástanácsok visszaszorítása, leváltása állt az érdeklődés középpontjában.¹ Hogy a forradalom milyen helyzetben találta az egyes üzemeket, mennyiben változtatta meg az üzemek belső világában jelen lévő csoportok egymás közötti kapcsolatait, s hogy a későbbiekben hatott-e – és ha igen, hogyan – az

1 Kemény–Lomax (1986); Varjasi (2008).

2 Belényi (2009); Kemény (1990).

üzemek belső viszonyainak változására, arra kevésbé fókuszált a kutatás. Pedig – a korábbi és a későbbi korszakra vonatkozó szakirodalom alapján² – okkal feltehető, hogy a forradalom nem hagyta érintetlenül a különböző csoportok, például a szakmunkások, a műszaki szakemberek és a gyárvezetés erőviszonyait. Jelen tanulmányban az Ikarus gyár forradalom alatti történetét igyekezünk feltárni. Elsősorban azt szeretnénk bemutatni, milyen változásokat eredményezett középtávon a forradalom az üzem működésében. Ehhez nemcsak a vállalat forradalom előtti helyzetét és belső viszonyait kell figyelembe venni, hanem azt is, ahogyan a forradalmat követő időszakban működött a gyár. A vizsgálat tehát nem korlátozódik szorosan a forradalom napjaira és az azt követő megtorlásra – ennél szélesebb időbeli keretekben tekinti át az Ikarusban zajló változásokat. Ahhoz ugyanis, hogy a forradalom tényleges hatását fel lehessen mérni, fel kell tárni a vállalat működésében fontosabb szerepet játszó csoportok, illetve személyek egymás közötti viszonyait a megelőző, és a rákövetkező időszakban is. A forradalmat így nem egyetlen pontszerű, mintegy az idő folytonosságából kiszakított eseményként lehet elképzelni, hanem a ténylegesen zajló folyamatok olyan csomópontjaként, amely részben új irányt szabott azoknak. Hogyan pontosan mennyire és miben, az éppen a vizsgálat kérdése.

Az Ikarusról a még bőven a kádárizmus korszakában született vállalattörténeti monográfia a következőképpen adja vissza a forradalmi események következményeit:

„Politikai képzetlenségnek, tapasztalatlanságnak és rövidlátásnak tekinthető, hogy az említettek november 4-e után is segédkezet nyújtottak a kommunistaellenes intézkedésekhez. Tetteikkel nemcsak saját munkásságuk, múltjuk és korábbi barátaik ellen vétettek, hanem kizárva magukat a vállalat további életéből, azt a szinte a semmiből induló, csodálatos és hihetetlen fejlődést tagadták meg, amelynek addig kezdeményezői, irányítói, tevékeny résztvevői és harcosai voltak.”³ Az idézet Cséfalvay Istvánról, a konstruktőr osztály vezetőjéről, Zerkowitz Béla főmérnökről – az azonos nevű operett és slágerszerző fiáról – és Hant Emil főkönyvelőről szól, akik a forradalom után nem maradhattak az Ikarusban. Ők 1957-ben másokkal együtt – így vagy úgy – elhagyták a vállalatot. Közülük Hant Emilt le is tartóztatták és elítélték. Nem explicit módon, de voltaképpen a forradalom következményeként rögzítette a monográfia azt is (az új busztípusok kifejlesztésének kapcsán), hogy „[t]ényként kell viszont leszögezni, hogy az I 55 típus továbbfejlesztésére irányuló próbálkozások,

melyek az I 155 prototípusban nyertek 3 Jenei–Szekeres (1981) 160–161.

kifejezést, nem hoztak sikert, hasonlóan 4 Uo. 173.

a 303-as jelzésű prototípushoz”.⁴ Vagyis

egy-egy műszaki vezető, illetve szakemberek távozása megtörte a vállalat „csodálatos és hihetetlen” fejlődését. A monográfia értékelése szerint a szóban forgó emberek forradalom alatti magatartását ugyan magyarázhatja a „politikai képzetlenség” és „tapasztalatlanság”, ám következményei mégis súlyosak voltak az érintett személyek és a vállalat számára egyaránt. A vállalattörténeti monográfia szerint összesen 26 embert tartóztattak le az Ikarusból a forradalom után.

A következőkben először azt vizsgáljuk meg, mi is történt a mátyásföldi Ikarus gyárban a forradalom idején, hogyan zajlott a megtorlás, majd pedig megpróbáljuk felvázolni ezen események középtávú következményeit. Mindehhez szükségszerűen képet kell alkotnunk a vállalat forradalmat megelőző „csodálatos” fejlődéséről és a forradalom résztvevőinek politikai tapasztalatairól is, ugyanis korántsem minősíthetők e szempontból olyan „tapasztalatlannak”, amint azt a vállalattörténeti monográfia állította.

A FORRADALMI ESEMÉNYEK AZ IKARUS GYÁRBAN ÉS A MEGTORLÁS

Az Ikarus gyár 1956-ban még csupán a mátyásföldi üzemet jelentette, a székesfehérvári gyáregység csak később, az 1960-as években csatlakozott a vállalathoz. A mátyásföldi gyáregység az 1950-es évek első felének beruházásai ellenére lényeg-

gében ugyanabban a léptékben működött, ahogy még az Uhri Testvérek Autókarosszéria és Járműgyáraként a második világháború alatti konjunktúra során kiépült. Az üzem a forradalom időszakában hozzávetőleg négyezer munkavállalóval dolgozott. Az október 23-át követő napokban a munka nagyrészt leállt, a dolgozók a különböző hírek hatására nem mindig – és nem egyszerre – mentek be a munkahelyükre. Eredetileg a párt kezdeményezésére, október 28-án alakult meg a gyár munkástanácsa, amelyben még a vezérigazgató és a gyár vezetésének más tagjai is részt vettek. A munkástanács elnöke Balogh Ignác lett, aki lakatosként dolgozott a gyárban. Két nappal később, október 30-án új munkástanácsot választottak, amelyből már kikerült a vezérigazgató és a hozzá kapcsolódó személyek, elnöke viszont továbbra is Balogh Ignác maradt. November 11-én egy újabb munkástanácsot választottak, elnökként továbbra is Balogh Ignác tevékenykedett. A munkástanácsnak 53 tagja volt – sőt, úgy látszik, a párt szervezeti kultúrája a munkásokra is hatott, mert 29 póttagot is választottak –, ám ez a széles testület egy 11 tagú elnökséget választott magából, amelyik azután október utolsó nap-

5 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-150384/5. Bp. Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztály VI/2. csoportjának összefoglaló jelentése az Ikarus Karosszéria és Járműgyár Munkástanácsáról. 1959. szept. 29. A politikai rendőrségen ekkor is úgy látták, hogy az „objektum az ellenség szempontjából jelenleg is elég fertőzött terület”.

jaitól – amikor a korábbi vezérigazgató már nem ment be az üzembe – irányította a vállalatot. Az összesen 82 munkástanács tag döntő többsége – a politikai rendőrség későbbi adatgyűjtése szerint – szakmunkás volt. Alig egy-két „deklaszált elem” akadt közöttük, túlnyomó többségük munkás- vagy parasztszármazású volt, iskolázottságuk pedig jellem-

zően maximum az elemit követő szakmunkásképzésből állt.⁵

A munkástanács részben valóban az üzemvitel gazdasági kérdéseivel foglalkozott – a megrendelt autóbuszok leszállításával, a bérkifizetés megoldásával –, ám ezen túlmenően kétségkívül politikai kérdésekkel is, illetve a vállalaton belüli személyzeti ügyekkel, egyfajta, nyilván a korábbi folyamatokra reagáló „igazságtétel” szándékával. Ennek részeként október 31-én a munkástanács elnöksége 38 személyt kitiltott az üzemből. A munkástanács október 30-án és november 13-án röpcédulát készített és sokszorosított, amelyeket azután mindkét esetben terjesztettek is. A röplapok szövegük szerint az Ikarus gyár dolgozóinak álláspontját, illetve követeléseit juttatták kifejezésre, amikor többek között a szovjet csapatok kivonását követelték, és a második esetben a Nagy Imre-kormány újbóli hivatalba lépését, az utolsó összetételében. Az Ikarus munkástanácsa röpcédulákat kapott a Nagy-Budapesti Munkástanácstól is, amelyeket sokszorosítottak, és a munkástanács tagjai a gyárban terjesztettek. Az Ikarusban alakult meg – a környék üzemének küldötteiből – a XVI. kerület munkástanácsa is, melynek elnöke szintén

Balogh Ignác lett, aki e pozíciója révén a Nagy-Budapesti Munkástanácsnak is tagjává vált. Utóbbi ülésein többször részt vett, elhozta röplapjait, határozatait pedig hangosbemondón ismertette a gyárban. A munkástanács ezen kívül a hivatalos lapok bojkottjára hívott fel, a Nagy-Budapesti Munkástanács felhívását követve még decemberben is sztrájkot szervezett, és eleinte akadályozni igyekezett az MSZMP vállalati szintű szervezését, amikor a pártszervnek nem akart helyiséget adni az üzem területén. 1957 januárjában a tudósítások szerint már nyilvánvalóan tartózkodott a nyílt politikai állásfoglalásoktól, ám a politikai rendőrség véleménye szerint ekkor is nagyon „rossz [volt] a MT összetétele”, s ugyancsak a politikai rendőrség értesülései szerint a racionalizálások címén februárban is „kommunisták” elbocsátására törekedett.⁶ 1957. március 7-én a munkástanács, pontosabban annak ún. elnöksége – nyilván érzékelve ellehetetlenülését – lemondott, ám miközben új, immár a hatalomnak megfelelő munkástanácsot választottak, a lemondás nem mentette meg a letartóztatástól az 1956. október vége óta működő munkástanács legfontosabb vezetőit és a hozzájuk kapcsolódó személyeket. Balogh Ignácot, Hant Emil főkönyvelőt és Alberti Erzsébetet március 13-14-én vették őrizetbe, hozzájuk kapcsolódott még Patek Alajos munkástanács-tag letartóztatása április 1-jén. Az Ikarusnál történt „ellenforradalmi” eseményekért végül is ezt a négy személyt vonták eljárás alá. De számos más személy internálására is sor került, illetve Balázs Istvánt, aki a forradalmi napokban a gyárőrség parancsnoka volt, szintén letartóztatták. Ők együtt tehetik ki a vállalat-történeti monográfia által megadott 26 fő letartóztatottat. Az Ikarusnál lezajlott „ellenforradalomért” azonban a fentebb említett négy főt ítélték el. Kérdés, miért éppen ezt a négy embert, és miért csak őket tartóztatták le és ítélték el? Mint látni fogjuk, a bűnbak szerepére mások is szóba jöhettek volna.

A vizsgálat a letartóztatottak és a tanúk sorozatos kihallgatásából, a tárgyi bizonyítékok begyűjtéséből és házkutatásokból állt. A politikai rendőrség a letartóztatottak és a tanúk egymással ellenőrzött vallomásaival és a tárgyi bizonyítékokkal – röplapok, stencilgépek – megfelelően bizonyítottnak tekintette az „ellenforradalmi cselekmények” elkövetését. A nyomozó szerveket különösen az érdekelte, kik játszottak kezdeményező szerepet a különböző cselekményekben.

A vizsgálat arra nem fordított különösebb figyelmet, hogy miért Balogh lett a munkástanács első elnöke, s maradt az végig. Az első munkástanácsot Balogh vallomása szerint nem választották, hanem lényegében kinevezték, s mert aznap alig volt benn a gyárban dolgozó, így csupán a vállalatvezetés tagjai bízták meg a feladattal. Nem tudjuk, milyen szempontok alapján tartották éppen őt alkalmasnak erre a szerepre. Két nappal később, amikor nagyobb számú munkás volt jelen az

⁶ ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. Az ORFK II. Főoszt. IV. oszt. jelentései 1957. jan. 4-én és február 22-én.

üzemben, követelték a munkástanács tagjainak bemutatkozását, és egyes nevek-nél heves fújolással adtak kifejezést véleményüknek. Ezután jött létre a valóban választott munkástanács, amelynek azonban továbbra is Balogh maradt az elnöke. Bár Balogh elutasította azt a feltevést, hogy a munkástanács egyes lépéseinél Zerkowitz főmérnök és Hant Emil főkönyvelő lettek volna a szellemi irányítók, nem tagadta, hogy mindenben részt vettek. Más vallomásokból is az derült ki, hogy október végétől ez a két személy látta el egyrészt az üzem tényleges irányítását, emellett részt vettek a röplapok megfogalmazásában, az üzemből kitiltottak listájának összeállításában, valamint a sztrájk szervezésében is. Zerkowitz főmérnök-ként két főosztályvezető és a személyzeti osztályvezető leváltására tett javaslatot a munkástanácsnak, amely el is fogadta ezeket a személyi döntéseket. Emellett a főmérnök plakát nagyságban lefestette a Központi Munkástanács egyik röplapját,

7 Patek Alajos vallomása 1957. április. 18-án. ÁBTLL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

és kitette a faliújságra. A kitiltandók listájának összeállításában részt vett Hant Emil főkönyvelő is, aki a listára saját vallomása szerint mások mellett a korábbi

igazgatót is javasolta. A lista összeállítása során a korábbi személyzeti osztályvezetőt a munkástanács elé hívták, és arról faggatták, kik voltak spicilije az egyes részlegekben. A minden bizonnyal ijedt ember meg is nevezett néhány személyt, akiket aztán a listára tettek. Egyébként lényegében valamennyi munkástanács-tag, de az üzem vezetéséből a munkástanács ülésein mintegy hivatalból jelen lévő Hant Emil és Zerkowitz is javasoltak kitiltandókat, mindenki a maga területéről. A javaslatokat a testület elfogadta – a kitiltottak jó részét tehát a többség nem is ismerte, csak a javaslattevő –, a listát Balogh és helyettese, Grandics Béla aláírták, és kifüggesztették a faliújságra, illetve a gyár kapujánál. Egyes vallomások szerint a gyárórság utasítást is kapott, hogy ne engedje be őket az üzembe, de ez a pont homályos maradt az eljárás során. Hant Emil azzal próbált védekezni, hogy az érintetteknek is jobb és biztonságosabb volt nem bemenni az Ikarusba azokban a napokban, így kitiltásuk az ő érdekükben is történt. Patek Alajos egyszerűen azzal magyarázta a kitiltásokat, hogy ezek a „személyek azért lettek a gyárból kitiltva, mert a korábbi időszakban olyan magatartást tanúsítottak, hogy elveszítették a dolgozók bizalmát”.⁷ A kitiltásokkal egyidejűleg a munkástanács intézkedett a személyzeti osztály anyagainak átvételéről is, amit Patek Alajos munkástanács-tag hajtott végre. Mindazoknak, akik érte jöttek, átadta a saját személyzeti anyagukat, a többit pedig tanúk jelenlétében megsemmisítette.

Az elmondottak alapján nehezen érthető, miért úszta meg a letartóztatást Zerkowitz Béla, hiszen legalább akkora szerepe volt a munkástanács működése körül, mint Hant Emilnek. (Igaz, utóbbi még az a személyes bűn is terhelt, hogy 1956. november közepén számos tanú szemelátára letépte a Kádár-kormány egy

plakátját a gyár kerítéséről.) A nyomozást vezető rendőrtiszt – egy az Ikarus gyárból származó jelentés kiértékelésének részeként – javasolta is felettesének, hogy „próbálja Zerkovitz személyével kiszélesíteni az ügyet”.⁸ 1957. április 18-án meg is született egy „összefoglaló jelentés Zerkovitz Béla ügyében”, amely konklúzióként tartalmazta, hogy „[v]éleményünk szerint a fentiek alapján Zerkovitz Bélát előzetes letartóztatásba lehet helyezni”.⁹ Zerkowitz azonban ténylegesen egyetlen napot töltött előzetes letartóztatásban, utána szabadlábra helyezték. Nem vonták be az Ikarus „ellenforradalmi” felelőseinek perébe sem, pedig több tanú egybehangzóan állította, hogy mindkét röpcédula megfogalmazásában részt vett, kezdeményezője volt személyzeti változtatásoknak, s több tanúvallomás – Hant Emillel együtt – egyenesen a munkástanács szellemi irányítójának minősítette, amint ez volt a gyárban működő „Németh Rezső” fedőnevű rezidens véleménye is. Sem a vizsgálati iratokból, sem az ÁBTL-ben Zerkowitz személyéhez kapcsolódó későbbi anyagokból nem derül ki, mi volt az oka annak, hogy nem került a vádlottak közé.¹⁰ A korábbi főmérnök megúsza azzal, hogy távoznia kellett az Ikarusból, ám mint látni fogjuk, valójában a karrierje sem tört meg.¹¹

A perben első fokon 1957. október 18-án hirdettek ítéletet. Balogh Ignác elsőrendű vádlottat három év börtönbüntetéssel és 400 forint pénzbüntetéssel, Patek Alajos másodrendű vádlottat két év börtönbüntetéssel és 600 forint pénzbüntetéssel, Hant Emil harmadrendű vádlottat két év hat hónap börtönbüntetéssel és 1000 forint pénzbüntetéssel, Alberti Erzsébet negyedrendű vádlottat pedig hét hónap börtönbüntetéssel sújtotta a bíróság. Utóbbi gépíró volt, aki a munkástanács üléseinek jegyzőkönyveit vezette, és a röpcédulák sokszorosításában is részt vett. Elkövette azt az óvatlanságot, hogy megőrizte két barátnőjéhez írott leveleinek pizkozátát, amelyeket a házkutatáskor megtaláltak. Ezek súlyosan

8 ÁBTL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié. „Németh Rezső” rezidens „H” jelentése kapcsán született a javaslat a további szükséges intézkedések részeként.

9 ÁBTL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

10 Más személyek kimaradása sem érthető, még ha kevésbé feltűnő is, mint Zerkowitzé. Hant Emil terhére rótták többek között, hogy a szovjet csapatok november 4-i támadása után elrejtett egy stencilgépet, azzal a céllal, hogy a későbbiekben röpcédulákat sokszorosítson rajta. Ám azt a személyt, aki a stencilgépet egy DISZ-irodából a forradalom napjaiban elhozta, és azt Hant javaslatára elrejtette, szintén nem vonták be a perbe.

11 1957. április 15-én kelt levelükben az Ikarus MSZMP szervezete intézőbizottságának elnöke, a vállalat igazgatója és az új, a hatalomhoz immár lojális munkástanács elnöke egy a kohó- és gépipari miniszternek írt közös levelükben egyhangúlag kérik, hogy Zerkowitzot helyezték el a vállalattól. Jellemzésük szerint bár nagy műszaki tudása van, nem tudja ellátni egy főmérnök szervező feladatait, politikailag pedig köpönyegforgató, akin azonban érződik, hogy „szívesebben szolgálná ki a másik rendszert”. ÁBTL 3.1.5. O – 16656/15. Zerkowitz Béla István dossziéja.

„szovjetellenes”, illetve „rendszerellenes” kijelentéseket tartalmaztak.¹² Az ítélet szerint a börtönbüntetésekbe beleszámított a letartóztatásban töltött idő. A bíróság Balogh esetében részben enyhítő körülménynek tudta be, hogy a szakmunkásképesítéstől eltekintve csupán elemi iskolát végzett munkástanácselnök nem játszott kezdeményező szerepet azok mellett az értelmiségiek mellett, akik az „ellenforradalom” idején vezették a vállalatot. (Ez megint csak fölveti azt a kérdést,

12 Az ítélet szerint Balogh, Patek és Hant bűnös volt a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvételben, Patek ezen kívül bűnpártolásban (az eltulajdonított stencilgép miatt), Hant továbbá bűnsegéd szintén a társadalmi tulajdon sérelmére lekötött lopásban. Albertit a népi demokratikus államrend elleni, folytatólagosan elkövetett igazgatásban találták bűnösnek, amit két barátnőjének írt leveleivel hajtott végre.

13 Valószínű, hogy az Ikarus gyári 1956-os események fenti összefoglalása, amely a politikai rendőrség vizsgálati anyagaira és az azt követő per dokumentumaira épül, nem teljes körű. Azt gondoljuk azonban, hogy a fontosabb eseményeket illetően főbb vonalaiban helytálló, még akkor is, ha egyes vallomások bizonyos részletekben eltérnek egymástól. Ezek az eltérések érthetőek az emlékezet természetes különbségeiből, illetve a vádlottak – és részben a tanúk – önvédelmi törekvéseiből. Inkább az a valószínű, hogy bizonyos események, vagy egyes szereplők tevékenysége maradt kívül a politikai rendőrség látókörén – vagy hagyták tudatosan figyelmen kívül őket. Nem csak Zerkowitz perbe nem vonásának okát nem ismerjük, Cséfalvayról – aki 1945-ös MKP-tag volt – sem tudjuk, hogy miért nem érdeklődött iránta a nyomozó hatóság. Csak azt tudjuk róla, hogy a forradalom közvetkezményeként ő is elhagyta a vállalatot.

hogy Zerkowitz, mint ezen értelmiségiek egyike, miért nem került a vádlottak közé.) A bíróság nem fogadta el a jogi doktor Hant azon védekezését, mely szerint ő november végéig nem tudta, hogy a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány a törvényes kormány, mivel a Kádár-kormány hivatalba lépéséről szóló elnöki tanácsi rendelet csak november közepén jelent meg, Mátyásföldre viszont csak november végén jutott el, így ő azt hitte, hogy még mindig Nagy Imre kormánya a törvényes.

A Legfelsőbb Bíróság a vád és a védelem egyaránt benyújtott fellebbezései nyomán 1958. III. 3-án hirdetett ítéletet. Balogh elsőfokú ítéletét helybenhagyta, Patek börtönbüntetését négy évre, pénzbüntetését pedig 1000 forintra súlyosbította. Dr. Hant Emil börtönbüntetését 10 évre emelte és teljes vagyonekobzásra ítélte. Ezzel, ha formailag nem is, de lényegében harmadrendű vádlottból elsőrendű vádlottá léptették elő, ami a megtorlás szempontjából logikus is volt. Ezt a Legfelsőbb Bíróság ítéletének indoklása ki is fejezte, amennyiben szellemi irányítónak minősítette Hantot. Alberti ítéletét három évre felfüggesztett

egy év börtönbüntetésre változtatták (ezt ő az előzetes letartóztatás kezdetétől számítva ekkorra lényegében le is töltötte).¹³

VÁLTOZÁSOK AZ IKARUS GYÁR MŰKÖDÉSÉBEN A FORRADALOM NYOMÁN

A vállalat vezérigazgatói az 1947-es állami kezelésbe vétel óta – erre a cég esetében már az 1948-as államosítások előtt sor került – viszonylag sűrűn változtak. Zerkowitz Béla főmérnök viszont 1947 nyara óta volt a posztján, és még régebben töltötte be a konstrukciós osztály vezetőjének állását Cséfalvay István, ő ugyanis már a háború alatt is ezen a poszton dolgozott. Személyük így aránylag hosszabb időszakon keresztül kontinuitást jelentett a vállalat történetében, ami lényeges volt, mert a vállalat az 1940-es évek második felében különböző érdekkonfliktusok metszéspontjában létezett – ezek még az 1950-es években is éreztették hatásukat –, amelyekhez újabb belső feszültségek társultak a vállalaton belül.

1946-tól kezdve a vállalat a szociáldemokrata párt és a kommunista párt összeütközésének terepe volt: mindkét párt arra törekedett, hogy a gyár munkáságának többségét a maguk szervezeteibe tömörítsék. Ebben egészen a két párt egyesítéséig messze sikeresebb volt a szociáldemokrata párt. Ütközött azonban az is, hogy gazdaságpolitikai elképzeléseiben milyen szerepet szánt a vállalatnak a két ún. munkáspárt. A szociáldemokrata párt ugyanis külföldi buszimporttal számolt a magyar tömegközlekedés járműellátása érdekében, míg a kommunista párt a hazai buszgyártást favorizálta, amit részben az Uhri Testvérek üzemből Ikarus-szá váló gyárra kívántak alapozni. A politikai küzdelem eldőltevel ez a kérdés lezárult, a BSZKRT nem rendelhetett külföldről buszokat, ám a hazai buszgyártás felfuttatása olyan kihívás volt, aminek a hazai ipar az Ikarus csak nagy nehézségekkel, illetve kétséges minőségben volt képes megfelelni. Az egyik gond a megfelelő méretű, korszerű motor hiánya volt. Ennek kapcsán ismét szeszecsaptak a külföldi beszerzés, illetve a külföldi licencvásárlás és a hazai motorfejlesztés hívei. Az előbbi megoldás költséges volt, a második pedig – miközben az ára is kérdéses volt – csak bizonytalan ideig elhúzódó fejlesztés révén lett volna lehetséges, hiszen egy motor tervezése, sorozatos és hosszú üzemidőt igénylő tesztek révén való tökéletesítése igen hosszú időt vehet igénybe, míg eljut egy kiérteltnek tekinthető konstrukcióig.

Közelebről érintették azonban az Ikarust a buszgyártás más konstrukciós kérdései (hiszen a motort nem neki kellett gyártania). A gazdaságpolitikai döntéshozók egyfajta gazdaságossági vízió jegyében azt várták el, hogy a buszok a motor és az alváz tekintetében ugyanazokból a fődarabokból készüljenek, mint a teherautók. Az Ikarus mérnökei viszont tudták, hogy teherautó-alvázza nem lehet az akkori elvárásoknak megfelelő, korszerű buszokat tervezni, amelyek kényelmesek és takarékosan üzemeltethetőek lennének. A világ járműiparában a

14 Az Ikarus korai éveire nézve lásd Bódy (2013); Jeney-Szekeres (1981). Utóbbiak tudósítása szerint állandó harcok folytak a „műszaki értelmiség ellenséges elemei” körül, akik azonban pótolhatatlanok voltak a vállalatnál. Sajnos nem részletezik, hogy kikre és milyen harcokra gondolnak. Cséfalvay, aki Csehszlovákiában felnőtt magyar volt, Brünmben járt műszaki egyetemre s az első bécsi döntés után került Magyarországra, 1945-től MKP-tag, majd MDP-tag volt, tehát nem minősülhetett „ellenséges elemnek”. A korábban szociáldemokrata párttagságú Zerkowitz talán inkább.

15 A Zerkowitzra vonatkozó korábbi anyagok – ügynöki jelentések, műszaki szakvélemények a hibákról – elvesztek a forradalom alatt, az 1957-es vizsgálatok idején az ügyön dolgozó tisztek ismeretei alapján foglalták össze az ellene szóló tényeket. ÁBTL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

és a vállalati keretek között hivatalos felhatalmazás nélkül dolgoztak a mérnöki tudásuk szerint helyesnek vélt koncepción. Végül 1951 nyarán engedélyezték az önhordó alváz buszok tervezését, de folytatni kellett a Csepel-alvázakkal való tervezést is. Jó ideig azonban a párhuzamosan haladó tervek egyike sem jutott el kiforrott autóbuszhoz. Végül 1955-re, az Ikarus 55-sel született meg egy sikeresnek tekinthető önhordó konstrukció.

Az buszgyártás körüli koncepcionális (és egyben minden bizonnyal személyi) konfliktusoknak belügyi vetülete is volt ebben az időszakban is. Zerkowitz tevékenységét 1952-től az ÁVH folyamatosan ellenőrzés alatt tartotta. Úgy vélték, hogy megszegi a Minisztertanács különböző határozatait – különösen azokat, amelyek az órabérezésről a darabbérezésre való átállást írják elő –, hátráltatja a versenymozgalmat, és olyan hibákat követ el, amelyek gátolják a tervteljesítést és nagy károkat okoznak a népgazdaságnak. Csupán azt nem látták bizonyíthatónak, hogy mindez tudatos szabotázs lenne, de a gyanú ez volt. A korábbi szabotázsnyanú fényében még kevésbé érthető, miként kerülte el Zerkowitz a felelőségre vonást 1957-ben.¹⁵

A darabbérezésre vonatkozó szabályok be nem tartásáról szóló vád más forrásokban is felbukkan. Összességében valószínűsíthető, hogy a korszakban az Ikarusnál is állandóak voltak a bérfeszültségek. A Kádár-kor hivatalos vállalatörténeti monográfiája is rögzíti, hogy az államosítás utáni kollektív szerződés nagy

buszgyártás a háború után műszakilag végleg elvált a teherautógyártástól, s már az önhordó karosszériás buszok számítottak úttörő kísérleteknek a járműiparban.¹⁴

Mivel a gazdaságirányítás ragaszkodott hozzá, hogy az Ikarus Csepel-alvázakra tervezzen buszokat, a vállalatól érkező javaslatokat pedig, amelyek önhordó karosszériás buszok kifejlesztésére vonatkoztak, elutasították, a gyár tervezői dolgoztak is az elvárt buszok kialakításán. Cséfalvay és Zerkowitz azonban nem adták fel az önhordó karosszériás buszok tervezésének igényét sem, s az elvárt alváz buszok mellett párhuzamosan ezek tervezésének munkálataiba is belekezdtek. Tulajdonképpen tehát ellenálltak a felsőbb szervek elvárásainak,

csalódást okozott a munkásoknak, amit azzal magyaráznak, hogy a szakszervezet a béreket tekintve előzőleg a tőkésekkel szemben többet harcolt ki annál, mint amit a vállalat megengedhetett volna magának.¹⁶ 1951 karácsonyán a karhatalom 100 munkást tartóztatott le egy zendülés után, amely a bérfizetés időpontja miatt tört ki.¹⁷ A bérezés formáját, illetve mértékét illető feszültségekről a gazdaságírányító felsőbb hatóságok által elvégzett korabeli gyárvizsgálatok is beszámolnak.

Egy 1952. október 3-i dátumú gyárvizsgálat szerint a fizikai dolgozók alig több mint fele dolgozik darabbéren – ami nyilvánvalóan nagyobb hatékonyságra ösztönöz –, a többi órabéres, pedig a darabbérezés lenne a cél. A gyárvizsgálati jelentés sok más hiányosságot is felhánytorgatott, például az anyaggazdálkodást, szerzámraktározást stb. illetően. De a legfőbb problémának azt látták, hogy a gyártásnak alig több mint a fele, a legjobb időszakokban is csupán alig kétharmada megy megfelelő művelettervvel.¹⁸ A Zerkowitz ezen időszakra eső tevékenységéről készült belügyi összefoglaló szerint a főmérnök hagyta, hogy a tervfeladatok teljesítése elússzon a normál munkaidőben, hogy azután túlórában, „durchmarsokkal” kelljen megoldani őket, ami természetesen sokkal nagyobb bérköltséggel járt.¹⁹ Elképzelhető, hogy Zerkowitz főmérnök valóban ezzel a stratégiával igyekezett enyhíteni a bérfeszültséget a vállalatnál, ami egyben érthetővé teszi azt is, hogy a forradalom idején nem tartozott azon vezetők közé, akiknek pozíciója megrendült, sőt mozgástere megnőtt, a munkások bizalmát bírva – mint láttuk – személyi változtatásokat is keresztül tudott vinni a vállalat vezetésében főosztályvezetői szinten.²⁰

Az 1956 előtti termelés problémáit sajátos látószögből világítja meg egy már 1956 után keletkezett forrás. A rendes évi gyárvizsgálati jegyzőkönyv 1958-ban – újra – súlyos hiányosságokat hányt az Ikarus vezetésének szemére. Ezekre reagálva Hirmann Antal főmérnök –

16 A valódi magyarázat inkább a két ún. munkáspárt versengésében rejlik, ez teremtett olyan helyzetet, amelyben a szociáldemokrata többségű üzemi bizottság állandóan emelte a béreket, hogy ne adjon támadási felületet az MKP üzemi szervezetének. Bódy i. m. 17 Jenei–Szekeres (1981) 126.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXIX F 187 – r 178. doboz. Ikarus Karosszéria- és Járműgyár. Az ugyanitt megtalálható, korábbi évekből származó gyárvizsgálatok jegyzőkönyveiből egyértelműen látható, hogy a vállalat folyamatosan hatalmas veszteségekkel működött. Az államosítás után a megelőző időszakból fennmaradt adósságait és a forgótőke hiányát rendezendő kapott egy nagyobb tőkeinjekciót, ám lényegében ezután is – miközben a termelés volumene gyorsan nőtt – évről évre pótolni kellett az eltűnő forgótőkét.

19 ÁBTL 3.19. V-141867. Dr. Hant Emil tsa. vizsgálati dosszié.

20 „Némethi Rezső” rezidens jelentése szerint Zerkowitz gyakran hozta kellemetlen helyzetbe a vállalat vezérigazgatóját, amikor a feladatok teljesítése érdekében engedte a túlórákat, illetve jutalmat ígért a dolgozóknak, aminek a vállalat gazdálkodásában nem volt fedezete. Így a bérköltségeket visszafogni igyekvő mindenkori vezérigazgató csak negatív színben tűnhetett fel a munkások szemében. Uo.

Zerkowitz utóda – 1958. december 31-i dátummal egy hosszú, személyes hangú igazoló jelentést készített. Az igazoló jelentés leszögezte, hogy az „1956. évi ellenforradalmi események döntő befolyással voltak a vállalat életére. Ki kell térnem éppen emiatt a vállalat 1956 előtti működésére.” Hirmann, aki már a forradalom előtt is a gyárban dolgozott, nem vitatta a gyárvizsgálat megállapításait, csupán úgy vélte, hogy a megállapított tények a gyár 56 előtti működéséből és a forradalom következményeiből kiindulva, mintegy történetiségükben érthetők meg helyesen. A gyárvizsgálat fő kifogása az volt, hogy megfelelő terv- és technológiai dokumentáció nélkül gyártják a buszokat, nincsenek rajzok a különböző elemek összeszereléséhez, illetve darabjegyzékek arról, hogy mit kell összerakni, ebből következnek a buszok minőségi problémái és a kivitelezés olyan ingadozásai, hogy egy típuson belül dokumentálatlan variációk fordulnak elő, azaz nem pontosan azonos az egy típushoz tartozó minden leszállított autóbusz.

Az 1956 előtti helyzetet Hirmann azzal jellemezte, hogy a viszonylag kis darabszámú sorozatokat „a vállalat néhány kiváló mérnökének irányításával [...] és a darabszámhoz viszonyított nagy mennyiségű elsőrendű szakemberrel” állította elő, valóban anélkül, hogy meglett volna a sztenderdizált termeléshez szükséges műszaki dokumentáció. A megfelelő, részletes műszaki dokumentáció előállítására ugyanis – miután többféle (50 százalékos katonai célra készülő) kis szériát kellett volna rajzokkal és leírásokkal dokumentálni – nem volt meg a megfelelő műszaki rajzolói kapacitás. A vezetés részéről ugyan volt igény rá, hogy kikényszerítsék a technológiai fegyelem szigorú betartását, „de ezt a törekvést is lerombolta a műhelyekben jelentkező ellenállás”. Vagyis a vállalat úgy gyártotta a buszokat, hogy nagymértékben mérnökei és főleg szakmunkásai tapasztalataira támaszkodott, akik a munkafolyamatokat azok pontos rögzítése nélkül vitelezték ki.

21 A „lemezcászárokról” megemlékezik Michelberger Pál is, aki már 1956 után került az Ikarushoz, s a későbbiekben az ún. Közúti Járműfejlesztési Program egyik vezetője lett, amelynek keretében – éppen a korábbi ipari munkakultúrát leváltva – a mind nagyobb sorozatszámok elérésére kifejlesztett Ikarusban kialakították a nagy teljesítményű sajtológépekkel való gyártást. Lásd Michelberger (2012). Michelberger Pál később a BME Közlekedésmérnöki karának dékánja, majd az egyetem rektora lett. Róla lásd még a vele készült interjúkötetet: Szentgyörgyi (2008).

22 „A dolgozók ugyanis teljesen szükségtelennek látják a dokumentációt és csak hosszú nevelő munka

A járművek gyártása, pontosabban a máshol gyártott főelemek összeszerelése és karosszériával való ellátása – hiszen az Ikarus valójában csak ezt adta hozzá a járművek előállításához – egy olyan ipari munkakultúrán nyugodott, amelynek kulcsszereplői azok a karosszerialakatosok voltak, akiket a vállalatnál „lemezcászároknak” neveztek, s akik kevésbé gépesített munkával bármilyen karosszérialemez elő tudtak állítani.²¹ Nyilván ők voltak azok, akik nem tartották fontosnak a pontos sztenderdeket meghatározó műszaki dokumentációt.²²

Az Ikarusnak ez a termelési kapacitása voltaképpen még a háborús konjunktúra eredménye volt, részben még az azt működtető személyi állomány is a háború idejéből – mint Cséfalvay, akinek mérnöki tudását utódai is nagyon nagyra értékelték²³ –, vagy esetleg a közvetlenül azt követő időből származott.

„Ilyen körülmények mellett jutott el a vállalat az 1956. év végére...”²⁴ A forradalom idején a határozott járműipari mérnöki állásponttal és már komoly tapasztalatokkal rendelkező mérnökök, mint Cséfalvay és Zerkowitz tudtak szerepet

játszani, sőt tulajdonképpen megszabadulni az Ikarusnak a Kohó- és Gépipari Minisztérium által kinevezett vezetésétől, miközben partnerre találtak a szakmunkások köreiből, akiknek bizalmát láthatóan bírták. Utóbbiakat nem csak a hasonló szakmunkásképzés, a vállalaton belüli hasonló pozíció, hanem ezen túlmenően – legalább egy részük esetében – a korábbi szociáldemokrata párttagság és az ebből fakadó kötelezettségek is összefűzték. Balogh Ignác munkástanácselnök – aki 1925-ben, Szamosszegen született egy nyolcholdas parasztgazda fiaként – 1944-től dolgozott az Ikarus elődvállalatánál. 1948-ban, a pártegyesítéskor nem vették át az alakuló MDP-szervezetbe, és ezzel együtt állásából is eltávolították.²⁵ Különböző kitérők után 1954-től viszont újra az Ikarusban dolgozott. Grandics Béla, a munkástanács elnökének helyettese 1945 és 1948 között az elődvállalat üzemi bizottságának elnöke volt, szintén a szociáldemokrata párt tagjaként. A pártegyesítéskor őt sem vették át az MDP-be, amelynek tagjává 1956 szeptemberében lett, amikor is rehabilitálták, felülbíráva az 1948-as döntést. Zerkowitz 1945 után szintén szociáldemokrata párttag volt, ő azonban folytonosan átkerült az MDP-be is. Úgy tűnik tehát, hogy a forradalom napjaiban – legalább részben – olyan emberek aktivizálódtak, illetve kerültek pozícióba, akiknek életrajzában közös elem volt a szociáldemokrata párttagság, ami egyben nyilván egy ezeket az embereket összefűző kapcsolatháló és közös tapasztalatot is jelentett. Ebből a sorból csak Cséfalvay lóg ki, aki eredendően is MKP-tag volt. Az Ikarus „ellenforradalmáiraival” szembeni perbe bevont Patek Alajos viszont, ha nem is volt szociáldemokrata párttag – mindig is párton kívüli volt –, annyiban szintén kapcsolható az előző körhöz, hogy 1940-től dolgozott a cégnél (1944 őszi rövid időre letartóztatták, mert akadályozta az elődvállalat gépeinek Németországba szállítását). Ebből a körből egyedül Hant Emil lóg ki, aki az egyetem befejezése

után lesznek annyira meggyőzve, hogy magukévá tegyék ezt a kérdést, mert egyelőre csak a kellemetlen oldalát látják [...]. Különösen nehéz problémát okoz ez annál a néhány régi szakmunkásnál, akik valóban tudnak dolgozni.” Hirmann igazoló jelentése. MNL OL XXIX F 187 – r 178.

23 Lásd Michelberger véleményét róla: Michelberger (2012).

24 Hirmann igazoló jelentése. MNL OL XXIX F 187 – r 178.

25 Ugyanez történt Vörös Jánossal, aki a szociáldemokrata pártszervezet titkára volt a vállalatnál és még néhány társával a pártegyesítéskor. Lásd Bódy (2013).

után, 1952-től volt az MDP tagja. A forradalomban tehát a gyár vezetése olyan emberek kezébe került, akik többségükben már a háború alatt is a vállalatnál voltak – Balogh, Grandics, Patek, Cséfalvay, vagy még az azt követő években érkeztek, mint Zerkowitz –, és egyúttal szociáldemokrata múltjuk is volt (kivéve Cséfalvay Istvánt és Hant Emilt).²⁶

A forradalom bukása azután szétzilálta ezt a kört. Zerkowitz ugyan elkerülte a felelősségre vonást, de nem maradhatott az Ikarusnál, ahogyan 1957-ben távoznia kellett Cséfalvaynak is. A munkástanácsban, illetve ahhoz kapcsolódva fontosabb szerepet játszóik közül egyedül Grandics maradt a vállalatnál, műhelyvezetőből munkássá lefokozva. E politikailag érintetté váló körön kívül azonban sokan mások is elhagyták az Ikarust, illetve talán az országot is. Hirmann igazoló jelentése így adja vissza a helyzetet: az „amúgy is gyenge szerkesztő, technológus és művezető létszám súlyos veszteséget szenvedett az ellenforradalom miatt, melyet nem kell itt külön részleteznem”.²⁷ Ez az átalakulás azt jelentette, hogy a termelésnek az a modellje, amely a buszelőállítás munkafolyamatának központi részében ta-

26 Hasonlóan régebbi, az 1945 utáni ún. koalíciós időkben pozícióban lévő személyek előtérbe kerülését figyelte meg egyes településeken Ständeisky (2010) 306.

27 Hirmann igazoló jelentése. MNL OL XXIX F 187 – r 178.

pasztalt szakmunkásokra épült – és amelyben másrésztől állandó volt a bér-feszültség, a túlórák körüli konfliktusok –, nem maradt változatlanul az 1956-os forradalommal. A tapasztalt mérnök- és szakembergárda szétesésével, amint Hirmann panaszolta, a továbbiakban lehetetlenné vált a korábbi ipari munkakul-

túra keretei között való termelés. Ez nem csak az új konstrukciók tervezésének és tesztelésének már említett kudarcát eredményezte, hanem a gyártásban lévő típusok előállításának állandó problémáit is. Hirmann így jellemezte a részben új mérnökgárda és a még megmaradt régebbi szakmunkások viszonyát: „mert már sok megoldást láttak, úgy gondolják, mit akar itt ez a fiatal mérnök vagy technikus nekem magyarázni, aki már sokkal jobb dolgot is csináltam már akkor, mikor ő még kisgyermek volt”. Egy későbbi, datálatlan gyárellenőrzési jegyzőkönyv, vélhetően az 1950-es évek végéről, a hozzáértő szakmunkások hiányát panaszolta föl, és a termelés „ütemességét” tartotta volna a legfontosabb elérendő célnak. A gyártás ugyanis állandó megakadásokkal és feltorlódásokkal folyt, ami azt eredményezte, hogy egyes üzemrésznek időnként nem volt feladatuk, máskor meg rövid idő alatt hatalmas mennyiségű munkát kellett elvégezniük.

Az Ikarus termelése tehát, bár mennyiségi szempontból kétségtelenül gyorsan nőtt, 1956 előtt sem mutatott „csodálatos fejlődést”, hiszen a vállalat egyrészt állandó veszteség, másrészt komoly belső feszültségek mellett termelt. 1956 után viszont az addigi termelést menedzselő mérnökök és a szakmunkások egy részé-

nek kiesésével a korábbi modellben még részleges eredményekkel sem volt folytatható a termelés. Az addig némi önállósággal bíró régi szakembergárda eltűnése – amelybe MKP-tagok beletartozhattak, mint Cséfalvay –, illetve megroppanása minden bizonnyal nagyobb hatalmat biztosított az új vállalatvezetésnek, és újabb mérnökgeneráció előtt is utat nyitott. A forradalom nyomán a vállalatnál korábban szemben álló felek – röviden azok, akik még az Uhri Testvérek cégénél kezdték a munkát, és az 1950-es években a vállalat vezetésébe helyezett személyek – mint karakterisztikus csoportok egyaránt eltűntek. Az új vezető és műszaki gárdának azonban csak akkor sikerült úrrá lenni a termelés nehézségein, mikor újabb beruházások révén – először a fényezőműhelyben, majd nagy teljesítményű lemezsajtoló gépek révén a karosszéria-előállításban – a korábbihoz képest egy új ipari munkakultúrára sikerült átállni, amely már – jóval kisebb mértékben támaszkodva a szakmunkások kompetenciáira – valóban sokkal nagyobb szériák gyártását tette lehetővé, de amelynek persze szintén megvoltak a maga problémái. Ez azonban már az 1960-as évek technokrata vízióin alapuló beruházási program történetéhez tartozik.²⁸ A forradalom vállalati szintű következményei a korábbi ipari kultúra megroppantásával megnyitották az utat a technokrata beruházási program előtt, illetve – a gyár válságának leküzdéséhez – szükségessé is tették azt.

Az 1956-os forradalom Ikarus gyári főszereplői közül Hant Emil 1960. április 1-jén szabadult feltételesen, de még 1965-ben is arról döntöttek a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályán, hogy „ellenforradalmi tevékenységére” való tekintettel meghagyják az alapnyilvántartásban. További szakmai pályája nem ismert. Zerkowitz Béla a kairói követtség kereskedelmi tanácsosa lett, miközben a belügy továbbra is szemmel tartotta. 1965-ben döntöttek kutató nyilvántartásban hagyásáról, amit egykori ellenforradalmi tevékenysége indokolt, mert 1960-as évekbeli magatartása a belügy szemében sem volt kifogásolható.²⁹ Később a Csepel Autógyár kereskedelmi igazgatója lett, a belügy ekkor is rendszeresen kért és kapott róla ügynöki jelentéseket, egészen addig, míg az 1970-es évek közepén nyugdíjba nem ment.

²⁸ Erről lásd Bódy (2015).

²⁹ 1965. jan. 5. Döntés. ÁBTL 3.1.5. O – 16656/15. Zerkowitz Béla István.

HIVATKOZÁSOK

Belényi (2009)

BELÉNYI GYULA: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Szeged, 2009, Belvedere Meridionale.

Bódy (2013)

BÓDY ZSOMBOR: Egy szocialista járműipari vállalat születése. *Korall*, 2013. 52. 91–112.

Bódy (2015)

BÓDY, ZSOMBOR: Enthralled by Size. Business History or History of the Technocracy in the Study of a Hungarian Socialist Factory. *Hungarian Historical Review*, 2015. 4. 964–989.

Jenei–Szekeres (1981)

JENEI KÁROLY–SEKERES JÓZSEF: *Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár története 1895–1980*. 2. kiad. Budapest, 1981, Ikarus.

Kemény–Lomax (1986)

KEMÉNY ISTVÁN–BILL LOMAX (szerk.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban (Dokumentumok)*. Párizs, 1986, Magyar Füzetek.

Kemény (1990)

KEMÉNY ISTVÁN: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, 1990, Művelődéskutató Intézet.

Michelberger (é. n.)

MICHELBERGER PÁL: Előszó. In *Földön – vízben – levegőben. Uhri testvérek története 1941–1942*. Finta László tanulmánya. Budapest, é. n. [2008–2012]. Magánkiadás.

Standeisky Éva (2010)

STANDEISKY ÉVA: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony–Budapest, 2010, 1956-os Intézet – Kalligram.

Szentgyörgyi (2008)

SZENTGYÖRGYI ZSUZSA: *Mérnök – tudós – iskolateremtő. Michelberger Pál és kora*. Budapest, 2008, Typotex.

Varjasi (1008)

VARJASI IMRE (szerk.): *Az 1956-os munkástanácsok tevékenysége és dokumentumai Hajdú-Bihar megyében*. Hajduböszörmény, 2008. K. n.

NAGY PÉTER

AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ESEMÉNYEI ÉS EMLÉKEZETE ÓZDON*

1956 ősze óta eltelt hatvan év. Úgy tűnik, talán kellő távolságba kerültünk a történelektől, hogy viszonylag objektívan megvizsgálhassuk őket. Ózd is megmozdult ezekben a napokban, hónapokban, az akkor történtek azonban még manapság is megosztják a helyi közvéleményt. A békés forradalmi események egy ponton lincselésbe torkollottak, a város és környéke felbolydult, majd a következő hónapokban a környék más utat járt be, mint például a főváros. Mindez meghatározó módon rányomja bélyegét a forradalom ózdi megítélésére. Természetesen a különböző élethelyzetben lévők sem egyformán ta-

pasztalták meg a történeteket, másképp is élték meg azokat. Tanulmányomban összehasonlító elemzés segítségével vizsgálom a forradalom emlékezetét, a következő kérdésekre választ keresve: Miként, milyen kontextusban mesél a történetekről a forradalom helyi újságjának törde-

lőszerkesztője, a felvonuláson részt vevő diák, a gyári tömeget fényképező fotós, a munkástanács elnökének leánya, az egykori munkáskáder, a kíváncsi, éppen arra járó munkás vagy az eseményekbe véletlenül belekeverődő gyermek? Van-e ellentmondás az elbeszélések között? Hogyan értékelik 1956 ózdi eseményeit? Az oral history-források mellett természetesen a szakirodalmat, a levéltári forrásokat, a peranyagokat, az újságcikkeket és a korabeli képeket is felhasználom. Munkámat segítette a 2005-ben, Dékány István rendezésében készült *Szabad Ózd* című dokumentumfilm, melyben több egykori aktív szereplő is megszólalt. A rendszerváltás előtt Székely Istvánné már írt egy szakdolgozatot a témáról, amelyben az akkor még teljességgel feldolgozatlan kérdéskört vizsgálta. Mint a szerző is megjegyezte, az akkori politikai helyzet még nem adott lehetőséget a forradalomban résztvevők megszólaltatására, tevékenységük elemzésére, mivel sokan a retorziók-

*A tanulmány elkészítését az OTKA-NKFIH 116625. sz. pályázata támogatta. Munkám során sokan nyújtottak felbecsülhetetlen értékű segítséget. Külön köszönöm Kis Józsefnek, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár alsózsolcai vezetőjének támogatását, akinek kéziratát is felhasználhattam munkámhoz.

tól félve nem járultak hozzá személyes emlékeik, dokumentumaik feldolgozásához.¹ A helyzet szerencsére megváltozott, így hiánypótló jelleggel próbálom meg elemezni a forradalom ózdi eseményeit, megéléstörténetét és emlékezetét.

ELŐZMÉNYEK

A második világháború után fokozatosan kialakuló szocialista rendszer kiemelkedő jelentőséget tulajdonított az ipari, s különösen a nehézipari területek fejlesztésének, így az addig is jelentős, százéves múltra visszatekintő ózdi kohászat még inkább a hazai politikai elit érdeklődésének középpontjába került. Ezzel párhuzamosan a kommunista párt arra törekedett, hogy a korábban elég gyenge munkásmozgalmi múlttal rendelkező Ózdon erős szervezetet hozzon létre. A közvetlenül a háború után felülről irányított szervező munka eredményei hamar megmutatkoztak, az 1945-ös, illetve az 1947. évi választásokon a kommunista párt már számottevő választópolgár támogatását nyerte el.² Ennek ellenére sokáig az a mondás járta a településen, hogy „a pártegyesítéskor a szociáldemokraták mellé a kommunista pártot úgy kellett létrehozni Ózdon”. Az ózdi vasgyárban dolgozók létszáma az erőltetett iparosításnak köszönhetően 1956-ra megduplázódott.³ A létszámnövekedés mértékét azonban nem tudták követni a szociális intézkedések. A lakásépítés üteme gyorsult, de állandósult és kritikus méretűvé vált a lakáshiány. Az ötvenes évek elejének áruhiánya, a közellátás bizonytalansága, a tömegközlekedés szervezetlensége is jelentős problémákat okozott Ózdon. Az ózdi járásban lassú volt a tsz-ek szervezése is, ráadásul Nagy Imre 1953. júliusi beszéde

1 Interjú H. J.-nével (1940). Ózd, 2016. október 29. Készítette: Nagy Péter.

2 A Magyar Kommunista Párt 1945-ben a szavazatok 41,86%-át, 1947-ben pedig 50,18%-át szerezte meg Ózd településen. Hubai (2001) CD-melléklet.

3 Dömötör (1980) 341.

4 Szakolczai-Á. Varga (2003) 124.

5 Molnár-Körösi-Keller összeáll. (2006) 33–34.

6 Földvári (2011); Interjú F. R.-rel (1921). Budapest, 2016. október 5. Készítette: Nagy Péter.

után a tagok kétharmada kilépett a szervezetekből.⁴ A Rákosi-korszak politikája, a sztálinista mintára épülő „szocialista rendszer” megvalósításának gyakorlata komoly társadalmi és politikai feszültségek kialakulását eredményezte. A helyi politika szempontjából különleges jelentőséggel bírt, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye élére 1954-ben Földvári Rudolf került első titkárnak, aki az akkori lehetőségekhez képest bátor reformer szemlélettel vágott bele munkájába,⁵ bár törekvései a központi előírások miatt csak kis részben vezettek eredményre. Tagadhatatlan azonban, hogy szerepének köszönhetően a térség, benne Ózd is más úton érkezett el 1956 őszéhez.⁶

AZ ELSŐ NAPOK

Ózdon a forradalmi események pár napos késéssel követték az országos történéseket, bár az első hírek már október 23-án ide is megérkeztek. Aznap a helyi művelődési intézményben két előadásra is sor került, ahol értesülhettek a budapesti eseményekről: „*A második előadás kicsit rövidebbre sikerült, mert körülbelül 9 óra táján jött a telefon, hogy Budapesten a rádiónál a tömegbe löttek. Olyan hangulat kerekedett, hogy a fővárosból érkezettek minél hamarabb vissza akartak térni.*”⁷

Másnap még nem volt jele a forradalmi hangulatnak, a pártvezetésnek sikerült teljes egészében kézben tartani a folyamatokat. Bár a diákság már itt is felvonulást szervezett, ezt meg tudták hiúsítani, sőt a budapesti eseményekről tudomást szerezve a pártfunkcionáriusok támogató táviratot küldtek a párt új Központi Vezetőségéhez, az új kormányhoz és Nagy Imre miniszterelnökhöz, amit a Kossuth Rádióban is beolvastak.⁸

Az ózdi forradalom első napja október 25-e volt. Délután öt órakor a városi DISZ-bizottság⁹ a Liszt Ferenc Művelődési Házban tartott ülést, amelyen egy hárompontos követelést fogalmaztak meg.¹⁰ Ötfős bizottságot választottak, hogy a dokumentumot eljuttassák a kormányhoz, majd felvonulást szerveztek. Kezdetben csak a Kohászati Technikum esti tagozatos hallgatói és a József Attila Gimnázium diákjai vettek részt benne, de egyre nagyobb számban csatlakozott hozzájuk spontán módon a lakosság is. Az akkor tizenéves gyerekek a saját szemszögükből emlékeznek erre: „*Mint gyerekek, elég szabadok voltunk, jártuk az utat, miénk volt az egész terep, mindentről tudtunk. [...] Még naplemente előtt jött a hír, hogy a gimnazisták sorakoznak. Mi meg, ugye, kint játszottunk ott, a tanácsháza-kertben meg a tanácsházánál meg a környéken. [...] No, mi meg inóc-kanóc, egyből, tizenhárom éves gyerekek voltunk ott, ilyen cimborák, mentünk fel. Ők ott a gimnázium előtt az úton felsorakozva... Lehetek körülbelül vagy ötvenen. Egy jó kis csapat, sapkával, mindennel, és mindenkinek a kezében egy fáklya. De még akkor nem indultak el.*

⁷ Szabad Ózd (2005). Interjú S. F.-fel.

⁸ „Munkánk közben értesültünk arról, hogy az egyetemi ifjúság békés felvonulását a fasiszta provokációk fegyveres támadásra használták fel népi demokratikus rendünk ellen. Szép fővárosunkat ádáz ellenségeink és az általuk megtévesztettek tépázzák. ... Mi, ózdi kohászok, a város és a járás dolgozói, üdvözljük az új Központi Vezetőséget, a Politikai Bizottságot, az új kormányt, élén Nagy Imre elvtárrsal. Bízunk abban, hogy az ellenforradalmi erőkkal mielőbb leszámolunk, és a pártegység, a nemzeti összefogás erejével a nemzet problémái rövidesen orvoslást nyernek.” Kis (2010) 2–3.

⁹ DISZ: Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a Magyar Dolgozók Pártjának 14–26 éves fiatalokat tömörítő tömegszervezete.

¹⁰ „1. Teljes egyenjogúságot követelünk a Szovjetunióval. 2. Követeljük, hogy a magyar kormány biztosítson teljes amnesztiát a budapesti szabadságharcosok részére. 3. Követeljük, hogy a szovjet csapatok azonnal vonuljanak ki Budapestről és a rendhelyreállítás után az ország területéről.” Kis (2010) 3.

Ugye, nekünk újdonság volt, hogy mi volt ez. Meggyújtották a fáklyákat, és akkor elkezdtek indulni lefelé. Mi meg mentünk közvetlenül utánuk, hogy mi lesz... hát mondjuk, nem minden számítás nélkül, mert ugye akkor még, mint síheder gyerekeknek a fáklyára fájt nekünk a fogunk, akartunk szerezni mi is, hogy tudjunk világitani. Mire leérték a partról, már hat-nyolc civil csatlakozott hozzájuk. Mire a tanácsházához leértünk, már egy félszer annyi, és mire a Kiserdőalja alá leértünk, már másfélszer annyi ember ment mögöttük. A lányok, hogy rájuk ne cseppenjen a fáklya, elhajigálták a fáklyát, mi meg, tizenhárom éves síhederek, kaptuk fel, ugye, oltottuk el, és dugdostuk hol ide, hol oda, hogy majd összeszedjük a fáklyacsonkokat.¹¹ A postánál lévő gyógyszerertárhoz érve beszédek és szavatok hangzottak el, majd a tömeg oszladozni kezdett, de később ismét összeverődött, és ekkor a szavakat már tettek is követték: „Épp akkor értem oda, amikor egy tűzoltólétrán fölmászva a tűzoltóság épületéről egy tűzoltó leszedte a csillagot. Mintegy ötvenhatvanan tapsoltuk meg az első csillag lehullását. Órákon belül azonban sok száz más követte. A munkások kiábrándultsága azonban ekkor már a gyárkapun függő óriás élüzem-jelvénynek sem kegyelmezett.”¹² A tömegben természetesen olyanok is voltak, akiket korábban sérelmek értek, mint például az egykori kereskedő, akinek üzletét államosították: „A csillagot levették a Kaszinóról, ami lemezből volt, és az apósom is ott volt. Új csizmája volt, kézzel varrott új csizma. Taposta azt a lemezt. Nem baj, nem sajnálta, a csillagot ott taposta. Mikor mindent elvettek tőle... A kocsmát... Bement két koma, és minden berendezést, a pénzt, ami ott volt, mindent elvettek.”¹³ A nap szimbolikus csúcspontja az volt, mikor a felvonulók a Szénbányászati Tröszt előtt ledöntötték a szovjet emlékművet is.¹⁴ „Az obeliszek még áll – talán egy elejtett szó is elég volt, hogy az egyre növekvő tömeget a Szabadság tér felé indítsa [...] És elérkezett városunk nemzeti forradalmának történelmi pillanata, 19 óra 5 perc, ledőlt a bálvány, a szovjet megszállásnak a szimbóluma.”¹⁵

A pártvezetők ekkor már – felismerve az események jelentőségét – aktívabb

közbeavatkozást terveztek. Ha már megakadályozni nem tudták, be akartak épülni a felvonulásba, a tüntetők közé: „Akkor az ózdi gimnazisták lejöttek, felvonultak. Feri rögtön összehívta a pártbizottságot, minket is, ugye, ott kellett lenniük az újságtíróknak, és azt mondja, hogy mindenki azt mondja, próbáljon közéjük menni, hozzáállni, és ő volt az

első, aki be akart állni a sorba a diákokhoz, és kilökték, eltört a lába. Eltört a lába, úgy kilökték. Öneki az volt az elve, hogy ha mi közéjük megyünk, akkor tudjuk irá-

11 Interjú. N. H. I.-val (1943). Ózd, 2016. november 5. Készítette: Nagy Péter.

12 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

13 Interjú Cs. J.-vel (1923). Ózd, 2016. május 22. Készítette: Nagy Péter.

14 Szentmiklóssy (2016) 1.

15 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

*nyítani a forradalmat. Pedig nem lehetett irányítani a forradalmat.*¹⁶ Ugyanerre a személyre mások így emlékeznek: *„Úgy kiabálta végig az úton, mikor jöttek a tüntetők, hogy mars ki, ruszki, mars ki, ruszki, mint a hess, utána meg végrehajtó bizottsági tag volt.*¹⁷

Még aznap, 25-én éjjel, 11 óra után a megyei pártbizottság megbízottja jelent meg az Ózdi Kohászati Üzemeknél és üzemi munkástanács megalakítását kezdeményezte. A párt Központi Vezetőségétől kapott utasítás szerint kezdetben időt próbáltak nyerni, késlelteteni a forradalmi szervezetek alapítását, és ha ezt már nem lehetett, olyanokat hoztak létre, amelyekben a párt is befolyással rendelkezett. Ebben az esetben tehát szintén magukhoz akarták vonni a kezdeményező szerepet. Ózdon az éjjeli műszakosok küldötteiből meg is alakították a munkástanácsot, amelynek tagjai zömmel párttagok voltak. A testület elnöke Horváth Károly igazgató lett, az elnökségben párt- és szakszervezeti vezetők kaptak helyet. A munkások véleményformálóiban – akik többnyire csoport- és művezetők voltak – ez az összetétel elégedetlenséget szült, és helyettük olyan személyeket követeltek, akik nem kötődtek annyira a párthoz, s különösen azokat, akik a forradalom előtt ártatlanul börtönbüntetést szenvedtek. Így például a Rajk-perrel kapcsolatban 1949–53-ig ártatlanul internált Antalköz József, és az 1952-ben az ún. „szociáldemokrata bűnügyben”¹⁸ elítélt Kiszely János és Balázs András gyári munkások beválasztását is indítványozták. Az említett személyeket otthonukban és munkahelyükön megke-resték, majd a munkástanács kibővítette magát a nappali dolgozók küldötteivel.

Az éjjel megválasztott tagok egy-két személy kivételével – akik a gyűlés hatására lemondtak – továbbra is maradtak, de távozott a gyár igazgatója, a pártbizottság vezetője és a szakszervezet elnöke is. A testület elnökévé Antalköz Józsefet választották.¹⁹ A tisztviselők egykori kulturális központjában, a Tiszti Kaszinóban berendezkedő munkástanács ezekben a napokban a szétesett közigazgatás helyét próbálta átvenni, legfontosabb feladatuknak a város működőképességének és közellátásának, a gyár termelésének biztosítását tartották.²⁰

A szervezet vezetőjének, Antalköz Józsefnek az élete korábban is jócskán bővelkedett fordulatokban. Eredetileg hengerész volt, és 1923-tól 1936-ig a szociáldemokrata párt tagja. Sztrájkot szervezett a bérkövetelések kiharcolásáért, ezért a csendőrség többször elhurcolta. 1945-ben a Magyar Kommunista Párt ózdi titkára lett, de 1949. február 16-án kizárták, mint titoista-rajkista nacionalista elhajlót,

16 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádásd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

17 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10. Készítette: Nagy Péter.

18 A „szociáldemokrata bűnügy” keretén belül a kommunisták hamis vádak alapján számoltak le a korábbi helyi szociáldemokrata vezetőkkel. Kis (2010) 1.

19 Kis (2010) 3–4.

20 Szabad Ózd (2005). Interjú T. J.-vel.

Az ózdi felvonulás október 26-án. A tömeg a Velence telep mellett halad el
 Forrás: Ózdi Muzeális Gyűjtemény és Gyártörténeti Emlékpark Fotóarchívuma

október 5-én pedig internálták, mert nem hitt abban, hogy Rajk László bűnös, ítélete igazságos. 1953. szeptember 29-én szabadult, de régi munkahelyére már nem vették vissza.²¹ Kommunista hitvallását mindezek ellenére megőrizte, de „istenfélő kommunistának” tartotta magát. Bár helyben népszerűnek és meghatározó véleményformáló személynek számított,²² önálló gondolataival, amelyeknek őszintén hangot adott, számos ellenségre tett szert a helyi kommunisták vezetésében. A munkástanács befolyásos embereinek többsége is a baloldal korábban mellőzött szereplői közül került ki.²³

A választógyűlés befejeztével a résztvevők nem oszlottak széjjel, hanem a pártbizottság és a munkástanács megállapodása alapján felvonulást tartottak a gyár körül: *„A délelőtt folyamán ismét tüntető menet vonult végig a városon. Ózd utcáin még soha hasonló tömeget nem láttam. Körülbelül tizenötezer ember hömpölygött utcáról utcára 48-as dalokat énekelve és jogait követelve. Pedig most senki számára nem volt kötelező a felvonulás, mint oly sok alkalommal az elmúlt évtized alatt.”*²⁴

21 Kis (2010) 4.

22 Standeisky (2007) 141.

23 Interjú. K. P.-néval (1941). Ózd, 2016. október 15.

Készítette: Nagy Péter.

24 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

Október 26-án a munkástanács határozatától eltérően – mivel ők fokozatos leállítási tervet dolgoztak ki – az egész gyárban leállt a munka. A sztrájk alatt azonban a munkavállalók fegyelmezetten viselkedtek, nyoma sem volt rendkívüli

eseményeknek: „Ott a hangulat az volt, hogy miénk a gyár, őrizzük meg magunknak. Tehát ilyen hangulat volt. Főleg, hogy meg kell őrizni a gyárat, és nem szabad lerombolni semmit, nem szabad engedni, hogy ellopjanak valamit a gyárból.”²⁵

A környék legnagyobb munkáltatójaként működő kohászatban ekkor a városellátással kapcsolatos szolidaritás is látványosan megnyilvánult: „Például amikor a kenyérgyárnak elfogyott az élesztője, akkor megkérdezték a labort, hogy hogy lehet élesztőt csinálni. Voltak ilyen öreg vegyész munkatársak, akik rögtön hajlamosak voltak arra, hogy ők majd csinálnak élesztőt. És akkor sorban ötvenliteres nagy ballonokban csináltak tézstalét, és azt sűrített levegővel átpumpálták, beoltották élesztőgombával. És akkor, amikor megéledt az élesztő, elszaporodott, akkor leszűrték.”²⁶ Ekkoriban a lakosság döntő része is reménykedve, bizakodóan tekintett a jövőbe: „E napokban az életünk szebbnek látszott. Mintha az időjárást is a magyarországi szelek irányítanák, az ég is kiderült, és a mosolygó, kék égboltról a nap is vidáman sütött. Mintha lélegzetünket szabadabban vehettük volna. Az emberek szeme csillogott, és nemritkán egyébként idegen emberekkel vidáman és barátságosan üdvözöltük egymást.”²⁷ Szakács Albert, az akkori helyi újság főszerkesztője így emlékezett vissza a közhangulatra: „Ózdon, ebben a munkásvárosban szó nem volt arról, hogy a szocialista társadalmi rendet bárki is meg akarja dönteni. Csupán arról volt szó, hogy olyanná kell alakítani, ami az emberek többsége számára elfogadható, ahol nem parancsszóra kell lépni, nem parancsszóra kell tapsolni, ahol nincs az állandó fenyegetettség, ahol nem kényszerítenek embereket arra, hogy hitük és meggyőződésük ellenére besúgókká váljanak. Kísérte azonban ezt az 56-ot egy addig elnyomott, mondhatni megalázott nemzeti érzés. Az első jelszavak egyike Ózdon is az oroszok távozását követelte.”²⁸

Október 27-én a munkástanács a rend biztosítására nemzetőrség felállításáról határozott, megszervezésével Pollák Dénest, az Írószövetség ózdi járási szervező titkárát bízta meg. A szervezet feladata a különböző objektumok védelme, járőrszolgálat²⁹ és az illegálisan kiadott fegyverek begyűjtése volt. Pollák azonban nem sokáig maradt a nemzetőrség élén. Időközben azt az információt kapta, hogy a határőrségeket lefegyverezték, ezért Pollák előbb a közeli domaházi, majd a susai határőrsre sietett. Itt merült fel, hogy – az őrizetlenül álló határ megerősítését megbeszélendő – vegyék fel a kapcsolatot a csehszlovák hatóságokkal. Pollák az őrs vezetőjével, Komjáti Ferencsel lóháton ment át Susáról az országhatáron Jéne községbe. A csehszlovákok azonban tárgyalás helyett – tiltott határátlépés és közvétség elleni bűnügy miatt – azonnal letartóztatták, és csak 1957 februárjában adták át a magyar hatóságoknak.

25 Szabad Ózd (2005). Interjú M. P.-vel.

26 Uo.

27 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

28 Szabad Ózd (2005). Interjú Szakács Alberttal.

29 Interjú B. B.-vel (1938). Ózd, 2017. február 15. Készítette: Nagy Péter.

Kiszórt államvédelmi és rendőrségi iratokat olvasnak az ózdi fiatalok

Forrás: Ózdi Muzeális Gyűjtemény és Gyártörténeti Emlékpark Fotóarchívuma

Több ózdi azonban mindenáron fegyvert akart szerezni, hogy Budapestre menjen harcolni. A Kiegészítő Parancsnokságról sokan már fegyveresen tértek vissza, viszont őket a munkástanács vezetői még meg tudták győzni, hogy adják le azokat. Három csoport azonban útnak indult fegyverszerzés reményében, hogy csatlakozhassanak a „pesti srácokhoz”. Két csoport Egert, a harmadik pedig az Ózd környéki településeket, majd Miskolcot vette célba, azonban jórészt nem jártak sikerrel, és csakhamar hazatértek.³⁰

A „VÉRES HÉTFŐ”

A következő napok azonban jelentős fordulatot hoztak a nagy reményekkel ke-
csegtető kezdethez képest. Október 28-án délelőtt az ózdi nagyüzemi munkás-
tanács, értesülve Pollák Dénes letartó-
ztatásáról, távollétében Török István ál-
talános iskolai tanárt, az ózdi írócsoport
tagját választotta meg a nemzetőrség
parancsnokának.³¹ Az osztályában tanu-
ló egyik fiú így emlékezett vissza ezekre
a napokra: [a forradalom kitörésének] „számomra pozitív tartalma az volt, hogy
nem kellett beszolgáltatni a húst a közösbe, a »ronda Rákosit« elzavarták, és Török

30 Kis (2010) 5–6.

31 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemp-
lén Megyei Levéltára (MNL BAZML) XXV. 21/b.
808/1957. Török István és tsai pere.

tanács, értesülve Pollák Dénes letartó-
ztatásáról, távollétében Török István ál-
talános iskolai tanárt, az ózdi írócsoport
tagját választotta meg a nemzetőrség
parancsnokának.³¹ Az osztályában tanu-
ló egyik fiú így emlékezett vissza ezekre

a napokra: [a forradalom kitörésének] „számomra pozitív tartalma az volt, hogy
nem kellett beszolgáltatni a húst a közösbe, a »ronda Rákosit« elzavarták, és Török

*tanár úr, az osztályfőnökünk nem tartotta meg az óráit, mivel ő volt az ózdi forradalmi parancsnok, tehát sok lyukas óránk volt. Az elmaradt órákon rendszerint fociztunk, egyszer azonban felmentünk a városba, ahol az események zajlottak.*³² Török egész nap és egész éjjel dolgozott. Többször eszébe jutott, hogy hazamenjen, mégis inkább a további munkát választotta. „A rendőrség vonzott, mint a mágnes” – mondta később perének tárgyalásán. A rendkívül kimerült nemzetőrparancsnoknak hajnalra már képzetei voltak, hangokat hallott, és nagyfokú félelemérzet lett rajta úrrá. Attól is tartott, hogy a rendőrségen belül árulás történt. Másnap reggel az egyik nemzetőrben, Kondor Bélában fel is fedezte az „árulót”, s úgy vélte, hogy meg akarja ölni, mivel Kondor keze a zsebében volt. Ismét előjöttek tévképzetei, és Kondort, illetve a jelen lévő húsz–huszonöt rendőrt, de másokat is – köztük legjobb barátját – a falhoz állította, golyószórót hozatott, és rájuk irányította. Az időközben megérkező Kiszely János, a munkástanács elnökhelyettese sem tudta meggyőzni, dulakodás kezdődött, amelynek során kétszer is elsült a fegyver. Bár a lövések következtében senki sem sérült meg, az udvaron lévő nemzetőrök azt hitték, hogy államvédelmisek támadták meg s lőtték agyon Törököt: esztelenül lövöldözni kezdtek, egy nemzetőr súlyosan meg is sebesült. Törököt közben lefogták, kezét-lábát összekötötték, egy kanapéra fektették, majd mentőket hívtak, és az ózdi kórházba szállították.³³ Ezzel a szerencsétlen afférral kezdődött az ózdi '56 egy olyan eseménye, ami a mai napig – érthetően – jelentősen meghatározza az itt élők emlékezetét.

A lövöldözés hírére a városban és a kohászatban pánik tört ki. Megszólaltatták az ózdi gyár szirénáját, vészjeleket adtak le, aminek hatására a munkások „futólépésben”,³⁴ szerszámokkal és vasrudakkal felszerelve vonultak ki az üzemből. A munkástanács egyik tagja utasítására Szakács Albert – akit október 26-án Antalköz József bízott meg a hangos híradó vezetésével – és munkatársai többször is bementek, hogy „a rendőrök fellázadtak, minden nemzetőr menjen a rendőrségre”, majd azt, hogy „a rendőrök kitörték a rendőrség épületéből és a gyár felé haladnak”.³⁵ Szakács Albert így emlékezett vissza: „Ma sem tudom megmondani, hogy a gyár szirénája adott-e először vészjeleket, vagy az én közleményem hangzott-e el előbb”³⁶

Mikola Béla így gondolt vissza ezekre a pillanatokra: „Október 29-én reggel a munkahelyünkre jöttünk, hogy az üléstrájknak eleget tegyünk. Délelőtt fél 9 körül puska- és géppisztolylövéseket hallottunk. Mi hír? A rendőrségről lövöldöznek – mondják. A rendőrség áruló. A hír rosszabb volt, mint a valóság.”³⁷ A felháborodott

32 Matusz (2010) 8.

33 MNL BAZML XXV. 21/b. 808/1957. Török István és tsai pere.

34 Szabad Ózd (2005). Interjú S. F.-fel.

35 Kis (2010) 8.

36 Szabad Ózd (2005). Interjú Szakács Alberttel.

37 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

tömeg először a rendőrség elé sietett, majd az utcán csoportokba verődve, a járókelőket igazoltatva kereste a rendőröket és az államvédelmiskeket. A munkástanács tagjai igyekeztek lecsillapítani őket, de már nem hallgattak rájuk.

Horning Ferenc ügyészségi nyomozó épp miskolci szolgálati helyére indult, amikor igazoltatták, s minthogy megtalálták nála szolgálati fegyverét, többen „Ávós! Ezt agyon kell ütni!” felkiáltással megragadták, és egy kocsihoz hozzákötve, ütlegelések közepette a munkástanács felé vonszolták.³⁸ *„A mi házuk előtt vitték el azt, akit felakasztottak, itt a téren. Embertelen, amit akkor ott csináltak. Tudom, hogy jöttünk haza az iskolából, és én a gyerekeket, akik a Táncsics-telepen voltak, egyszerűen összefogtam, hogy nehogy arra menjenek, én se mentem arra, de milyen egy fűgyerek, amit nem szabad, ő megnézi. A nővérem fia a mai napig nem tudja elfelejteni, hogy ő látta őket ott. Mai napig nem tudja elfelejteni.”*³⁹ Néhányan, hogy megmentse a már több sebből vérző ügyész életét, javasolták, vigyék a munkástanácsra, hogy ott vizsgálják ki az ügyet. Végül két nemzetőr bekísérte Horningot az épületbe, és jelentették Antalköznek, hogy fegyvert találtak nála. A tömeg közben a nyomozó kiadását követelte. A munkástanács elnöke megpróbálta csillapítani a több ezernyi háborgó embert, s megígérte, hogy forradalmi bíróság fogja kivizsgálni az ügyet. Az embereket azonban már nem lehetett megnyugtatni. Antalköz Józsefet megfenyegették: ha nem adja ki az ügyészt, őt is agyonverik. Ekkor egy gyermek jelent meg a munkástanácson, azzal, hogy

Horning rálőtt az apjára, és ezt az erkélyről a tömeg előtt is megismételte. Ez természetesen olaj volt a tüzre, és már Antalköz sem tudott ellenállni, kiadta a tömegnek Horningot. Az emberek meg-

38 Kis (2010) 8.

39 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10.

Készítette: Nagy Péter.

rohanták és súlyosan bántalmazták a nyomozót. A köztudat különösen megőrizte Kanyó Bertalan nevét, aki fokosával úgy rávágott az áldozat fejére, hogy az eszköz széttört. Horning lábára ezután szíjat kötöttek, hogy elhúzzák a gyárba és bedobják a Martin-kemencébe. A nyomozót az I. számú kapun húzták be, ott azonban nem engedték tovább őket, ezért a Tiszti Kaszinó előtti térre vonszolták, s ott lábánál fogva felakasztották egy gesztenyefára.

Ezzel egy időben Császár László és Tokaji Gyula nemzetőrök, valamint Erős József – Kiszely János utasítására – Horváth József ÁVH-hadnagy lakásához mentek, hogy a tisztet – a felfokozott hangulatban biztonságának megőrzése miatt – letartóztassák, és a munkástanácsra vigyék. A másik, egy Molnár nevű államvédelmis meg tudott szökni az őt kereső személyek elől. A Horváthot elfogó személyek azonban nem tudták, hogy mi történik közben a Kaszinó környékén. A hadnagyot gépkocsiba ültették, ami az épülettől tizenöt méterre állt meg. A tömeg felfigyelt rájuk, s felismerve az autóból kiszálló Horváthot, megtámad-

ta őt. Császár László pisztolyát elővéve próbálta elriasztani az embereket, de azok ügyet sem vetettek rá. Horváthot is agyonverték, és a lábánál fogva Horning Ferenc mellé húzták fel.⁴⁰

Közben Cs. Nagy Zsigmond rendőr százados, nyomozó a közhangulatot látva menekülni próbált a városból. Útközben felismerték és elfogták, majd Kolozsy István – a munkástanács és a nemzetőrség tagja – kísérte be a munkástanácshoz. A Velence-telep környékén többet látták,⁴¹ ahogy elszállítják őt: *„Hús-harminc ember volt ott, aki nézte. Cs. Nagyot megkötözték, majd kihozták a hídra, ott várta egy Pobjeda gépkocsi, és hozták őt ezután a Kaszinóhoz.”*⁴² Az emberek Cs. Nagyot is megtámadták, ütlegelték, majd a fához vonszolták, ahol lábánál fogva őt is felakasztották. A három meggyilkolt ember közül az ózdiak emlékezetében leginkább Cs. Nagy megkínzása és halála maradt meg, valószínűleg azért, mert ő volt közülük a legismertebb, és sokszor a másik két személy halálával kapcsolatos történeteket is vele azonosítják. Egykori, a rendőrségen irodai alkalmazottként dolgozó munkatársa el sem tudta elképzelni, hogy miért éppen Cs. Nagy Zsigmond jutott erre a sorsra.⁴³

Mások azonban Cs. Nagy meglincselésében személyes okokat is sejtenek. A helyi közvéleményben különösen élénken él az a látványos mozzanat, amikor egy hangonyi parasztember, Lestál „kocka” József a rendőr felé szúrta vasvilláját. Ezt sokan azzal magyarázták, hogy Cs. Nagy korábban valamilyen módon bántalmazta az illetőt vagy a családtagjait a rendőrségen: *„Róla mondták, hogy nagyon kegyetlen módszererei voltak. És az illető paraszt, aki villát szúrta belé, ő is a megkínzottjai közül való volt.”*⁴⁴ Egy másik ózdi – aki szemtanúja is volt a történeteknek – így vélekedett Cs. Nagy meggyilkolásának okairól: *„Én messzebről láttam, nem mentem egész oda. De ütték, meg*

Lestál „kocka” József a nyomozás során bemutatja, hogy szúrta a vasvillával Cs. Nagy Zsigmond felé

Forrás: MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

40 Kis (2010) 8–9.

41 Interjú B.F.-néval (1930). Ózd, 2016. április 30. Készítette: Nagy Péter.

42 Interjú R. Z.-vel (1939). Ózd, 2016. november 3. Készítette: Nagy Péter.

43 Interjú N. J.-néval (1934–2009). Encs, 2008. április 16. Készítette: Nagy Péter.

44 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

szúrták, meg jöttek kifele a vasakkal a gyárból az emberek. Mert nagy kommunista volt. Agyonverték.”⁴⁵ Mások is személyes bosszút vélnek felfedezni a százados megkínzása mögött, bár ők a rendőrt tartották áldozatnak: „Az öreg Turgonyihoz vitte a szemet az egyik [Lestál „kocka” József], és Cs. Nagy Zsigmond, aki vele ment a szekéren, ott lakott abban a házban, Turgonyi bácsiékkal. Én jöttem Turgonyi-éktől, mikor a kapuban a szénnel ott volt, és Zsiga mondta neki, a fuvarosnak, no, most már kifizetem a fuvar, az órát add vissza! Ellopta közben, hogy ült mellette a kocsin, a zsebóráját. Ezért lett ő ott felakasztva. A legcsendesebb nyomozótiszt volt.”⁴⁶ A hangonyi parasztember azonban vallomása során tagadta, hogy ilyen kapcsolat lett volna köztük, és azt vallotta, hogy a vasvillával csak az áldozat felé szúrt, nem pedig bele a testébe.⁴⁷

A lincselések alatt elég nagy tömeg verődött össze. Nagy részük viszont csak kíváncskodó volt, akik nem vettek részt a cselekményekben, csak szemlélték őket. A fiatal házaspár is véletlenül került az események látóterébe: „Már akkor fel voltak akasztva, hatalmas volt a tömeg, mi távolról láttuk. A férjem közelebb akart menni, kíváncsi volt, hogy mi történik, de én nem engedtem, hogy odamenjen, nehogy baj legyen.”⁴⁸ Többen azonban nem csak szótlánul álltak, hanem kiabáltak is. Az előző évben a Hajdúságból Ózdra kerülő fiatalasszonynak szinte az első meghatározó nagy élménye volt a városról és környékéről a „népítélet”: „Az borzasztó volt, három embert felakasztottak a lábánál fogva. De amit csináltak velük, hát az eszméletlen volt. Cigarettszikket nyomtak oda. Borzalmas volt. Láttam, elmentem megnézni, a férjem nem jött el, én elmentem, megnéztem. Mit csináltak ott az emberek, hát hő-

zöngtek, minden, úgyhogy alig tudtam velük boldogulni. Hát egyedül maradtam, mint nő, vezetőnek – én bérelszámoló voltam –, gondolja el, telefonon tartottuk a kapcsolatot. Hát nem dolgoztak akkor, csak hóbörögtek. Szidták a kommunistákat, arra emlékszek. Meg az ávósokat. Szörnyű volt. Még egy ilyen eseményt nem tudom, hogy túlélnék-e, nem tudom. Nem tudom. Az emberek is, ahogy viselkedtek... Hát, én elhiszem, hogy sok bűnük volt a kommunistáknak, de nem kellett volna lábuknál fogva felakasztani őket.”⁴⁹ Mások nyilvánvalóan félték, hogy kerülnek haza innen, így a forradalmi cselekményeikért később retorziókban részesült újságíró is:

„Hogy hogy megyek haza, úgy be voltam tojva. Hogy hogy megyek haza én? Azt gon-

45 Interjú Cs. J.-vel (1923). Ózd, 2016. május 22. Készítette: Nagy Péter.

46 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10. Készítette: Nagy Péter. Az óralopás története írott forrásban, a kecskeméti napilapban is megjelent: Részlet az új fehérvillából. A legfőbb ügyész tájékoztatója az ózdi terrorcselekményekről. *Petőfi Népe*, 1957. február 13. 3.

47 MNL BAZML XXV. 21/b. 808/1957. Török István és tsai pere.

48 Interjú H. L.-nével (1936). Ózd, 2015. július 15. Készítette: Nagy Péter.

49 Interjú S. F. -nével (1932). Ózd, 2015. november 14. Készítette: Nagy Péter.

*doltam. Ez is hozzátartozott. [...] Szóval a törvény nem volt.*⁵⁰

A sokkoló vizuális hatás miatt sokaknak az 1956-os forradalmat említve kizárólag a népitételek kerülnek elő a beszélgetések során. A tömegben egykor ott lévőkben ennyi idő után is kitörölhetetlen emlékként maradtak meg a lincselések: „Ennyi év távlatából is emlékszem, hogy órákig volt fölakasztva

*lábánál fogva, és az összekötött kezével még mindig meg akarta törölni az arcát. Nem tudom, ki volt, mert felismerhetetlen volt.*⁵¹ Különösen azok számára volt ez meghatározó emlék, akik gyerekként sodródtak bele véletlenül az eseményekbe.

A gyárban dolgozó édesapjától az anyjával együtt éppen akkor az üzemből kilépő tizenhárom éves kislánynak szörnyű és megmagyarázhatatlan élmény volt Cs. Nagy megkínzása: „Éppen akkor jöttünk ki, mikor a cigarettacsikket nyomták a testébe. Anyám erre megszólalt: Jaj, Istenem! Ezt meghallotta a cigarettacsikket belényomó ember, és fennhájázza így felelt: Ki volt az neked? Erre anyám: Az embertársam... Na, menjünk innen, fiam, mert itt örültek háza van! Azóta is rémálmaim vannak, végigkísér, amíg élek.”⁵² A lincseléseket gyerekejjel átélő másik szemtanú is úgy érzi: „Azt hiszem, tizenegy évesen hirtelen felnőttem.”⁵³ Ezek az események annyira hirtelen történtek, hogy az ózdiak még az előző napokban sem gondolták volna, hogy ilyesmi bekövetkezhet: „Ki hitte volna, csak pár nappal ezelőtt is, hogy a Kaszinó előtti békés, árnyas gesztenyefák egyike is véres népitélet eszköze legyen?”⁵⁴ A lincselések megítélése azonban vegyes volt. Bár a többség elítélte a történeteket, főképp azok embertelensége miatt, többen hozzátették azt is, hogy a résztvevőknek lehettek indítékaik rá, hogy haragudjanak az akkori elitre: „Én tudom is, hogy ki húzta fel. [...] Ott dolgozott a villamosüzemnél, a szerszámműhelyben egy öreg, már akkor egy öreg bácsi. Nem tudom, mi baja volt a nyomozó osztállyal. Ő húzta fel. És akkor, mikor felhúzták lábon fogva, mert a kötel a lábukon volt, akkor így csüngtek, akkor megállott az ökrös kocsis, leszállt róla a hangonyi ember, vasvillával, és így a hasába, nem tudom, hányszor, nem akarok hazudni, de háromszor biztos belevágta. [...] Azt se helyeseltük, mert azért ha forradalom volt is, hogy lumpenproletárok belekerültek. Volt egy, aki egyébként szamaras kocsival fuvarozott, na de mit tudott fuvarozni, míg nem volt forradalom. És abból élt. De rongyos, koncsorgó, iszákos stb., minden volt. Ez is vagy öt-ször belevágta a kést, vagy tizenöt-ször a másíkba.”⁵⁵

Szakács Albert azonban ettől eltérően gondolt vissza a véres események másnapjára: „A város élte tovább az életét. Nem okozott különösebb megdöbbenést en-

50 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádasd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

51 Szabad Ózd (2005). Interjú S. F.-fel.

52 Interjú V. L.- néval (1943). Ózd, 2016. november 4. Készítette: Nagy Péter.

53 Matusz (2010) 9.

54 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

55 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádasd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

nek a három embernek a halála sem. Talán az volt a hangulat, hogy egy bűnös rendszer éppen kéznél lévő képviselőin állt bosszút a tömeg, és nem tekintették őket vétlen áldozatoknak, hanem olyan embereknek, akiknek éppen nem volt az adott pillanatban szerencsájük, de nem egészen méltatlanul érte őket ez a büntetés, amit a nép osztott ki nekik.⁵⁶

Az újságírók közül – akik egyben szemtanúk is voltak – többen meg akarták írni a lincseléseken történeteket is, de nem jártak sikerrel: „Három embert akasztottak fel szemünk láttára, én a szerkesztőség ablakából néztem. Már pakoltunk össze, négy óra felé volt. A tömeg a Kaszinó előtt van. Kinéztünk az ablakon, ráláttunk a Kaszinó elé. Meg akartuk írni, de nem lehetett megírni, hogy hogyan volt.”⁵⁷

A városban a mai napig élénken él a közbeszédben, hogy ki készítette a képeket a lincselésekről, amelyek alapján be tudták azonosítani a résztvevőket. Az ózdi származású Paládi József novellájában a történeteket kiszínezve ugyan, azt írja le, hogy a fotós önként adta át a képeket a rendőrségnek.⁵⁸ A fényképész lánya azonban úgy véli, hogy „ez nem igaz, hogy átadta, hanem, hogy elvették tőle. Mindenki tudta, hogy apu lefényképezte.”⁵⁹

Ezen a napon, a „véres hétfőn” sokaknak volt félnivalója, hisz például nem csak a gyűlölt államvédelmisek szenvedtek szörnyű halált a gesztenyefákon. A párt korábban említett, a tüntetők közé beállt funkcionáriusa „annyira félt 56-ban, hogy így remegett”.⁶⁰ Vagy egy másik eset, amikor egy tizenéves fiú ismerősét

látta ilyen állapotban: „Embertelen dolog volt nézni az egyik barátom édesapját, aki felmenekült a padlásukra és összecsinálta magát a »nép« haragjától, egy hónapig porban-piszokban élt elzárkózva. A »bűne« csak az volt, hogy előmunkásként sztahanovista volt, és jól dolgozott mint martinász, nem volt sem párttitkár, sem besúgó, csak melós volt és később is az maradt, vagyon és minden javak nélkül.”⁶¹ Keresték a párt- és városvezetőket, vagy éppen azokat az embereket, akiket egyszerűen csak kommunistának gondoltak.⁶² Egy ismerős család próbálta eb-

ben a helyzetben az akkori tanácselnök-helyetttest megtalálni, hogy gyerekei tudjanak apjuk hollétéről: „Mi szedtük össze a bölcsődéből őket, meg a napköziből, meg az óvodából, és hoztuk el mihozzánk a Táncsics-telepre, mi meg apuval elindultunk megkeresni, hogy hol van az apjuk, mert ugye akkor ő tanácselnök-helyettes volt. [...]

56 Szabad Ózd (2005). Interjú Szakács Alberttel.

57 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádásd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

58 Paládi (2008) 7–12.

59 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10. Készítette: Nagy Péter.

60 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádásd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

61 Matusz (2010) 9.

62 Interjú K. B.-val (1946). Ózd, 2016. november 5. Készítette: Nagy Péter; Interjú T. S.-sel (1942). Ózd, 2016. november 8. Készítette: Nagy Péter.

*Mikor tudtuk, hogy ott lövöldöznek, és őt keresték, őt keresték. Mert mindegy, hogy ő jó tanácselnök-helyettes, vagy nem. Itt mindegy volt, hogy rendes ember, vagy nem rendes ember.*⁶³ A gyár egykori vezetője így emlékszik vissza megmenekülésére: *„Egy embernek nagyon köszönhetem, és nem tudom, hogy ki volt. Hát hogy én ismert voltam, mint munkaügyi vezető. [...] Összegyülekeztek itt a szobornál, felakasztották az embereket. És valahogy ott volt a pártbizottság, és én odamentem, és megálltam a kapunál. Odajött egy ember, és azt mondta nekem, hogy innen menjen el, mert ha valaki meglátja, rákiabál magára, hogy kommunista, most fogják itt magát felakasztani! Valaki figyelmeztetett, bizony.*⁶⁴

63 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10.

Készítette: Nagy Péter.

64 Interjú P. P.-vel (1925). Ózd, 2016. január 24. Készítette: Nagy Péter.

65 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10.

Készítette: Nagy Péter.

66 Interjú P. P.-vel (1925). Ózd, 2016. január 24. Készítette: Nagy Péter.

A Gyári Iskola orosz szakos tanárnője is nehezen élte meg azokat a napokat: *„Én nem mehettem be gyerekek közé. [...] Első éves pályakezdő pedagógus voltam. És csak a WC-be is akkor mentem, ha becsengettek, mert egy orosz szakos tanár nehogy foglalkozzon a gyerekekkel. Oroszt nem tanultak akkor a gyerekek, és a következő volt: behívatott engem az igazgató, és elmondta, hogy – ez szombati nap volt – hétfőtől a napköziben fogok dolgozni, vagy vállalom a némettanítást. És én mondtam, hogy elnézést, ha valaki abból csinál elvet, hogy nem tanul orosz, én meg abból, hogy nem tanítok németet. De engem a megye nevezett ide ki, ha a megye azt mondja, hogy mától kezdve a napközibe kell menni, akkor a napközibe fogok menni. De nem maga fogja megmondani. Nem is mentem a napközibe különben, de én mindennap benn voltam, rendes műszakban. Horgoltam. Nem engedtek be a tanterembe. De én nem vettem fel a fizetésem. Tehát én egy fillért nem vettem fel addig, amíg én munkába nem álltam. [...] Utána adtak magyarórát a kötelező óraszámnak megfelelően. Utána, mikor visszajött a rend, [...] március 15-e után aláírást gyűjtöttek a szülők, hogy én tanítsam a magyart is. 1956. október 29-én a nővérem fiáéknak az osztályában volt óráim, és akkor bejött egy fiú, akit én nagyon jól ismertem, és a nővérem fia is, és géppisztolyt fogott rám: No, mondjátok meg, hogy rendes tanárnő, vagy nem rendes tanárnő? Jött a többiekkel, a többiek meg a többi tanterembe mentek be, csak nála volt fegyver.*⁶⁵ A gyár egyik vezetőjével, az egyik munkaskáderral is közölték, hogy nem tartanak igényt a munkájára: *„Mondták, hogy holnap ne menjek be dolgozni. Három hónapig vagy meddig nem dolgoztam.*⁶⁶

Volt, akinek a visszaemlékezések szerint talán csak egy hajszálon múlt az élete ezekben a napokban: *„A szovjet–magyar baráti társaságnak volt benn a kohászatnál a vezetője az Anga fiú. A légynek nem ártott. Egy csendes, szótlan, tisztelettudó*

*embert képzeljen el. Én úgy emlékszem rá, hogy jöttem a Gyári Iskolából haza, amikor a tömeg, mint az örült, úgy jött utána [...] a bányairodába rohant be. Ha az én barátnőm nem dolgozik ott, és az épület hátsó szárnyának a folyosóján nem nyitja ki az ablakot, hogy ott kiugorjon, akkor agyonverik Angát. De ennek a következménye volt – különben szívbeteg volt –, hogy rá egy évre meg is halt. És nem tudták, hogy miért kergetik. Csak kergették, mert ő a magyar–szovjet baráti társaság vezetője volt.*⁶⁷

A zűrzavaros idők okot adtak az önbíráskodásra is: „Amikor jött a forradalom, és mentem be dolgozni, a főkalkulátor egy nagy késsel fogadott. Egy asszony volt. Azt mondja: Mi lenne, Magdus, ha most én ezt beléd vágnám? Mondom: Miért vágnád belém? Mondom, hát mi jót... Azt mondja: Te is kommunista vagy! Így. Mert párttag voltam. Mondom, ha neked úgy tetszik, ám legyen. De, mondom, ezért felelni is kell. Mondom, hát van énnekem gyerekeim is. Hát mondom, hogy képzeled? Na, a végén tisztázódott.”⁶⁸

A forradalomnak Ózdon nemcsak három „áldozata” volt. Két ismert párttag, egyben az állambiztonság hálózati személyei – Lőrincz József és Sarkadi István – öngyilkosságot követett el. Melléjük a Kádár-korszakban az események mártírjai közé sorolták az ózdi származású Kucsera Zoltánt is, aki mesterlövészként a budapesti Köztársaság tér ostroma közben vesztette életét. A Kádár-rendszerben az ózdi forradalmat egyértelműen a lincselésekkel azonosították, s már rövidebbel a történetek után kiadták az *Ez történt Borsodban* című kiadványt, amelyben az ózdi

áldozatok is helyet kaptak.⁶⁹ Ózdon nem ez volt az első rendkívüli esemény a XX. században. Tíz évvel korábban, 1946-ban hasonló jellegű megmozdulások zajlottak le. A gyári munkásokból verbuválódott tömeg ekkor megrohanta a város központjában, a Gyújtón a deportálásból hazatért zsidó kereskedők boltjait. Az antiszemita pogrom szerencsére nem követelt emberéleteket. Az események kiváltó okaként a kérdéssel foglalkozó elemzések és a visszaemlékezők is a közéleti feszültségeit, valamint a helyben már akkor

is közismert Antalköz József bántalmazásának a hírének emelik ki. Ez utóbbival az 1956-os lincselésekben részt vett Kanyó Bertalant vádolták és helyezték vizsgálati fogságba.⁷⁰ Az ózdi brutális események nem voltak egyedülállóak: a közeli Miskolcon október 26-án, illetve ugyanúgy, 1946-ban is megestek rendkívüli történések.⁷¹

67 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10. Készítette: Nagy Péter.

68 Interjú L. P.-nével (1927). Ózd, 2016. június 5. Készítette: Huhák Heléna.

69 *Ez történt Borsodban*. Budapest, é. n., Északmagyarország Lapkiadó Vállalat.

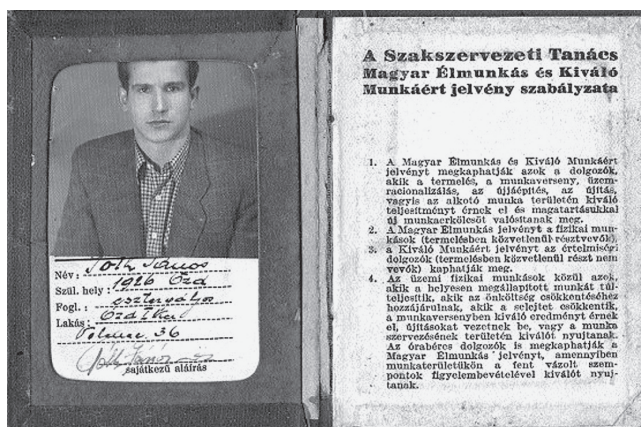
70 MNL BAZML XXV. 21/b. 808/1957. Török István és tsai pere.

71 Ständeisky Éva: Elmismásolt antiszemizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés. *Élet és Irodalom*, 2004. augusztus 20. 8–9.

ÓZD KÜLÖN UTAKON

A Szabad Ózd és a „munkás-demokrácia”

A forradalom következő napjaiban a munkástanácsnak sikerült helyreállításra és fenntartásra rendet a városban. Még a lincselések napján, október 29-én felállították a szervezet tizenhárom tagú elnökségét, az elnök Antalköz maradt. A nemzetőrség immár harmadik parancsnoka a megzavarodott Török István után a korábbi 7-es számú élmunkás, az 1950-es évek elejének ún. szociáldemokrata bűnügyében szintén elítélt Tóth János lett.⁷²

Tóth János nemzetőrparancsnok élmunkás-igazolványa
 Forrás: MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Munkástanács alakult meg az egyes gyári üzemszekekben is, melynek tagjai főképp csoport- és művezetők, kisebb részben „egyszerű” munkások és – érdekes módon kissé ellentmondva a szerv megnevezésének – tisztviselők lettek.⁷³ Tagjait a vezetői szerepkörrel rendelkező munkások választották, akiket közfelkiáltással választottak meg. Fő feladatuk a gyár beindítása volt, mivel az üléstrájkot követve egész november hónapban nem folyt tényleges termelés, és csak karbantartási feladatokkal foglalkoztak.⁷⁴ A környékbeli falvakban is létrejöttek ezek a szervezetek.⁷⁵

⁷² Titkárnak Kónya Nándor vasúttervező mérnököt választották, az elnökség tagjai Balázs András, Béres György, Kiszely János, Czifra Gyula, Berencsi Albert, Schottner Lajos, Mázik Zoltán, Szántó György, Farkas István, Kasza Gyula, Kóródi László, Uthy Károly, Endrécik János lettek. A nemzetőrség parancsnoka Tóth János vas- és fémestergályos, munkástanács-tag lett, helyettesei Gémes József tanító és Labancz István honvéd főhadnagy voltak. Kis (2010) 9–10.; Tóth János (OHA).

⁷³ Kimutatás a f. hó 17-től 20-ig megtartott Munkástanács-tag választások végleges eredményéről az Ózdi Kohászati Üzemekben. Saját gyűjtemény.

⁷⁴ Interjú Ü. L.-l (1925). Ózd, 2017. február 20. Készítette: Nagy Péter.

⁷⁵ MNL BAZML XXXV. 1. 11. d. B.M. Borsod Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osz-

tálya összefoglaló jelentése Borsod Megye területén lezajlott ellenforradalmi eseményekről, 1959.

76 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádásd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

77 Kis (2010) 10.

78 A Keresztény Demokrata Néppárt szervezését Gyuró Illés kezdte meg, még a többpártrendszerrel szóló nyilatkozat megjelenése előtt. Kis (2010) 10.

79 Uo.

80 Szabad Ózd (2005). Mikola Béla naplója.

81 Kis (2010) 11.

82 Interjú R. Z.-vel (1939). Ózd, 2016. november 3.

Az interjút készítette: Nagy Péter.

A munkástanács az *Ózdi Vasas* és az *Ózdi Bányász* újságok összevonásával november 1-jén új lapot alapított, *Szabad Ózd* néven. Főszerkesztőjének Szakács Albertet nevezték ki. Az újság tördelőszerkesztője így emlékszik a lap beindulására: „*A Szabad Ózdot már mi, én alkottam. Én adtam a címet neki, hogy Szabad Ózd. [...] Bejött a szabadság, mindenhol szabadságot kiabáltunk. [...] Szabadság – akkor én is adtam egy címet, mondtam. [...] Szakács Albert volt a főnök. Őt meg tizenhárom és fél évre azért ítelték el, mert bejött a szerkesztőségbe és*

kijelentette – voltunk vagy hatan-heten, géptíronővel –, hogy a munkástanács őt jelölte ki főszerkesztőnek. A főnökömet, aki volt, félreállították, a többieknek írni kellett [...], mi megmaradtunk.”⁷⁶ A folyóirat első száma november 3-án jelent meg.⁷⁷

Október végén, a többpártrendszer bejelentése után a koalíciós korszak pártjai is újjászerveződtek. Ózdon a Keresztény Demokrata Néppárt⁷⁸ és a szociáldemokrata párt alakult meg, de újjalakult a kommunista párt is.⁷⁹

Novemberben – bár kicsit másként, mint a fővárosban – itt is megváltozott a politikai helyzet. November 4-én, akár az ország más pontjain, Ózdon is megjelentek a szovjet csapatok, ám ekkor csak átvonultak a városon. Mikola Béla így fogalmaz naplójában: „November ötödike, Ózd ma még szabad...”⁸⁰ November 11-én tájékozódás céljából ismét járt szovjet egység a városban, de továbbvonultak. November 19-én hajnalban azonban Ózd területére ténylegesen is bevonultak a szovjet erők. A megszállás elhúzódásának oka valószínűleg az lehetett, hogy Ózd – bár kiemelt ipari körzet volt – a megszállók számára mégsem számított kardinális fontosságú térségnek. A parancsnok, Sehovcov őrnagy bejelentette, hogy átvette Ózd város katonai parancsnokságát, majd előírta, hogy másnap délig mindenki adja le a fegyvert, továbbá felvonulási, gyülekezési, valamint éjfél-től hajnal 4 óráig terjedő kijárási tilalmat rendelt el.⁸¹ Az utóbbi azonban sokszor kényelmetlenné tette az itt élők mindennapjait: „*Esküvőn voltunk, de hajnal négy óra felé már elfáradtunk, jött haza a család. Az Akácos útnál megállítottak minket: Állj! Nem tudják, hogy kijárási tilalom van? Erre feleltük: Jó ember, nem látja, hogy esküvőn voltunk? Erre az egyikőjük markolászni kezdte a gumibotot. Erre rászóltam: Jó uram, nincs magában emberség? Ez a mondatom feldühítette őt, azonban nagy nehezen elengedett minket...*”⁸²

Aznap még egy fontos esemény történt. Este az Ózdi Kohászati Üzemek és az Ózdi Szénbányászati Tröszt közös küldöttsége – Antalköz József, Cziffra Gyula, Kónya Nándor és Kiszely Gyula – részt vett a megyei munkástanács ülésén. Hazaindulásukat követően, még Miskolcon, a Szentpéteri kapuban letartóztatták őket, Bajusz Miklós gépkocsivezetővel együtt. A hír másnap reggel gyorsan elterjedt, s a gyári munkásság az ózdi munkástanács határozata ellenére kijelentette: amennyiben még délelőtt nem bocsátják vezetőiket szabadon, leáll a gyár. Az elfogott személyeket november 23-án engedték el, addigra azonban már másokat is őrizetbe vettek. November 21-én a nemzetőrség egykori vezetőit, Tóth Jánost és Labancz Istvánt, november 22-én Gyuró Illést fogták el. A munkások követelésére azonban egy-két héten belül mindegyikőjüket szabadlábba helyezték.⁸³

Novemberben és decemberben a forradalmi szervek továbbra is működtek – úgy, mint például Miskolcon is⁸⁴ –, a szovjet megszállás ellenére tehát sajátos kettős hatalom és munkás-önigazgatás alakult ki Ózdon. A munkástanács intézkedéseinek hatására a gyárban december első napjaiban megkezdődött a munka, ám a teljes körű termelés beindítása 1957. január elejéig váratott magára, ami az anyagihiány következménye is volt.⁸⁵ A sztrájk idején viszont az élelmesebbek más-hová is elszegődtek dolgozni: *„A forradalom bejött, akkor nem jártunk dolgozni, mert ugye leállott a gyár. Akkor is Nádason laktam, mindennap be kellett nekünk jönni a munkahelyünkre. Hát ott volt melegedőnk nekünk, itt a Finomban, bent a tető alatt, a csarnokban, aztán ott kártyáztak, ki aludt, ki miket csinált. [...] Ugyanúgy jártunk, váltóműszakba jártunk, mint amikor dolgozni kellett. Nem tudtuk, hogy mikor indul be a gyár. Láttuk ott, hogy a három ott lógott lábon fogva felakasztgatva. Akkor még nem dolgoztunk [...]. Ez a Blaho meg csinált egy olajütőt. [...] Azt mondta a Blaho – mert ugye, szomszédok voltunk, és a Finomban nekünk jóformán nem adtak semmit –, hogy menjek el az olajütőbe. Mert a szappan meg az olaj az borzasztó nagy érték volt. És ő meg azzal fizetett. Szappannal meg olajjal. Oda bementem, az olajütőbe, mindjárt bevásároltam. Utána mentem vissza, mert megindult a gyár. [...] Az utasok – akik még nem dolgoztak, de be kellett jönni mindenkinek, még a gyár se ment rendesen, átjárt a szag – szippantottak, hogy de jó olajszag van, de senki nem tudta meg, hogy az én ruhámat járta át.”*⁸⁶

December 18-án délelőtt 10 órára Sehovcov városparancsnok fogadásra hívta össze a város vezetőit. Az őrnagy megköszönte az együttműködést és azt, hogy itt-tartózkodásuk ideje alatt nem kellett beavatkozni, majd tolmácsa útján meglepetésszerűen bejelentette, hogy a parancsnoksága alatt álló csapatok huszonnégy órán belül elhagyják Ózdot,

83 Kis (2010) 11–12.

84 Kozák–Molnár (1993) 287.

85 Interjú F. R.-rel (1921). Budapest, 2016. október 5. Készítette: Nagy Péter.

86 Interjú F. J.-vel (1924). Ózd, 2015. szeptember 27. Készítette: Nagy Péter.

és hazatérnek.⁸⁷ Erre válaszul – Sehovcov engedélyével – még aznap éjjel újra megjelent a *Szabad Ózd*, rendkívüli kiadásban a következő fejcímmel: „Teljesült a magyar nép legfőbb kívánsága, Ózdról is kivonulnak a szovjet csapatok.”⁸⁸ A címlapért azonban az orosz városparancsnok nemsokára felelősségre is vonta a lap főszerkesztőjét, Szakács Albertet. *„Másnap reggel bementem a szerkesztőségbe, legnagyobb meglepetésemre Sehovcov már ott várt reggel nyolckor a tolmácsával. Na, onnantól kezdve minden voltam, csak nagyságos úr nem, fasiszta voltam [...]. Nem tudtam mire vélni a dolgot. Megkérdezte Sehovcov, hogy hány példányban jelent meg a tegnapi újság. Mondtam, hogy ötezer, annyi papír volt, ötezer példányban. Holnap reggel – tehát huszonnégy órát kaptam –, holnap reggel nyolc órára az ötezer példány legyen ott az íróasztalon, mert ha nem... és akkor a pisztolyához nyúlt, és a dolog egyértelművé vált, hogy akkor mi lesz. Hát, mit volt mit tenni, mentem a nyomdába, és megkérdeztem, hogy gyerekek, ha istent ismertek, akkor annyi papírt az ég alól is hajtsatok föl. Lesz, lesz, lesz... A szedés még egyben van? Egyben van. Indították a gépet, újranyomtunk ötezer példányt, és másnap reggel nyolckor az ötezer példány, ahogy azt Sehovcov úr kívánta, ott volt az íróasztalon. Hát, ha neked ez kell... De Sehovcov úr nem jelentkezett, az életben többet sem láttam, úgy hírlett, mindenki így tudta, hogy éjjel érte jött a szovjet katonai rendőrség, letépték a rangjelzését, kopaszra nyírták és elvitték.”*⁸⁹ Ez a kiadás volt a *Szabad Ózd* utolsó száma is egyben.

KONSZOLIDÁCIÓ ÉS MEGTORLÁS

A novemberi második szovjet inváziót követően – Miskolchoz hasonlóan – Ózdon még hónapokon keresztül működtek a forradalmi szervek. December 22-én lemondott az Ideiglenes Forradalmi Munkástanács elnöksége, majd 1957. január 3-án megválasztották az Ózdi Kohászati Üzemek végleges munkástanácsát és tizenhárom tagú elnökségét. Vezetője ismét Antalköz József lett. A munkástanács formálisan 1957 márciusáig működött, szerepe azonban egyre csökkent, melyben

87 Kis (2010) 12.

88 Teljesült a magyar nép legfőbb kívánsága. Ózdról is kivonulnak a szovjet csapatok. *Szabad Ózd*, 1. évf. 13. szám. Ózd, 1956. december 18.

89 *Szabad Ózd* (2005). Interjú Szakács Alberttel.

90 Kis (2010) 12.

a november végi letartóztatások is jelentős szerepet játszottak.⁹⁰ Érdekes, hogy Antalköz egyúttal a gyárban közben megalakuló Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) üzemi intézőbizottságának elnöke is lett, és a grémiumban más munkástanácsstagok is helyet kaptak. Úgy gondolták, hogy inkább ők ala-

kítsák meg ezeket a szerveket, mint mások. A későbbiek során azonban az ellenforradalmárnak nyilvánított vezetők fokozatosan kimaradtak a párt irányításá-

ból.⁹¹ Az MSZMP megalakítására így emlékszik az egyik üzemrész átigazoló bizottságának elnöke: „1956 után a gyáregységi párttitkár engem rászedett, hogy legyek az átigazoló bizottság vezetője, és hát meg kell vizsgálni, hogy akik az úgynevezett ellenforradalomban aktívak voltak, átvegyük-e őket vissza a pártba. Rábeszéltem. Nagy ímmel-ámmal vállaltam. És én mindenkit átengedtem...”⁹²

A munkások hozzáállása is folyamatosan változott meg: „Egyszer szólt a művezetőm, Lajos bácsi, hogy indítsam be a transzmissziós gépet, amit csak én tudtam beindítani. Erre azt mondtam:

– De hát hogy néznek rám az emberek! Nem úgy, mintha dolgozni akarnának!

– Azért indítsd be – felelte.

Egy kis idő múlva aztán az emberek is elkezdtek takarítani az üzemben, az olajat kitörölni a gépekből, látszott, hogy már ők is szívesebben dolgoznának...”⁹³

1957 elejétől Ózdon is kezdetét vette a megtorlás. Kezdetben úgy tűnt, hogy a forradalom helyi vezetőjét, Antalköz Józsefet nem érheti bántódás. 1956-os szerepvállalása ellenére a megyei pártbizottság 1957 tavaszán még rehabilitálta, mint régi káderét.⁹⁴ A városi pártvezetők azonban ellenérzéssel viseltettek vele szemben. Nemsokára, 1957. július 12-én le is tartóztatták, ám néhány hét vizsgálati fogság után, 1957. szeptember 3-án szabadlábra helyezték. Rendőri figyelmeztetésben részesült, és közölték vele, hogy nem térhet vissza dolgozni Ózdra.⁹⁵ A Kádár-rendszerben teljesen visszavonult a politizálástól. Mellőzték, de lányát is érték retorziók: „Mikor meghallották, hogy Antalköz, ezzel a névvel már menjen is innen. Kifutó voltam [...]. Azt mondta nekünk a gyárrészlegünk vezetője, ha nem Antalköz lenne, már rég irodában lenne.”⁹⁶

Az ózdi forradalmi történésekkel kapcsolatos bírósági eljárások 1957 és 1960 között zajlottak le. Az első bírósági ítéletek statáriális ügyekben születtek, külön perekben. 1957. január 11-én fegyverrejtegetésért Kalossai László gyári munkást, Kulcsár József géptechnikust és Fodor István pályamunkást tíz-tíz évi börtönbüntetésre ítélték. Pollák Dénest a csehszlovák rendőrség 1957 februárjában adta át a magyar hatóságoknak. Pollákot azonnal internálták, majd bíróság elé állították, és néhány órás nemzetőrpáncsnoki működéséért egy év börtönbüntetést szabtak ki rá. Török Istvánt először az orvos szakértői vélemények alapján – amelyek szerint október 29-én „üldöztetési és félelemérzéses téveszme”

91 Lemondott az üzemi pártbizottság. Megalakult az MSZMP Nagyüzemi Ideiglenes Intézőbizottsága. *Ózd és Vidéke*, 1. évf. 7. sz. 1956. december 1.

92 Interjú B. L.-l (1926). Ózd, 2016. március 26. Készítette: Nagy Péter.

93 Interjú R. Z.-vel (1939). Ózd, 2016. november 3. Készítette: Nagy Péter.

94 MNL BAZML XXXV. 1. 1/3. ö.e. MSZMP Borsodmegyei Intéző Bizottság 1957. ápr. 24-i ülésének jegyzőkönyve és anyagai.

95 Kis (2010) 12–13.

96 Interjú K. P.-néval (1941). Ózd, 2016. október 15. Készítette: Nagy Péter.

vett rajta erőt – büntethetőséget kizáró okból felmentették, és közbiztonsági őrizetbe helyezték. A pártfunkcionáriusok tiltakozásának hatására azonban Török ügyét a bíróság újratárgyalta. Első fokon életfogytiglani börtönt róttak ki rá, ezt másodfokon a Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa tíz évre csökkentette. A munkástanács további vezetőit, Gyuro Illést tizenégy, Kiszely Jánost nyolc évi, Balázs András és Berencsi Albertet hét-hét hónapra, Tóth János volt nemzetőrparancsnokot tizenkét évi börtönre ítélték.⁹⁷

A *Szabad Ózd* főszerkesztője, Szakács Albert így emlékezett vissza a forradalmat követő időkre: „Rövidesen gyakori vendégem jelentkezett. Szabó Ferenc, a politikai rendőrség munkatársa. Igen nagy jóindulatot tanúsított, és arra biztatott, hogy menjek vissza és folytassam az újságírást. Második, harmadik találkozásunkor kiderült, hogy nem azt szeretnék, ha Szakács Albert újságíró lenne Ózdon, hanem azt – ő kimondta, és ez elég cinikus dolog volt –, ha az ózdi munkás ment Szakács Albert után 56 novemberében, decemberében, akkor majd megy most is. Azt, hogy Szakács Albert mit írjon, mi fogjuk megmondani.”⁹⁸ Szakács ezt az ajánlatot nem fogadta el, és 1957. január 29-én megkísérelte elhagyni az országot. Útközben azonban meggondolta magát, visszafordult, ekkor azonban igazoltatták és őrizetbe vették. Első fokon tizenöt évi, majd jogerősen életfogytiglani börtönbüntetést szabtak ki rá.

Különböző perekben az ózdi eseményekkel kapcsolatban összesen 45 személyt állítottak bíróság elé, közülük mindössze két embert mentettek fel a vádak alól, többségüket öt éven felüli börtönbüntetésre ítélték. A lincselésekkel összefüggésben Kanyó Bertalan gyári munkást, Kolozsy Istvánt, Magyar Zoltán és Varga Péter határőröket ítélték halálra. Kanyót 1957. április 27-én, Kolozsyt, Magyar és Vargát pedig 1958. október 22-én végezték ki Miskolcon. Nagyon sokan kerültek hosszabb-rövidebb időre internálótáborba.⁹⁹ Ellenforradalmi tevékenységükért 24 főt elbocsátottak, 86 személyt pedig alacsonyabb beosztásba helyeztek az Ózdi

Kohászati Üzemekben.¹⁰⁰ A büntetéseket nemcsak az elítéltek, hanem természetesen hozzátartozóik is nehezen élték meg, hiszen rendszerint ők is marginalizált helyzetbe kerültek.¹⁰¹ Gyakran nem is tudták, hogy vannak elítélt családtagjaik, mindennapjaikat a meglepetésszerű házkutatások tarkították.¹⁰²

A megtorlásokkal összefüggésben még egy újabb ügy bontakozott ki: Turgyoni László járási tanácselnök tanúskodott Tóth János ellen, ezért Tóth öccse,

97 Kis (2010) 13.

98 Szabad Ózd (2005). Interjú Sz. A.-val.

99 Kis (2010) 13–14.

100 Kimutatás az ellenforradalmi időszak alatt tanúsított magatartásuk miatt elbocsátott, illetve alacsonyabb munkakörbe helyezettekéről. Ózd, 1957. július 25. Saját gyűjtemény.

101 Kőrösi–Molnár (2000) 99.

102 Interjú D. Gy.-vel (1929). Ózd, 2016. november 14.; Interjú Sz. F.-fel (1949). Ózd, 2016. november 13. Az interjúkat készítette: Nagy Péter.

Lajos 1958-ban bántalmazta őt, amiért négy évre ítélték. A verekedést egy szemtanú is látta: „Megyek úgy fél ötkor haza, mentem át ezen a kis közön, és mikor mentem vagy húsz métert, azt látom, hogy Turgonyi díszruhában van, és odamegy egy ember, és elkezd vele birkózni meg kiabálni meg minden. Tóth János testvére volt, aki a fegyveres őrseget alakította az ellenforradalom idején. A Tóth fiú berúgott, itt találkozott vele és nekiment. [...] Rajzot készítettek, elvitték, bevitték. Miskolcon majdnem én voltam a koronatanú. És akkor odajött hozzám az ügyvéd, az ő ügyvédje:

– Uram, nagy kérésem van magától, ahogy most beszél, sok függ ennek az embernek, hogy hány évet kap. [...] Csak tompítsa...

Tudom, hogy be volt rúgva, tizenkét évet kap a bátyja, te is megcsináltad volna. [...] 1989-ben váltás van, már akkor nyugdíjban vagyok, ha ezzel találkozok, egy nagy pofont úgy le fog kenni, mint a hétszentség. [...] Csak kerültem volna a dolgot... De egyszer megyek arra, jön a busz, jön velem szemben a Tóth fiú.

– Helló, Palikám, Palikám, emlékszel? – Ha így beszél, akkor már pofon nem lesz... – Hazajöttem a börtönből. Azt mondták, hogy nem lehet engem felvenni a gyárba, mert börtönből jöttem, [...] de te felvetted a kagylót, és mondtad, hogy vegyék fel. Én voltam...¹⁰³

Az ügyében később felmentett dr. Roska János sebész is megszenvedte a börtönéletet: „A rendőrségre, mikor bevitték, két olyan pofont kaptam, hogy azt hittem, hogy megszedülök. [...] Államellenes szervezkedés címén bevitték, és akkor onnan nemsokára elvittek Tökölre. Fél évet voltam bent, abból csak két hetet voltam Tökölön, mert aztán elvittek a Mosonyi utcai kórházba, a rabkórházba. Ott a sebészetten dolgoztam, ugyanúgy, mint a többiek.”¹⁰⁴

A forradalomban betöltött szerepéért a Szabad Ózd tördelőszerkesztőjét is retorziók érték, egyetemi jogviszonyát és újságírói állását is megszüntették: „Mivel az volt a büntetés, hogy szigorúan fizikai munkára, nem helyeztek vissza az irodába. Visszamentem, ahol kezdtem. Ez volt a gyári büntetésem, akkor ugye, a pártbizottság az külön adott pártfegyelmet, a budapesti is. Először adott az üzemi pártbizottság, az ottaniak, azok pártfegyelmet adtak, írásbeli megrovással. A járási pártbizottságon ez a Rózsa, ez adott egy olyat, hogy a forradalom eszmei irányítója voltam. Nem fizikailag, mert volt, aki a csillagot leverte.” A forradalom leverése után tizenhárom évig állt rendőrségi fel-

ügyelet alatt: „Egyszer elmentünk a feleségemmel az Olvasókertbe, ide Nádasdra, bál volt, de nem mehettünk be, mert azt mondták, a rendőrségi felügyelet azt tartalmazza, ahol három ember van, negyediknek én nem mehetek oda. [...] Kettőre mentem dolgozni, mert fizikai munkára kellett visszamennem. És akkor jön a pos-

103 Interjú P. P.-vel (1925). Ózd, 2016. január 24. Készítette: Nagy Péter.

104 Szabad Ózd (2005). Interjú R. J.-vel.

tás fél kettőkor, hoz egy levelet, hogy egy órára jelenjek meg. Mondom, hogy hát hogy menjek egyre, mikor fél kettő van. Őt nem érdekli, most adták neki a papírt. Erre föl nem tudtam menni, negyedóra múlva itt volt értem a rendőr. A rendőrségre, ide a nádasdóra. A telefont Ózdról lekapták: Mit gondol maga? Hogy képzeled magad, hogy parancsra nem jelenik meg? Hiába mondtam, elvtársam, tessék már idefigyelni. Semmit nem figyelek oda, ne pofázzon maga!” Később lehetősége lett volna cserével munkahelyet váltani, azonban ezzel sem járt sikerrel múltja miatt: „Eljött egy Richter nevezetű egyén, itt dolgozott Nádasdon. Ő járt Ózdról ide Nádasdra, én meg Nádasdról jártam Ózdra. Azt mondja nekem, hogy cseréljünk helyet, ő mindent elintéz, ne törődjek semmivel. Ő jön oda Ózdra, de nem oda, ahova én, kormányosnak, hanem ő elhelyezkedik Ózdon, őneki meg foglaljam el én a bérelszámoláson a helyét. Beleegyeztem, mert volt benne gyakorlatom, nem ijedtem meg a bérelszámolástól. [...] Feljövök ide, jelentkezek az igazgatónál, Gyárfás Jánosnál. Azt mondja, helyes, de szigorúan fizikai munkára vagy ítélve. De, mondom, csere, Richter helyett jövök, bérelszámolónak. Mondja, nem, hanem a hamusokhoz, ki ide a haldányra, a meddőhányóra. Mentem ki, az ajtóban mondtam: Ha maga lesz ott az előmunkás! Gyárigazgató, nagy pártember. Én meg akkor rendőrségi felügyelet alatt voltam. Nem bírtam ki szó nélkül, hogy ilyen piszok. Majdnem elvégeztem az egyetemet, aztán hamut hányni...”¹⁰⁵

1958–59-ben a megyei rendőrkapitányság politikai nyomozó osztálya a helyi párt- és önkormányzati vezetők segítségével állította össze az ellenforradalmárnak tekintett személyek névsorát, ami alkalmat nyújtott a személyes bosszúállásra is.¹⁰⁶ „Anyámnak az óráját ellopta az egyik falubeli, akinek rendőr barátai voltak. A falusi bálon azonban megláttam ezt az órát a lánytestvérénél... Én meg mondtam, hogy ez meg anyu órája... Apámat és anyámat és engem ezért, mert szólni mertünk, összeverték gumibottal a rendőrök.

105 Interjú T. P.-vel (1925). Borsodnádasd, 2015. május 30. Készítette: Nagy Péter.

106 MNL BAZML XXXV. 1. 11. d. B.M. Borsod Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya összefoglaló jelentése Borsod Megye területén lezajlott ellenforradalmi eseményekről, 1959.

107 Interjú V. L.-néval (1943). Ózd, 2016. november 4. Készítette: Nagy Péter.

1958-ban kilakoltattak bennünket és így beszéltek velünk: Fogjátok be a pofátokat, mert kiviszünk a határra, lelövöldözünk benneteket, és azt mondjuk majd, hogy disszidálni akartatok!” Az interjúalany édesapjának a neve is szerepelt a fent említett névjegyzékben, azonban az emléke-

zet szerint ő a forradalomban egyáltalán nem vett részt, sőt családja a mai napig is borzasztó emlékként tekint azokra a napokra.¹⁰⁷

Az önkényeskedések és bosszúállási kísérletek a forradalmat követő megtorlás után sem szüntek meg. „A nővérem fiát március 15-én kijelölték koszorúzni a szoborhoz, és ő felkötötte a piros nyakkendőt, úgyhogy őt felakasztották a rúdvás-

ra nyakkendőstől.”¹⁰⁸A később Ózdra kerülő államvédelmi munkatársat két év múlva is felkeresték a vélt bűnösök elítélését kezdeményezve: „Még nálam is jelentkezett egy személy 1958-ban, hogy miért nem vonják felelősségre azt a tanárt, aki uszította még a gyerekeket is a felvonulásra. Azonnal megállapítottam, hogy azt személyes bosszúból jelentette. [...] Sajnos az a mondás is jellemző lett, hogy a bosszú bosszút szül, voltak túlkapások és zaklatások, amik nekem nagyon nem tetszettek.”¹⁰⁹A helyi ötvenhatosok többsége az 1963-as nagy amnesztiával szabadult. A hetvenes évek közepére az ózdi elítéltek utolsó csoportjai is szabadlábra kerültek. Pályafutásukat végigkísérte az 1956-os részvétel miatti megbélyegzés. A lincselés résztvevői azonban ezen túlmenően is stigmatizálttá váltak, ami időről időre további nehézségeket okozott számukra a mindennapokban. Az egyik „népítéletben” részt vett személy például a TŰZÉP-re ment, és kéréssel fordult a lerakat párttag vezetőjéhez:

„– Dezsőkém, adjál már egy csepp tüzelőt!

– Mit csináltál 56-ban? Nincs tüzelő!” – válaszolta erre, mivel ő is látta, hogy mit követett el abban az időben.¹¹⁰

1957. május 19-én Marosán György részvételével tartottak tömeggyűlést Ózdon, ami már egy új időszak nyitányát jelentette.¹¹¹ Megalakult itt is a munkásörtség, a testület Cs. Nagy Zsigmondnét kérte fel zászlóanyának.¹¹² Ózdon a forradalom után a karhatalmisták a rendőrökkel együtt teljesítettek szolgálatot, azonban összességében már csak kevés helyen kellett „beavatkozni”. Járőröztek és felügyeltek, hogy a különféle rendezvények ne tartsanak tovább az engedélyezett időpontnál. Az egykori karhatalmista csupán egy emlékezetesebb esetre emlékezett, mikor „volt egy bőrkabátos [...], akinek géppisztolya volt, ott járkált, őt kellett volna elfogni”.¹¹³ Néhányan még hangot adtak indulataiknak – több esetben az elítéltek családtagjai¹¹⁴ –, és egy tizenévesekből álló csoportot saját készítésű forradalom párti plakátok miatt vontak eljárás alá.¹¹⁵ Az indulatok azonban lassan csitulnak, a forradalom eseményeiről egyre kevesebbet beszéltek,¹¹⁶ s az 1960-as évek elejétől már szinte teljesen megnyugodtak a kedélyek. A forradalom alatt a felvonulásokon aktívan részt vevő gyári zenekar tagja így vélekedik erről: „Megvolt a konszolidáció, szinte örültünk, hogy na, végre már

108 Interjú L. M.-mel (1934). Ózd, 2014. február 10.

Készítette: Nagy Péter.

109 F.J. (2016) 2.

110 Interjú T. S.-sel (1942). Ózd, 2016. november 8.

Készítette: Nagy Péter.

111 Beri (é. n.).

112 Zászlót avatott az Ózd járási munkásörtség. *Ózd és Vidéke*, 2. évf. 27. sz. Ózd, 1957. július 6. 1.

113 Interjú R. P.-vel (1927). Borsodnádásd, 2016. október 30. Készítette: Huhák Heléna és Nagy Péter.

114 MNL BAZML XXV. 21/b. 2233/1958. Balogh Kálmán pere.

115 MNL BAZML XXV. 21/b. 2186/1958. Fialakorú Nagy Sándor és 2 társa pere.

116 Interjú É. K. L.-l (1923). Gömörszőlős, 2016. október 30. Készítette: Huhák Heléna és Nagy Péter.

*nincsen, megszűnt ez a zűrzavar. Kezdődtek a gyűlések, nagyon gyakori volt a gyűlés, mindig játszottunk, zászlókat avattak meg ilyenek. Úgyhogy ezzel be is záródott aztán. Visszaállt az élet. Ment tovább. Mink meg muzsikáltunk.*¹¹⁷

ÖSSZEGZÉS

Az ózdi forradalomnak tehát több arca is volt. Az események békés tüntetésekkel, felvonulásokkal kezdődtek, amelyekhez hozzátartozott az épületeken lévő vörös csillagok, a szovjet emlékmű és más hatalmi jelképek eltávolítása, megsemmisítése is. A kisebb-nagyobb konfliktusokkal terhelt, némileg elhúzódó politikai küzdelemben megtörtént a hatalomváltás, megalakult a munkástanács és létrejött a nemzetőrség. Az új helyi vezető csoportok azonban nem tudták minden esetben megfelelően kezelni az indulatos tömeget, sőt egy-egy szerencsétlen és átgondolatlan döntéssel maguk is hozzájárultak a közhangulat hiszterizálódásához. A Rákosi-korszak sérelmei, a helyi feszültségek és a vezetők iránti ellenszenv együtt vezethettek az október 29-i, halálos áldozatokat követelő lincseléshez, ami rányomta a bélyegét a következő napok történéseire, annak ellenére, hogy az erőszakos eseményeket követően viszonylag gyorsan helyreállt a rend. A lokális történeti emlékezetben a forradalom és a lincselés szinte elválaszthatatlanul kapcsolódott össze.

A forradalom utóvédharcai elhúzódtak, sajátos módon a város csak későn és viszonylag rövid időre került szovjet katonai ellenőrzés alá, s a forradalom napjaiban alapított helyi újság és a forradalmi szervek is több hónapon át működtek még. Az 1956. decemberi kétnapos általános sztrájkot követően a statárium bevezetése már egyértelműen jelezte a politikai erőviszonyok megváltozását. A forradalom ózdi résztvevőinek többségét is elérte a megtorlás valamilyen formája.

Miután az események sokszor hektikusan változtak a településen, érthető, hogy az itt élők emlékezetében korántsem egynemű 1956 őszének a megítélése. Természetesen ezt az is befolyásolja, hogy ki melyik „oldalán állt”, ki mennyire

117 Szabad Ózd (2005). Interjú E. Z.-vel.

volt tudatos résztvevő, mikor és hol kapcsolódott be a forradalom történéseibe; már a felvonulásokon, esetleg a csillag-

leveréseknél, vagy csak véletlenül került a „népítélet” közvetlen közelébe. Sokakban vegyes érzések kavarnak, ha felmerül 1956 kérdése. Vannak, akik a forradalmárok, mások pedig a lincselésekért elítéltek nevét látják az emlékműre felvett nevek között. Mindez önmagában is jól mutatja, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc megítélése napjainkban Ózdon korántsem fekete vagy fehér.

HIVATKOZÁSOK

Beri (é. n.)

BERI BÉLA: „Az utca nem jó a törvényszékeknek!” (Antalköz.) Kézirat. Ózd, é. n.

Dömötör (1980)

DÖMÖTÖR ÁKOS: A feszített iparosítás hatása (1949–1956). In Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Budapest, 1980, Magyar Történeti Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, 325–344.

F. J. (2016)

Feljegyzések. Kézirat. Budapest, 2016. A szerző tulajdonában.

Földvári (2011)

FÖLDVÁRI RUDOLF: *Tiszta vizet a pohárba. Életútinterjú*. Készítette Molnár Adrienne. Budapest, 2011, Nagy Imre Alapítvány.

Hubai (2001)

HUBAI LÁSZLÓ: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. CD-melléklet. Budapest, 2001, Napvilág.

Kis (2010)

KIS JÓZSEF: *Munkások a munkáshatalom ellen. 1956 ózdi eseményei*. Kézirat. Alsózsolca, 2010.

Kozák–Molnár (1993)

KOZÁK GYULA–MOLNÁR ADRIENNE (szerk.): „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1993, Századvég Kiadó – 1956-os Intézet.

Kőrösi–Molnár (2000)

KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet

Matusz (2010)

MATUSZ GYULA: *A legvidámabb baraktól Gagylilandig*. Százhalombatta, 2010, Magánkiadás.

Molnár–Kőrösi–Keller (2006)

MOLNÁR ADRIENNE–KÖRÖSI ZSUZSANNA–KELLER MÁRKUS (összeáll.): *A forradalom emlékezete. Személyes történelem*. Budapest, 2006, 1956-os Intézet

Paládi (2008)

PALÁDI JÓZSEF: *A bánat hegedűje*. Budapest, 2008, Dunapress Kiadó.

Standeisky (2007)

STANDEISKY ÉVA: *Antiszemitizmusok*. Budapest, 2007, Argumentum.

Szabad Ózd (2005)

Szabad Ózd. Dokumentumfilm, 96 perc, 2005. Rendezte Dékány István. Operatőr Balogh Gábor.

Szakolczai–Á. Varga (2003)

SZAKOLCZAI ATTILA–Á. VARGA LÁSZLÓ (szerk.): *A vidék forradalma*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára.

Szentmiklóssy (2016)

SZENTMIKLÓSSY LÁSZLÓNÉ VESZELOVSZKY VIKTÓRIA: Visszaemlékezés 1956-ra. Kézirat. Kazincbarcika, 2016.

Tóth (OHA)

Tóth János-interjú. Készítette Páczelt Istvánné 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 341. sz.

KISS ANDRÁS

A CSEPEL AUTÓGYÁR 1956-BAN ÉS A FORRADALOM UTÁN

Tanulmányomban az autógyár történetének eddig még feltáratlan időszakát kívánom bemutatni: 1956 helyi (emlékezés)történetét. Arra keresem a választ, hogy maguk a munkások hogyan viszonyultak az 1956-os eseményekhez, egyáltalán: milyen helyi jelentőséget tulajdonítottak 1956-nak. Ám – nem utolsósorban – azt is szeretném megvizsgálni, miként illeszkedtek be az 1956 utáni „új” rendszerbe.

Már a feltett kérdések is érzékeltetik, hogy a Csepel Autógyár 1956 utáni történetében számos tisztázásra szoruló probléma van. A fenti kérdésekre adandó válaszokhoz, úgy gondolom, mindenképpen hozzájárul, ha röviden áttekintjük a vállalaton belül és szűkebb környezetében lejátszódó október-novemberi eseményeket. Az 1956-os forradalom helyi történéseinek megismeréséhez a még élő szemtanúkkal készített interjúkat használtam fel. Segítségükkel bizonyos mértékben rekonstruálhatóvá vált a dolgozók eseményekhez való hozzáállása és véleménye.

Szembetűnő, hogy viszonylag milyen kevés a témánkkal kapcsolatos forrás, és hogy az információk sokszor pontatlanok; ezért további kutatásokra lesz szükség.¹ A témában született feldolgozások hasonló tendenciára mutatnak, és megerősítik feltételezésünket, hogy a munkástanácsokra vonatkozó iratok szubjektívan mutatják be a forradalmi eseményeket.² Bár 1956 üzemtörténeti vonatkozásairól az 1990 előtt született munkákban számos hosszabb-rövidebb utalást

találhatunk, ezek nyilvánvalóan nem lépnek túl az „ellenforradalom” helyi eseményeinek és a helyi „szemben álló politikai erők” konfrontációjának taglalásán. 1956 kérdése e vonatkozásban is marginalizálódott, és a hangsúly az adott vállalat

1 A Csepel gépkocsik körüli kultusz – hasonlóan az Ikarus gyártmányaihoz – a gyár létrejöttével egy időben kialakult. Lásd Bódy (2010). 57. Bódy Zsombor az Ikarus vállalat példáján keresztül számos kutatási irányt vesz számba.

2 Tóth (1999) 163. Tanulmányában kiemeli a Csepel Vas- és Fémművek munkástanács-vezetőinek periratait, ezek ellentmondásosságát, valamint a kihallgatások során a vádlottak életútjának többszöri elmeséltetését és ennek paradox jellegét.

„fejlődésében” bekövetkezett törésre helyeződött. A korabeli üzemtörténeti munkák elsődlegesen a gyárak 1956 utáni politikai és gazdasági konszolidációjára fókuszáltak, természetesen a szocializmus építésében betöltött szerepüket kiemelve.³ Az 1990 utáni szakirodalom egyik legjelentősebb hozadéka 1956 megyei vonatkozású dokumentumainak, ezáltal a forradalom és szabadságharc lokális vetületeinek a feltárása.⁴ A munkástanácsok tevékenységének mindennapjairól, a munkástanácsstagok és vezetők szerepvállalásának motivációiról a legátfogóbb képet a velük készített interjúkból kaphatjuk.⁵ 1956 autógyári emlékezetének kutatásában segítségemre voltak az autógyári munkástanács-vezető, Makai Tibor 1957. évi büntetőperének a közelmúltban feltárt iratai. A periratokból képet kaphatunk az 1956-os helyi eseményekről, a munkástanács működéséről és szándékairól is. Mindezek mellett a vállalati sajtóra, hangdokumentumokra és az interjúkra támaszkodhatunk, melyek némiképp árnyalhatják a képet a helyi 1956-os eseményekről. Nehezítette az események rekonstruálását és a már ismert történések hitelességének ellenőrzését, hogy a gyár üzemi lapja, a *Fényszóró* 1956. évi utolsó száma október 17-én jelent meg. Ezt követően a vállalat lapját csak 1957. szeptember 12-étől adták ki. V. I. interjúalanyom szerint, aki kezdetben segéd munkásként, majd technikusként dolgozott a vállalatnál, 1962-től pedig a *Fényszóró* munkatársa is volt, létezett egy „1956-os zöld színű dosszié”, melybe a forradalom valamennyi vállalati vonatkozású iratát összegyűjtötték. Az iratokat és a dossziét elmondása szerint az autógyár alagsori helyiségében tárolták. V. I.-nek 1956-ot követően egy rövid ideig még lehetősége nyílt a szigorúan bizalmas minőségű dosszié tartalmába betekinteni. Hangsúlyozta, hogy még a pártemberek sem nézhették meg a tartalmát, „*vi-gyáznom kellett, amikor belenéztem*”. A dosszié további sorsáról azonban már nem rendelkezett információval.⁶

3 Tanulmányunkban eltekintünk az üzemtörténeti munkák felsorolásától. Az üzemek 1956. november 4-e utáni eseményeiről és munkástanácsainak tevékenységéről az első, nyilvánvalóan erősen ideologizált összefoglalót Molnár (1969) adja.

4 Filep–Gazdag–Valuch (1993). Vizsgálatainak középpontjába a gyári munkástanácsot helyezi: Keller (2000). 1956 gyári és megyei eseményeit foglalja össze: Kiss (2012).

5 Kozák–Molnár (1993). 156 személy életútinterjút és személyes emlékezetét illeszti „1956-os történetbe”: Molnár–Körösi–Keller (2006).

6 Interjú V. I.-vel, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

A forradalom időszaka alatt a vállalatról szóló első információt a Kossuth Rádió hírei között találhatjuk. Eszerint 1956. október 24-én a vállalat dolgozói nyilatkozatot juttattak el a rádióhoz, melyben üdvözölték Nagy Imre beszédét és kijelentették, hogy a bent lévő dolgozók célja a rend és a nyugalom megőrzése, valamint a termelés zavartalan biztosítása. A rádióban felolvasott nyilatkozat kiemelte, hogy már ekkor voltak „kinti” és „benti” dolgozók – ezzel az október 23-án kezdődő tüntetésben résztvevőkre és a gyárban dolgozók csoportjaira utalt.

A forradalmi események alatt magatartásukat tekintve alapvetően e két csoportra oszlott a vállalat munkássága. A rádióban elhangzott szöveg sarkalatos pontja az volt, amelyben a nyilatkozat szerzői a „megtévedt dolgozókat” a fegyver letételére szólították fel, ez azonban nem az autógyári munkásoknak szólt, hanem mindazoknak, akik fegyvert fogtak.⁷ Mindebből arra következtethetünk, hogy a vállalatnál ekkor még a pártbizottság befolyása érvényesült, amely viszont október 24-ét követően gyorsan elveszíthette az irányítást. Ennek némiképp ellentmond P. K. interjúalanyom állítása, mely szerint 1956. október 23-tól már egy közel ötvenfős csoport ellenőrizte a gyárat, arra azonban nem tért ki, hogy fegyveresek voltak-e vagy sem.⁸

Az események október 24-e után gyorsan követték egymást. Október 24-én – más adatok szerint 26-án – egy fiatalokból álló csoport a Csepel Autógyár kapujáról leverte a vörös csillagot, a tanácsházán kitűzött zászlóból pedig kivágták a Rákosi-címert és elégették. Aznap éjszaka a HÉV-állomás mellett barikádokat emeltek.⁹ Október 27-én megalakult a vállalat ideiglenes munkástanácsa, amely a híradások szerint felkészült a gyár őrzésére, ám fegyveres összeütközésre nem került sor. A Pest megye településeinek '56-os múltját feldolgozó adatbázis szerint a munkástanács tagjai között ekkor még többségben voltak a kommunisták. A kommunista vezetésű munkástanács első intézkedései közé tartozott, hogy a gyáregységek műszaki vezetőit felszólította a munka azonnali felvételére, a termelés folytatására, amely október 23-tól lényegében szünetelt. A munkástanács a karbantartó és üzemfenntartó egység vezetőire is nyomást gyakorolt, hogy a vállalat minimális energiaigénye (fűtés, elektromos áram stb.) a tél beállta előtt is biztosítva legyen.¹⁰ Október 30-án újabb munkástanácsot választottak, melynek élére a tanár végzettségű, az átadóüzemben dolgozó Makai Tibor került.¹¹ Október végére a kommunisták már kikerültek a munkástanács tagjai közül. Ekkora tehető a korábban alakult gyárőrség lefegyverzése is. Más adatok szerint a kommunistákból álló korábbi őrség tagjai a fegyvereket önként, maguk zárták el, és a forradalom alatt az autógyár lakótelepén tartózkodtak.¹²

Feltehetően október 30-án Nagy Imre miniszterelnök, Tildy Zoltán államminiszter, Erdei Ferenc és Kádár János több megye és vállalat, köztük az autógyáriak

7 Magyar Rádió Archívuma. A Kossuth Rádió 1956. október 24-i „Üzenet a Csepel Autógyárból” című adása. 1956-os hangdokumentumok.

8 Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

9 Balázs–Borbély–Kiss (2006) 183. Az adattár elsődlegesen a Pest Megyei Bíróság 1957. évi irataira támaszkodik.

10 Magyar Rádió Archívuma, 1956. október 27. Kossuth Rádió, 1956-os hangdokumentumok.

11 Az átadóüzemben történt a gépjárművek végleges átadása. Makai Tibor a gyári fotósakkör vezetője is volt.

12 Interjú V. I.-vel, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

munkásküldöttségét is fogadta. A Kossuth Rádió 1956. október 30-i adása szerint a küldöttségek „szóban is előterjesztették megbízóik [ti. a vállalati munkástanács] kívánásait, és azokra Nagy Imre miniszterelnök és Tildy Zoltán államminiszter megfelelő és megnyugtató válaszokat adtak” [...].¹³ A követelések konkrét tartalmáról ez idáig nem sikerült forrásokat találnunk, de feltételezhető, hogy megegyeztek az általánosan (országosan, a sajtóban) hangoztatott követelésekkel. A bírósági iratokból mindössze azt tudjuk, hogy a vállalat első (ideiglenes) munkástanácsa „több fontos” követelést hozott nyilvánosságra, ezek azonban „gazdasági, és nem politikai természetűek” voltak.¹⁴ A forradalom időszakában a Csepel Autógyárról szóló utolsó rádióadás pontos időpontja ismeretlen. Tartalma azonban annál fontosabb, ugyanis a Kossuth Rádió hírei arról szóltak, hogy a vállalat dolgozói bérüket „folyó hó másodikán”, amely november 2-át jelentette, Budapest különböző helyein vehetik át.¹⁵ A hír szerint a vállalat Budapestről ingázó dolgozóinak Dél-Pest különböző kerületeibe (Pesterzsébet, Soroksár, Pestszentlőrinc, Csepel), egy megadott címre kellett menniük, Csepelen például az újjáalakult szociáldemokrata párt irodájába.

A dolgozók másik csoportját Szigetszentmiklós-Gyártelepre irányították, ahol reggel hét órától vehették fel az októberi munkáért járó – feltehetően csökkentett – fizetésüket.¹⁶ Az intézkedés mögött minden bizonnyal az autógyári munkástanács állt, amely a dezorganizált közlekedési állapotok miatt dönthetett úgy, hogy a dolgozókat a bérkifizetés helye szerint két csoportra osztja. A vállalat 10–20 kilo-

méteres vonzaskörzetében (Szigethalom, Szigetszentmiklós, Dunaharaszti, Tököl, Ráckeve) lakó munkások számára még így sem lehetett könnyű eljutni a gyártelepre. A bérkifizetés a munkástanács részéről minden bizonnyal a dolgozók megnyugtatót is szolgálta. Arra, hogy a bérek kifizetése megvalósult-e, nem rendelkezünk forrásokkal. Az egyik interjúalanyom elbeszélése szerint a dolgozók 1956 végéig nem kaptak fizetést, a termelés teljesen leállt, a munkások szétszéledtek.¹⁷ Egy másik interjúalany, O. P. szerint viszont a termelés nem állt le.¹⁸ B. T. – aki Makai Tibor büntetőperében tanúskodott – vallomása szerint október végén az autógyári munkástanácsnak az

volt az álláspontja, hogy „dolgozni úgysem tudnak az áram- és anyagihiány miatt, névleg fel kell venni a munkát, hogy a bankok pénzt adjanak, és jelenteni tudják a

13 Magyar Rádió Archívuma, 1956. október 30. Kossuth Rádió, 1956-os hangdokumentumok. A találkozó időpontjára a híradás nem közöl adatot, ezért csak feltételezni tudjuk, hogy arra október 30-án kerülhetett sor.

14 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML) XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B-1673/1957.

15 Magyar Rádió Archívuma, dátum nélkül. Kossuth Rádió, 1956-os hangdokumentumok.

16 Uo. Az adás időpontja október 30-ra datálható.

17 Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

18 Interjú O. P.-vel, 2015. szeptember 9. Készítette: Kiss András.

munka felvételét”.¹⁹ Az autógyári forradalmárok „főhadiszállásukat” a főmérnök irodájában rendezték be, a november 4-i szovjet intervencióval egyidejűleg azonban elhagyták a vállalatot.²⁰

A Pest megyén belül Szigethalomra vonatkozó kutatások szerint a „végleges” munkástanács december 5-én alakult meg,²¹ ennek Makai Tibor valószínűsíthetően már nem volt a tagja. Más adatok szerint 1957. január elején, amikor Apró Antal a vállalathoz látogatott, még részt vett az autógyári kommunisták nagygyűlésén.²² A bírósági iratok szerint október 30. és november 6. között Makai több ízben is visszautasította azokat a forradalmi csoportokat, amelyek gépjárműveket követeltek, a munkástanács azonban tehergépkocsikat bocsátott a környező települések nemzeti bizottságai rendelkezésre. A tököli nemzeti bizottság például a vállalattól kapott gépkocsikon 22–24 teherkocsinyi élelmiszert szállított a budapesti kórházak sebesültjeinek, de más községek is megszervezték hasonló akcióikat.²³ Több interjúalanyom is megerősítette, hogy október 23-a után, aki tudott, vidékre költözött, rokonokhoz. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy sokan attól tartottak: a fegyveres összetűzések a főváros és a tököli szovjet katonai bázis közelsége miatt a vállalat környezetére is kiterjedhetnek. Az utazáshoz a vállalat dolgozói a gyár gépjárműveit vették igénybe, és az egy megyébe tartó munkások „megszervezték” az utazásukat. A gépkocsik a forradalom leverése után visszakerültek a vállalat tulajdonába.²⁴

A gyárban és környékén a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint fegyveres konfliktusra nem került sor, a ki- és belépés pedig teljesen ellenőrizetlen volt.

19 MNL PML XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B–1673/1957.

20 Szlaczka József és Kosik József a Csepeli Cementgyárból szerzett fegyvereket, mely cselekmények miatt 1958-ban Szlaczkát első fokon 4 év, másodfokon 2 év és hat hónap, Kosikot pedig első fokon 1 év hat hónap, másodfokon 1 év börtönbüntetésre ítélték. MNL PML XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B–1745/1958.

21 MNL PML XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B–1673/1957. Az új hatalom helyzetének megszilárdulásáig a munkástanácsokkal kapcsolatban kénytelen volt engedményeket tenni. A 2/1956. sz. kormányrendelet november 16-án, a 25/1956. sz. kormányrendelet pedig november 24-én rendelkezett a munkástanácsok működéséről és a testületek jogköréről. A rendelet például előírta, hogy a munkástanácsokat három héten belül újra kell választani, ezért kerülhetett sor december 5-én az autógyári munkástanács újraválasztására. Lásd Honvári (2005) 485–488.

22 Balázs–Borbély–Kiss (2006) 183.

23 MNL PML XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B–1673/1958. Ezt megerősítette V. I.-vel készült interjúm is (2016. szeptember 3.). Készítette: Kiss András.

24 Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András. Nagy Elek, a Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsa elnökének visszaemlékezése szerint az egyik Csepel autógyári ismerőse adott tehergépkocsikat, hogy a csepeli munkások a forradalom első napjaiban eljussanak a belvárosba. Kozák–Molnár (1993) 17.

Fentiek azért is hangzanak különösen, mert Tökölön szovjet katonai bázis volt. A szovjet katonák és a környező települések kisebb fegyveres csoportjai között azonban nem tudunk összetűzésről. Mindössze annyi információval rendelkezünk, hogy Maléter Pál²⁵ november 3-i tököli látogatását és letartóztatását megelőzően a szovjetek harcképtelenné tették a tököli repülőteret blokádnál tartó magyar légvédelmi üteget.²⁶ Az egyik interjúalanyom úgy emlékezett vissza az eseményekre, hogy a szovjet katonák nem léptek be a vállalat területére, de „*kívül nagyon mozogtak, percenként jöttek a nagy szállítógépek. Egyet vettem észre, hogy grasszoltak a szovjetek, előtte puskájuk volt, utána automata fegyvereik voltak.*”²⁷ Ezt B. T. is megerősítette, aki szerint a szovjetek távolságot tartottak a helyiektől.²⁸

25 Maléter Pál (1917–1958) a harmadik Nagy Imre kormány honvédelmi minisztere. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti szerepvállalásáért a Kozma utcai gyűjtőfogház udvarán 1958. június 16-án Nagy Imrével és Gimes Miklóssal együtt kivégezték.

26 Balázs–Borbély–Kiss (2006) 202.

27 Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

28 Interjú B. T.-vel, 2016. szeptember 8. Készítette: Jósai Attila. Ezúton köszönöm Jósai Attilának, hogy az interjút rendelkezésemre bocsátotta.

29 Uo.

30 MNL PML XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B-1673/1957.

31 Déry Tibor (1894–1977) Kossuth- és Baumgarten-díjas költő, író. A Petőfi Kör sajtóvitájában nyíltan bírálta a pártvezetést, ezért 1956 júniusában kizárták az MDP-ből. A forradalom és szabadságharc alatti kritikus írói munkássága, Nagy Imre melletti kiállása miatt kilencévi börtönbüntetésre ítélték. Büntetését 1961-ben felfüggesztették, majd ezt követően az általános amnesztiával szabadult 1963-ban.

32 Darvas Iván (1925–2007) színművész, a Nemzet Színésze. 1956-ban forradalmi bizottság szervezéséért 22 hónap börtönbüntetésre ítélték. 1959-ben szabadult. Interjúalanyom emlékezete szerint 12 év börtönbüntetést kapott.

Említésre méltó B. T. esete, aki 1956. október 23-át követően munkatársával az életét kockáztatva gyalogosan ment be rendszeresen Budapestre, hogy a *Szabad Nép*, majd az október 30-tól megjelenő *Népszabadság* legfrissebb számait a gyárban terjeszthesse. Elbeszélése szerint Makai Tibor kinevezését követően Szigetszentmiklóson „elkapta”, pisztolyt szegezett a fejéhez és megfenyegette: lelövi, ha a továbbra is terjeszti a *Népszabadságot* a vállalatnál. A történet érdekessége, hogy Makai Tibor 1957-ben zajlott büntetőperében éppen B. T. volt a koronatanú. B. T. magyarázata szerint sajnálta Makait – megtévedt embernek tartotta. Annak ellenére, hogy életveszélyesen megfenyegette – emelte ki az interjúban –, a tárgyaláson furcsának tűnhetett, hogy Makai védelmére kelt és enyhe ítéletet kért rá.²⁹ A bíróság Makait 1956-os szerepvállalásáért első fokon 7 év, végül másodfokon 10 év börtönbüntetésre ítélte.³⁰ Az egyik interjúalanyom, L. G. szerint Makai Tibor a váci börtönbe került, ahol olyan prominens személyek voltak rabtársai, mint Déry Tibor³¹ és Darvas Iván.³² Makai Tibor felesége, aki az autógyár lakóte-

lepén lakott, 1959-ben kegyelmi kérvényt nyújtott be férje szabadlábra helyezése érdekében, azonban azt az Elnöki Tanács elutasította.³³ Makai végül nem töltötte le kiszabott büntetését, 1963-ban, az általános amnesztiával szabadult. Sorsának különlegessége, hogy 1963-tól újra a Csepel Autógyárban vállalt munkát, kardánalkatrészeket gyártott. Arról azonban, hogy meddig dolgozott a vállalatnál és 1963-ban hogyan fogadták a munkások, interjúalanyom már nem tudott információt adni.³⁴

33 MNL PML XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság, büntetőperes iratok, B-1673/1957.

34 Interjú L. G.-vel, 2016. augusztus 18. Készítette: Jószi Attila–Kiss András.

1956 HELYI EMLÉKEZÉSTÖRTÉNETE

A fenti eseménytörténet ismeretében felvetődik a kérdés: miként viszonyult 1956-hoz és a fegyveres felkeléshez az autógyári munkások többsége? Az elérhető levéltári adatok és az egybehangzó visszaemlékezések szerint a több mint nyolcezer főt kitevő vállalati alkalmazottak csupán egy nagyon szűk csoportja vett részt a gyár őrzésében, fogott fegyvert vagy éppen szervezte a munkástanácsot. Interjúalanyaim egybehangzó állítása szerint az autógyár környékén nem történt fegyveres atrocitás. A dolgozók nagy része egyszerűen hazament vidékre.³⁵ Pákh Tibor, aki részt vett a budapesti eseményekben, október 23-át felemelő élményként jellemzi életútinterjújában.

Ő ekkor a gyár könyvtárában dolgozott, és mint „reakciós elemet” tartották számon, ám a gyárban dolgozó mérnök-hallgatók szerettek vele beszélgetni. Az

35 Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

36 Molnár–Kőrösi–Keller (2006) 59.

október 23-i tervezett tüntetés hírére éppen tőlük tudta meg. Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a 23-i felvonuláson ott voltak az autógyár tervezőirodistái, létszámukról azonban nem közölt adatot. Az események számára pozitív kontextusban megjelenő élményét a következőképpen eleveníti fel: „Úgyhogy én október 23-án délelőtt bejöttem az autógyárból Pestre, és fél kettő–kettő között a Vigadó téren csatlakoztam a fölvonulókhhoz. A Vigadó tértől együtt mentem a tervezőirodásokkal át a Lánchídon, s utána végig a Fő utcán a Bem térre. Fölemelő élmény volt egy óriási tömegben föl szabadultan menni, különösen nekem, mint diszkriminált kádernek. Akkor már vágta ki azt a visszatetsző, undorító címet a zászlókból, skandálták, hogy: Rusz-kik, haza! [...] Ahol mentünk, csatlakoztak hozzánk. Óriási élmény volt!”³⁶ O. P. szerint ő és társai nem figyeltek az eseményekre, fiatal srácok voltak, és nem vettek tudomást a pesti történésekről. De azért mégis hallgatták a rádió adásait, és ismerték a fejleményeket. Elbeszéléséből kiderült, hogy akár csak a vele kapcsolatban lévő autógyári munkások

csoportja, ő sem akart fegyvert fogni, az október 23. és november eleje közötti időszakban a szigetszentmártoni vállalati üdülőben mulattak.³⁷

Interjúalanyaim körében ma is megfigyelhető az 1956-hoz való ambivalens viszony, ami a beszélgetésekben is érződik. Ennek okát abban látom, hogy olvasatukban 1956 – pontosabban az 56-ot követő konszolidáció – egyrészt megteremtette a vállalat nagyobb mozgásterét, a fejlesztések kibontakozását. Másrészt sokaknak lehetőséget adott karrierjük kibontakoztatására – személyes sorsuk kedvező alakulása pedig elfogulttá tette őket az 1956-os eseményeket követő Kádár-korszakkal kapcsolatban. P. K. technológus például kiemelte, hogy 1957 februárjában került vissza a gyárba, amikor már kaptak fizetést, és nagyon örültek a 10 százalékos béremelésnek.³⁸ Sz. A. interjúalanyom arra a kérdésemre, hogyan zajlottak az 1956-os forradalom eseményei és mi történt az abban résztvevőkkel az autógyárban és azon kívül, nagyon szűkszavúan válaszolt. Csak többszöri

37 Interjú O. P.-vel, 2015. szeptember 9. Készítette: Kiss András.

38 Az általános béremelésről 1956. november 10-én döntött a kormány.

39 Interjú Sz. A.-val, 2016. augusztus 17. Készítette: Kiss András.

40 Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

41 Interjú V. I.-vel, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

kérdésemre közölte – mintha 1956-ot nem tudná beilleszteni a gyárról alkotott pozitív emlékvilágába –, hogy 1956. november 20-án érkezett vissza az autógyárba, és „*addigra minden lement*”. Monológját a következőképpen folytatta: „*1956-ból semmit nem láttam, mert külföldön voltam, akkor már zajlott a termelés. Akinek olyanja volt, az elment. Mindenki tudta a másiktól, hogy mit csinált, akiknek volt valamilyen szerepük, odébbálltak, elmentek.*”³⁹

A beszélgetések során kitértem a vállalat (felső) vezetésének és pártvezetésének magatartására is, ugyanis az ő helyzetükről és tevékenységükről egyáltalán nem rendelkezünk információkkal. Helyzetüket P. K. mindössze néhány mondattal érzékeltette: „*mindenki szétszéledt, nem volt vezetés, gondolom, hogy behúzták a farkukat*”. A beszélgetésben azonban fontosnak tartotta kiemelni alapszervezeti titkárát, aki 1956 után fizikai munkára került vissza, ám rossz szót senki sem mondott rá.⁴⁰

V. I. autógyári technikus, aki 1956-ban leszerelt katona volt, már részletesebb beszámolót adott a helyi eseményekről. Az interjú alkalmával azonban nevetek nem akart említeni, arra hivatkozva, hogy ismeri a szereplők rokonait. Megfogalmazása szerint az 1956-os forradalmi eseményekben részt vett személyek november 4-e után „*egyszerűen szétfutottak*”.⁴¹ Elbeszélésében 1956 különösen negatív kontextusban jelent meg, ugyanis október 24–25-én Szigetszentmiklóson számára érthetetlen események történtek. Az összegyűlt tömegből kivált emberek a falu

tanácsházának emeletéről iratokat dobáltak le, aztán máglyára rakták és elégették őket. Különösen fájdalmasan érintette, hogy a község múltjára vonatkozó iratokat is megsemmisítettek, vasvillával forgatták őket, hogy jobban égjenek. Az esemény egyik érdekes pillanata volt – és mélyen megmaradt emlékezetében –, hogy egy Sztálint ábrázoló kép egyszerűen nem akart meggyulladni. Annál különösebb a helyi munkástanács elnökéről, Makai Tibor tevékenységéről való véleménye. Makai nem a rendszer privilegizált csoportjának tagját, „a munkást” jelenítette meg számára, hanem a tanárembert, „*akiknek nem kedvezett a szocializmus*”. Makait, a munkástanács szerepét nem csak ő, hanem B. T. is negatív színben tüntette fel. V. I. szerint visszatetszően hatott, hogy egy ilyen tanárember derékszíjában két pisztollyal járt-kelt az autógyár területén, röplapokat készített, pedig – és ezt hangsúlyozta – „*a gyár ingyen lakást épített az arra érdemesebb elvtársaknak*”.⁴²

A V. I. által elmondottakat megerősítette a B. T.-vel készült interjú is. B. T. egy „*pici, vékony embernek*” írta le Makait, aki „*nagynak akart látszani*” és „*állandóan hadonászott*” [ti. a fegyverével]. Jól ismerte Makait, s nyomot hagyott benne, hogy eltulajdonította a gyár fényképezőgépét (a bírósági tárgyalásán, mint koronatanú, kérte is, hogy szolgáltassa vissza). Érdekes azonban az interjúalanyok egymáshoz való viszonyulását szemügyre venni, ahogy erre P. K. is utalt volt párttitkárával kapcsolatban. B. T. például úgy emlékezett, hogy az 1956-os forradalom alatt általában nyugalom volt, és nyugalom volt utána, a felelősségre vonások idején is – nem bántották egymást, mindenkinek megvolt a véleménye a másiktól, de ezt nem hangoztatták nyilvánosan. Fontos megemlíteni, hogy B. T. alapvetően pozitív attitűdökkel viseltetik 1956 októberének napjaival kapcsolatban. Ám azt is hozzá kell tenni, hogy ez nála nem a forradalom eszmeiségével van összefüggésben, hanem azzal, hogy ebben az időben egyszerűen „*jól érezték magukat*”, nem kellett bejárni dolgozni, szabadok voltak.⁴³

1956 helyi utóéletéhez hozzátartozik, hogy a Csepel Autógyár küldöttsége már 1956. november 7-én részt vett a tököli szovjet katonai alakulatok ünnepségén. A gyári üzemi lap 1957. január 4-én arról tudósít, hogy a még Makai Tibor vezette munkástanács határozatot fogadott el, miszerint a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) csak a munkásszállóban működhet, a kommunisták munkásaktíváit pedig megtiltották.⁴⁴ Levéltári források híján feltételezhetjük, hogy Makai január 4-e után hagyhatta el a gyár területét, ugyanis január 6-án és 7-én kelt körrendeletében a korábban kinevezett Csányi Antal vezérigazgató már a gyár területén belül rejtegetett fegyverek és lőszer beszolgáltatását rendelte el, valamint Makai aláírásával ellátott dokumentum sem található.

42 Uo.

43 Interjú B. T.-vel, 2016. szeptember 8. Készítette: Józai Attila.

44 *Fényszórá*, 1957. szeptember 18.

Január 24-én az igazgató a munkástanáccsal karöltve már arról intézkedett, hogy a gyár engedélyével – a megnövekedett lopásokat csökkentendő – csakis olyan anyagok vihetők ki, melyeket az 1956. október–novemberben megsérült épületek helyrehozatalában használnak fel.⁴⁵ 1957 januárja a vállalatnál lényegében a termelés reorganizációjával telt. B. T. interjúalanyom arra a kérdésre, hogyan indult újra a vállalat termelése 1957 elején, és mi motiválta őket, hogy felvegyék a munkát, mindössze a következőt válaszolta: „*Az emberekben élt az [a vágy], hogy dolgozni kell.*”⁴⁶

AUTÓGYÁRI MUNKÁSOK

A dolgozók helyzetét az új rendszerben a nyereségrészesedés kérdésén keresztül vizsgálom: a meghirdetett életszínvonal-növeléssel összhangban ez volt a hatalom

45 MNL PML XXIX-88, 50. d. Csepel Autógyár vállalat iratai 1949–1996. Gyárigazgatói körrendelet, 1957. január 7. A körrendeletet Csányi Antal vezérigazgató és a munkástanács új elnöke, Szili Béla írta alá.

46 Interjú B. T.-vel, 2016. szeptember 8. Készítette: Jószai Attila. 1957. február végén Kurucz Béla, Szatmári Lajos és Velikán Jenő irányításával megindult a helyi munkásör-alakulat szervezése. A Csepel Autógyár munkásőrei 1957. március végén a tőköli börtön udvarán letették az esküt az új hatalomra.

47 A nyereségrészesedés rendszere nem új keletű, már 1949-ben is létezett, de csupán csekély mértékben érvényesülhetett. Honvári (2005) 558–559.

új munkáspolitikájának egyik látványos eleme. Másrészt úgy gondolom, hogy a nyereségrészesedés rendszerén keresztül lehet legjobban lemérni a munkás hozzáállását az új rendszerhez. A dolgozókat nemcsak 1956 előtt, hanem utána, a megváltozott feltételek között is erősen foglalkoztatta a bérrendszerben tapasztalható differenciáltság. A termelés ugyan 1956 után jobban igazodott a szükségletekhez, a nyereségrészesedés bevezetésével pedig a vállalatok gazdálkodásában jobban érvényesültek a jövedelmezőségi szempontok, a nyereségrészesedés vállalatra vonatkozó értékének megállapítása azonban sok esetben hosz-

szú időt vehetett igénybe. Ezért az az elképzelés, hogy a nyereségrészesedés minőségi termelésre és nagyobb teljesítményre fogja ösztönözni a munkásokat, a valóságban nem minden esetben érvényesült.⁴⁷

Egy nyereségrészesedési ügy bonyodalmai

Az ügy akkor vette kezdetét, amikor 1960 első hónapjaiban elkészült az 1959. évi vállalati eredmények értékelését tartalmazó mérlegbeszámoló. A dolgozók a termelési értekezleteken már értesültek az elért, kedvező eredményekről, és úgy vélték, nyereségrészesedésük is nagyobb lesz majd. Mikor azonban arról értesül-

tek, hogy nyereségrészesedésük kevesebb lesz, mint 1959-ben, mindent elkövettek, hogy az általuk jogosnak tartott részesedést megkapják. Joó István szakszervezeti és Pálfi Kálmán MSZMP-titkár 1960. márciusban hosszadalmas levelet írt a megyei ipari osztálynak, amelyben hangot adtak a dolgozók sérelmének, és nehezményezték, hogy míg az 1958. évi eredményekért 22 napi bérnek megfelelő nyereségrészesedést fizettek ki, az 1959. évre csak 16,7 napot akarnak. A levélben az autógyári pártbizottság a megyei bizottság támogatását kérte a Kohó- és Gépipari Minisztériumnál (KGM).⁴⁸

A konfliktus forrását az jelentette, hogy az autógyári pártbizottság állítólag nem vette figyelembe, hogy 1959-ben termelői árrendezés történt, valamint az önköltségi tervet is módosították, mely természetesen hatással volt a tárca bérszorzóira, ezáltal a kifizethető nyereség mértékére is.⁴⁹ A helyzetet a dolgozók kezdetben nem értették, ugyanis a szokásos termelési értekezleteken csak azt hangoztatták, hogy a vállalat termelése 1959-ben 17%-kal magasabb volt, mint 1958-ban. Nehezményezték azt is, hogy a kétségkívül jó eredményt – melyet Zsofinyecz Mihály miniszterhelyettes is elismert – versenyvállalásokkal érték el. A vállalat számítása szerint 1959-ben 71 millió 365 ezer forint nyereséget produkáltak, úgy, hogy még az iparigazgatóság által kötelezően előírt költségzint-tervet is teljesíteni kellett. A pártbizottság sérelemként hozta fel, hogy az iparágon belüli más járműipari vállalatok (Ikarus, Vörös Csillag Traktorgyár) szerintük lényegesen rosszabb eredményeket értek el, ám azonos, vagy jobb nyereségrészesedésben részesültek. A pártbizottság nem győzte hangsúlyozni, hogy az eredmények mögött a „műszaki dolgozók megváltozott munkalendülete, a fizikai dolgozók szorgalma és lelkesedése” áll. Mindent latba vetve külön hangsúlyozták, hogy a vállalat népnevelői közel háromezer fővel segítették a „mezőgazdaság szocialista átszervezését” Taksonyban, Áporkán, Szigetcsépen, Szigetújfalun és még számos községben.⁵⁰ A pártbizottság és a szakszervezet utalt rá, hogy számukra is ismeretes az 1959. évi árrendezés, a felelősséget azonban az iparigazgatóságra és a KGM-re hárította, mivel a bérszorzót indokolatlanul szigorúan állapították meg. A pártbizottság odáig merészkedett, hogy a szorzószámok nagyságrendjét illetően lényegében kioktatta a minisztériumot, megadta a szerinte pontos számokat és a 16,7 napi bérnek megfelelő nyereségrészesedés helyett 19–20 napra kérte a részesedés kifizetését. Mi több, óvatosságot

48 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-F-6-ga, 43. d. MSZMP Csepel Autógyári Pártbizottság levele, 1960. március 17.

49 Az új ipari termelői árakat 1959. január 1-jétől vezették be, melyet az is halaszthatatlanná tett, hogy az 1956. és 1957. évi bérköltségek emelkedése tovább növelte az egyes árucikkek dotációját. Honvári (2006) 342–343.

50 A levél azt is hangsúlyozta, hogy a falusi munka során 1959 novemberében egy autógyári munkás halálos balesetet szenvedett.

is hangsúlyozta, hogy az autógyár eredményei alapján akár 23–24 napi nyereségrészesedést is kérhetne, de megértik a Központi Bizottság határozatát, miszerint „azonos erőfeszítésért azonos nyereségrészesedést kell kifizetni”.⁵¹ A szakszervezet és a gyári pártbizottság hangsúlyozta: „A termelékenység emelését és az önköltség csökkentését mi nem fizikai dolgozóink erejének túlzott igénybevételével, hanem jól átgondolt, tervszerű műszaki intézkedésekkel értük el.”

A nyereségrészesedési ügy végül „elszámolási vitává” nőtte ki magát. Ebben a konfliktusban az autógyár szervei nagyon határozottan, erőteljes hangon álltak ki a munkások követelése mellett, ami személyesen a minisztertől hasonló reakciót váltott ki. Zsofinyecz Mihály miniszterhelyettes a Pest Megyei Bizottságnak írt levelében gyorsan lehűtötte a kedélyeket, és úgy fogalmazott, hogy a két év eredményeinek összehasonlításával a pártbizottság „tévúton jár”. Magyarázatában a már említett termelői árrendezést, de legfőképp az autóipar bérszorozójának változását hozta fel. Zsofinyecz a pártbizottság számítását önkényesnek és elfogadhatatlannak tekintette, és hangsúlyozta, hogy a vállalat mérleg szerinti eredményeiből indultak ki, és nem vehetik figyelembe a munkások „óhajait”. Mindezen túl kiemelte, hogy a vállalat még jól is járt, ugyanis az iparigazgatóság éppen a vállalat jó munkájára tekintettel emelte fel

51 MNL OL XIX-F-6-ga, 43. d. A pártbizottság az előzetesen engedélyezett összegeken felül 880 ezer és 1 millió 260 ezer forint nyereség kifizetését is követelte. Következő idézet uo.

52 Csányi Antal vezérigazgató prémiuma a műszaki fejlesztési feladatok időben történő elvégzéséért 21 ezer forint volt.

az eredeti 15,6 nap helyett 16,7 napra.

Az ügy végére a miniszter tett pontot: a vállalat részére 16,4 napi bérnek megfelelő nyereséget engedélyezett folyósítani, amely 6 millió 293 ezer forintot jelentett. Zsofinyecz úgy fogalmazott: „Ez a közel háromheti bérnek megfelelő összeg

nem lebecsülendő. Ha a vállalat vezetői és társadalmi szervei helyesen politizálnak, akkor a vállalat dolgozói ezzel meg lesznek elégedve.” A fenti eset mutatja a vállalat és a középírányító hatóság (iparigazgatóság), valamint a minisztérium között lévő konfliktust, mely esetünkben a nyereségrészesedés kérdésében érhető tetten. A nyereségrészesedés 1956 utáni általánossá válása lényegében lehetőséget biztosított a vállalat gazdasági mozgásterének tágítására, ám a dolgozóknak túl nagy várakozást táplált bérüket illetően. A munkások differenciált fizetései, a vállalati megtakarítások után járó százalékok, a nyereségrészesedés és a célprémium⁵² a munkásság állandó beszédtémája volt. 1956 és 1961 között a munkások és egyéb alkalmazottak átlagkeresete például a következőképpen alakult:

1. táblázat: Az átlagkeresetek alakulása 1956 és 1961 között

Átlagbér	Egység	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Munkás átlagórabér (egy teljes órára eső bruttó bér)	Ft	8,64 (6,71) ⁵³	8,61 (7,55)	8,48 (7,55)	8,67 (7,66)	8,86 (7,81)	9,02 (7,92)
Index 1960-hoz	%	97,5	97,2	95,7	97,9	100,0	101,8
Alkalmazotti havi átlagkereset (prémiummal)	Ft	1719	1903	1888	1955	1988	2031
Index 1960-hoz	%	86,5	95,7	95,0	98,3	100,0	102,2
Ebből műszaki	Ft	2198	2434	2347	2437	2478	2526

Forrás: MNL PML XXIX-88 1. d. Csepel Autógyár egységes adattára az 1950–1961. évekre

1956-ban egy autógyári munkás egy órára jutó bruttó bére 8 forint 64 fillér volt (1950-ben 4 forint 30 fillér), amely 1961-ig minimális növekedést mutatott, de ekkor is mindössze 9 forintot tett ki. Ha hihetünk a táblázat adatainak, heti hat nappal, napi 8 órás munkát feltételezve egy munkás bruttó bére 72,16 forintra rúgott naponta, mely havi szinten bruttó 1731 forintot tehetett ki. Az adat magasanak tekinthető, figyelembe véve, hogy 1955-ben az egy órára eső bruttó bér még 6,92 forint volt. Ellenben a táblázat zárójelben szereplő – valószínűsíthetően helyes – adataival számolva ugyanez az összeg bruttó 1520 forint havonta, szemben az 1956. évi 1288 forintos bruttó jövedelemmel. A helyesbített adatokkal számításaim szerint egy munkás átlagos havi keresete 1500 forint körül mozgott.⁵⁴ A munkások által havonta kézhez kapott fizetés természetesen változott abban az esetben, ha selejtes terméket gyártott vagy versenyben vett részt.

1961-ben a Normáligyár⁵⁵ taggyűlésén a segédmunkások bérezése volt napirenden: sérelmezték, hogy a nyolc éve dolgozó segédmunkásnak ugyanannyi a bére, mint aki nemrég érkezett a vállalathoz.⁵⁶ A pártbizottsági jegyzőkönyvek tanúsága szerint a nyereségrészesedés és a bérek kérdése miatt a munkások szinte mindenkire ujjal mutogattak. Volt olyan munkás a raktárfőnökség pártalapszervéből, aki nyíltan ki merte mondani, hogy csalással nem akar 130%-ot elérni, félreérthetetlenül utalva az ötvenes évek sztahanovistáinak teljesítményei-

53 A táblázatba a javított adatokat ceruzával írták.

54 A KSH adatai szerint 1961-ben az iparban a munkások és az alkalmazottak havi átlagkeresete 1638 forint volt. KSH (1961) 127. Az átlagkereset 1956-ban 1308 forint volt. KSH (1958) 178.

55 A vállalat „Normáligyárában” az apróbb alkatrészeket gyártották nagy tömegben. Nevét onnan kapta, hogy az itt dolgozó munkások normában és nem órabérben dolgoztak. Ezúton köszönöm Békés Györgynek a vállalaton belüli gyáregységekről adott hasznos információkat.

56 MNL PML XXXV-79, 8. ő. e. 1961.

re.⁵⁷ Csókai János, az egyik alapszervezeti titkár már nyíltabban fogalmazott, amikor azt mondta, hogy a prémium nem ösztönző tényező, hanem „pofapénz”. Szerinte a vállalat prémiumrendszere elkedvetlenítette a dolgozókat, azok pedig, akik korábban egymást segítették, szembekerülhettek egymással.⁵⁸ A dolgozók közötti konfliktusok legszembetűnőbbben a bérekkel kapcsolatosan nyilvánultak meg, a konfliktusokat pedig sok esetben egymással való személyes konfliktusaik is mélyítették.

ÖSSZEGZÉS

A forradalmi események menete a Csepel Autógyárban lényegében nagyon hasonló volt ahhoz, ami más nagyipari üzemekben történt. A gyár munkásainak aktivitása sem volt rendkívüli, így a megtorlás is viszonylag szűkebb csoportokat ért el. Ebben talán a gyár kiemelt nemzetgazdasági jelentőségének is lehetett némi szerepe. 1956 után a közúti járműgyártást a kiemelten fejlesztendő területek közé sorolták, melyben meghatározó részt kapott a gyártmányfejlesztés. A vállalat – a hazai és nemzetközi igényekre való tekintettel – végül a különleges rendeltetésű járművek, valamint az 1970-es évektől az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár részére önjáró alvázak gyártására rendezkedett be. Az időszak szembetűnő változásaként érzékelhető, hogy a vállalati tervek nem teljesülése vagy az autógyár és az irányító hatóság konfliktusa esetén a felek az ideológiai szólamokat félretéve sokkal inkább racionális, szakmai okokból indultak ki. Több esetben tetten érhető, hogy a vállalat pártbizottsága a konfrontációkat is nyíltan felvállalta a központi apparátussal.

A vállalatvezetés és a dolgozók mozgástera 1956-ot követően lényegesen megváltozott; ebben szerepe volt a hatalom kezdetben engedékeny gazdaságpolitikájának is. Az autógyár nemzetközi színvonalon dolgozó mérnökei és műszaki szakemberei az 1950-es évek közepétől a termékszerkezet korszerűsítésén és a vállalat piaci mozgásterének bővítésén fáradtak – több-kevesebb eredménnyel.

57 MNL PML XXXV-79, 15. ő. e. XII. alapszervezet taggyűlési jegyzőkönyve, 1960. november 9.

58 Uo.

Mentalitásban ez a magasan kvalifikált műszaki réteg erősen kötődött a vállalathoz, és az általuk végzett munkának is elsőrendű fontosságot tulajdonítottak. A termékszerkezet megújításának központi igénye kétségkívül felértékelte helyzetüket, és gazdaságilag kedvező helyzetbe hozta a járműipari vállalatot és az itt dolgozó munkásokat is.

HIVATKOZÁSOK

Balázs–Borbély–Kiss (2006)

BALÁZS GÁBOR–BORBÉLY RITA–KISS ANITA (szerk.): *1956 Pest megyében I. Pest megye múltjából 10.* Budapest, 2006, Pest Megyei Levéltár. /*Pest megye múltjából 10.*/

Bódy (2010)

BÓDY ZSOMBOR: Az Ikarus kultúrtörténeti és gazdaságtörténeti megközelítésben. Szempontok egy szocialista nagyvállalat történetének és emlékezetének kutatásához. In Bódy Zsombor–Horváth Sándor–Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Budapest, 2010, Argumentum Kiadó, 52–61.

Filep–Gazdag–Valuch (1993)

FILEP TIBOR–GAZDAG ISTVÁN–VALUCH TIBOR (szerk.): *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai.* Debrecen, 1993, 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutatóintézetének Hajdú-Bihar megyei Kutatócsoportja.

Honvári (2005)

HONVÁRI JÁNOS: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig.* Budapest, 2005, Aula.

Honvári (2006)

HONVÁRI JÁNOS: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest, 2006, Aula.

Keller (2000)

KELLER MÁRKUS: A gyár és a munkás. A Május 1. Ruhagyár munkástanácsa 1956–1957-ben. In Körösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.) *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv 2000 – VIII.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 274–285.

Kiss (2012)

KISS ANDRÁS JÁNOS: *A Salgótarjáni Acélárugyár története 1956-ban.* Salgótarján, 2012, Nógrád Megyei Levéltár.

Kozák–Molnár (1993)

KOZÁK GYULA–MOLNÁR ADRIENNE (szerk.): „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Budapest, 1993, 1956-os Intézet – Századvég Kiadó.

KSH (1958)

Magyar statisztikai zsebkönyv 1958. Budapest, 1958, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

KSH (1962)

Magyar statisztikai zsebkönyv 1962. Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Molnár (1969)

MOLNÁR JÁNOS: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács.* Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

Molnár–Kőrösi–Keller (2006)

MOLNÁR ADRIENNE–KÖRÖSI ZSUZSANNA–KELLER MÁRKUS (szerk.): *A forradalom emlékezete. Személyes történelem.* Budapest, 2006, 1956-os Intézet.

Tóth (1999)

TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak története (1956–1957). *Múltunk*, 1999. 4. 163–198.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-F-6-ga, KGM Zsofinyecz Mihály miniszterhelyettes iratai 1951–1961.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

XXIX-88 Csepel Autógyár vállalat iratai 1949–1996.

XXXV-79 MSZMP Csepel Autógyári Bizottsága (Szigetszentmiklós) és alsóbb szervei, szervezetei iratai.

XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság büntetőperes iratok, B 1673/1957. Makai Tibor.

XXV-2-b. Pest Megyei Bíróság büntetőperes iratok, B 1745/1958. Szlaczka József és társa.

MAGYAR RÁDIÓ ARCHÍVUMA

Kossuth Rádió, 1956-os hangdokumentumok, 1956. október 24., 27., 30-i adások.

RAINER M. JÁNOS

A „HORTHYSTA” ÉS A MUNKÁSTANÁCS – SZÁZADOSOK 1956-BAN*

A forradalmat leverő Kádár János-féle vezetés 1956. december elejére alakította ki a *burzsoá ellenforradalom* téziséét.¹ Bár 1956. október végén egyetlen kimutatható politikai erő sem nevezte magát a burzsoázia képviselőjének, senki nem követelte vissza 1945 előtti nagybirtokait, de még a negyvenes évek végén államosított üzemait vagy üzleteit sem, továbbá senki sem kívánta visszahozni az idős Horthy kormányzót Portugáliából, vagy visszaállítani a szentkoronás királyságot, ezt a politikai tézist csak egy módon lehetett verifikálni: azzal az állítással, hogy az események tendenciájából a történelmi tudás letéteményese – maga a Párt – ezt olvasta ki. Az események felelőseit kereső apparátusok fontos feladatává tették, hogy derítsék fel azokat a „horthysta” személyeket, akik úgymond vezető szerepet játszottak az ellenforradalomban. Az 1956 végétől kiadott *Fehér Könyvek*, majd 1956 kádárista történetírói – különösen az első mintegy másfél évtizedben – nagy figyelmet fordítottak a fegyveres csoportokban, nemzetőrsegekben, forradalmi bizottságokban, munkástanácsokban részt vevő „volt elemekre”. Így nevezték a két világháború közötti elit és középosztály 1945 után rendszerint deklaszszálódott képviselőit.² A „volt elemek” felbukkanása 1956-ban nem csak egy társadalomtörténelmi folyamat sajátos politikai értelmezéséről szólt. A kontinuitás sokkal inkább volt politikai. Eszerint a „horthysták” saját 1919-es és azutáni ellenforradalmukat folytatták három és fél évtizeddel később.³ Ha 1956-ban bármely szerepet vállaltak, azt nyilvánvalóan kizárólag restaurációs szándékkal tették.

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozatát és annak vitáját lásd Némethné–Sipos (1993).

2 A „volt elemek” eredetileg szovjet-orosz terminológia. Kialakulásáról lásd egyebek mellett Fitzpatrick (1999) 115–139., Fitzpatrick (2000); Martin (2000).

3 Erről lásd Rév (1999).

A jelen tanulmány a két világháború közötti középosztály egy jól körülhatárolható csoportjának 1956-os magatartását vizsgálja. A kutatás tárgya a Ludovika Akadémián 1939 januárjában felavatott honvédtisztek (160 fő) háború alatti és utáni sorsa. Mivel a háborút és a katonatiszti pályát szinte valamennyien századosi rendfokozatban (és csapattiszti beosztásokban) fejezték be, a következőkben századosoknak hívom őket.⁴ A háborút és fogságot túlélők és itthon, Magyarországon maradtak az 1940-es évek végére legnagyobb részben valóban elvesztették középosztályi státusukat, általában alacsonyabb társadalmi pozíciókba süllyedtek. Az 1950-es évek elejéről-közepéről mintegy száz fő foglalkozásáról állnak rendelkezésre adatok. Mintegy harmadrészüket dolgozott munkásként (ezen belül a segéd-, illetve a betanított és szakmunkások aránya nagyjából 50–50% volt),⁵ s körülbelül ugyanennyien végeztek alsó-, illetve középfokú adminisztratív munkát. Minden harmadik egykori katonatiszt tanult valamilyen középfokú szakmát, kihasználva a gyorstalpaló, néhány hónapos vagy fél-, egyéves tanfolyamok adta lehetőséget. Legnagyobb részük vállalatoknál talált munkahelyet, az állam központi és a közigazgatás helyi apparátusaiban nemigen alkalmazták őket. Az 1956 előtti években a munkásként dolgozók gyakran (átlag egy-két évente) változtatták munkahelyüket,

4 A kutatásról és első eredményeiről lásd Rainer (2014). – *Az 1939-ben végzett évfolyam egyik tagja Apám, Rainer-Micsinyei Vilmos (1917–1965) volt.*

5 Pihurik Judit az állambiztonsági szervek 1962-es, „a volt horthysta katonatisztekre” vonatkozó felméréséből vett 255 fős tiszti (ebből 213 hivatásos) minta foglalkozási adatait elemezve úgy találta, hogy 36,7 százalékuk munkásként dolgozott, míg 44,2 százalékuk a szocialista rendszer középosztályához tartozott. Lásd Pihurik (2013) 470–471.

6 Kubicza tevékenységéről lásd Kubicza János: Kecskemét városának és repülőterének végnapjai 1944. október 15. – október 31. *Magyar Szárnyak*, 23. 1995. 67–69. Lásd még http://pecs2010.blog.hu/2010/11/03/parti_galeria_varosfoglalas_pecs_arcai_74_kubicza_janos_1917_2005; 1956-os tevékenységéről lásd visszaemlékezését: Hadak Útján, IX. évf. 100. sz. 1957. aug. Facsimile közlését lásd Péter (1997) 206–212. és Romváry–Rozs (1997) 15–21. 1992-ben naplója alapján Kubicza részletesebb leírást is készített, lásd Péter (1997) 218–243.

sokszor munkakörüket is, és gyakran jártak el dolgozni lakóhelyüktől távol, ahol – úgy hihették – feltehetően nem ismerték őket. Ebben a helyzetben érte őket az 1956-os forradalom.

A századosok számára az egyik lehetséges 1956-os részvételi forma a fegyveres küzdelemben és/vagy fegyveres szerveződésben katonaként, pontosabban *parancsnokként* való részvétel lehetett volna. Ezt mindössze egyetlen százados választotta, Kubicza János, aki 1956-ban Pécsen dolgozott, s november 4-e után a „Láthatatlanok”-ként emlegetett mecseki fegyveres ellenálló csoport parancsnokhelyettese lett, majd emigrált.⁶ A másik lehetőség sokuk számára az ötvenes évek közepén osztályrészül jutó *munkás-* illetve *üzemi létből* fakad(hatot)t: részvétel a munkahelyi forradalmi tesztületekben. A szerepvállalás pedig szorosán összefügg ottani integrációjukkal.

Tanulmányom először ezzel a kérdéssel foglalkozik. Ezt követi az 1956-ban aktív századosok tevékenységének áttekintése, majd négy esettanulmány, amelyeknek valamivel részletesebb dokumentációja maradt fenn.

Az integráció jelzései

Bár a századosok nagy többsége a polgári életben helyezkedett el a háború után, így is a fegyveres testületek révén maradt fent róluk a legtöbb adat. 1950–51-ben többnyire megkapták tartalékos tiszti rendfokozatukat, amelyhez általában nem tartozott beosztás. Kategóriákba sorolták őket, ezek szerint voltak igénybe vehetők különböző rendkívüli helyzetekben. Tartalékos kiképzésre, egyéb szolgálatra egyiküket sem hívták be, és általában behívásukat sem tervezték. A nyilvántartásokat azonban időről időre felülvizsgálták, ennek egyik célja a kategóriákba rendezett káderállomány naprakész felmérése volt. Az igénybe nem vehető végső tartalék szerepéből elvileg előbbre lehetett lépni, az *igénybe vehetők* közé. Az ötvenes évek közepén a Nagy Imre-féle korrekció leállította az erőltetett mennyiségi haderőfejlesztést. 1954-től egészen a forradalomig több lépcsőben jelentősen csökkent a létszáma, ami egyaránt érintette a besorozottakat és a hivatásos tisztikart. De kihatott a tartalékosok megítélésére is – a volt tisztek csoportja tovább veszített szolgálati értékéből. Kellő számban álltak rendelkezésre viszonylag frissen kiképzett, majd hamar elbocsátott tisztek. 1955-ben feltehetően az egész állományt felmérték a tartalékos tisztként való igénybevétel szempontjából – és ehhez az osztályozáshoz a kiegészítő parancsnokság *munkahelyi jellemzéseket* kért. A századosok személyi anyagaiban viszonylag kevés, mindössze huszonnégy ilyen vélemény maradt fenn (a körülbelül száz lehetségesből). Ebből kilenc kifejezetten és teljességgel negatív volt, tizenötben viszont inkább a pozitív megfogalmazások domináltak. Azok az információ-adók, akik tudtak a felmérés céljairól, általában nem javasolták tartalékos tiszti szolgálataik igénybevételét. Néhány kivételtől eltekintve mindenki az igénybe nem vehetők csoportjába került.

A munkahelyi minősítéseket egy alapvető ellentmondás határozta meg. Ez az ellentmondás a munkakör betöltéséhez szükséges szak- vagy más tudás, képzettség, az egyéb szociális és egyéni tulajdonságok, illetve a politikai profil között feszült. A legtöbb jellemzés kissé kelletlenül, nem fenntartások nélkül, de elismerte, hogy a századosok (valaha, vagy újabban) jó képzést kaptak, „szakmai” tudásuk biztos alapokon áll. Ezt a tudást abban a tevékenységben juttatták kifejezésre, amit éppen folytattak: az anyagmozgatástól a gépkocsivezetésen át a forgácsolásig. Egyeseket e tekintetben szinte fenntartás nélkül dicsérni is lehetett. Politikai szempontból azonban senki sem ütötte – úgy is mondhatnánk: *ütötte* – meg az elvárt tudatosság és képzettség mércéjét. A jellemzések ugyan elismerték, hogy a századosok

esetenként részt vettek a politikai foglalkozásokon, ezen túl néhányan önképzést is folytattak, ám az erre vonatkozó megállapítások általában mégis inkább a hiányosságokkal foglalkoztak. A politikai fogyatékoságokat számos esetben az osztályhelyzettel, a család (nem egy esetben a feleség), továbbá a baráti kör („volt elemek”) kedvezőtlen, visszahúzó hatásával magyarázták. Visszatérő motívum volt a századosok zárkózottsága – még akkor is, ha munkahelyi közegükben amúgy például segítőkészségről tettek tanúbizonyságot. A feladatokat fegyelmezetten végrehajtották, ezért akár elismerésben is részesülhettek, de általában kijárt mellé a „passzív”, „visszahúzó”, „feltűnően zárkózott” jelző, illetve a gyakran nyíltan megfogalmazott gyanú – vajon mi lehet e (amúgy igen kézenfekvő) magatartás mögöttes célja?

Salgó Rezső volt tüzér százados ekkor a Budapesti Cementipari Vállalat gépkocsi-előadójaként dolgozott. A személyzetis ezt írta róla: „Munkához való viszonya jó. Szerény, csendes elvtárs. Párttag. Politikai képzettsége gyenge. Oktatásban nem vesz részt. A múlt hadseregben Ludovikát végzett tiszt volt. Nővére szintén párttag. Mivel szülei a felszabadulás előtt vagyontalan kistisztviselők voltak és úgy ő maga és ismerősei is párttagok. Megfelelőnek tartom.” A felülvizsgáló bizottság egy másik tagja azonban alábiggyesztette: „Múltban Ludovikát végzett. Katonatiszti családból származik ő is, felesége is. [...] Gyenge politikai tudása nyilván passzivitása oka. Nem tartjuk megbízhatónak.”⁷ Az egy évvel később a munkatársnác vezetői közé választott Bánó Elemér 1955-ös jellemzése szerint „Kiváló munkát végez, jó szervező képessége van. Az osztálya »kiváló« címet kapott. Igen jól tud bánni a dolgozókkal és szeretik is a beosztottai. Politikával nem foglalkozik.” A műszakiaknál végzett, utóbb a gyalogsághoz áthelyezett Székely Ernő építésvezetőről munkahelye, a Budapesti Magasépítő Vállalat a következőket írta: „Munkaterületén jól állja meg a helyét, igen alapos műszaki ismerete és szervezőképessége van. [...] Munkájában takarékos és pedáns. [...] Magatartásában nem tapasztalunk jobboldali megnyilvánulást. Rendszerünkhöz igyekszik jól alkalmazkodni. Tagja az MSzHSz-nek, ahol a kiképzésben aktívan veszi ki a részét.”⁸ Tóth Kálmán volt repülőszázados, ekkor a Könnyűipari Gyárfelszerelő Vállalat lakatosja is az igénybe nem vehetők közé került a következő vélemény alapján: „1952-től dolgozik a vállalatnál Komáromban, mint lakatos, munkája ellen kifogás nem merült fel. Munkatársaihoz való viszonya jónak látszik, munkatársai szeretik. Pártonkívüli.

Tömegszervezetnek nem tagja. Társadalmi munkát nem végez. Politikailag nem megbízható, a szocializmusnak nem híve. Erkölcsileg megbízható. Baráti köre a régi rendszer hívei.”⁹ A századosok civilben tehát általában jó munkaerőnek számítottak – pontosak, jó szervezők voltak,

7 Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), HM Központi Irattár (HM KI) 45713. számú tiszti okmánygyűjtő.

8 HIL HM KI 80486. sz. tiszti okm.gy.

9 HIL HM KI 81987. sz. tiszti okm.gy. – *Apám viszont meglehetősen jó jellemzést kapott, bár kissé meg-*

és beilleszkedtek a munka hadseregének világába. Politikai aktivitást viszont kevés kivételtől eltekintve egyáltalán nem mutattak. Ha mégis, akkor legfeljebb politikai oktatásban vettek részt. Ellenséges tevékenységükről egyetlen jellemzés sem szólt – de a jellemzéseket írók 1955-ben ezt is gyanús körülménynek tartották, mint ahogy az is gyanúra adott okot – karrierizmus, „hátsó szándékok” –, ha egy volt hivatásos katona a hivatalos csatornák igénybevételével akár csak minimális politikai érdeklődést mutatott. Alig feltételezhető, hogy a századosok politikai közömbössége vagy aktivitása túlságosan elütött volna közvetlen környezetüktől. A hadseregen kívüli mikrovilág jelzései tíz évvel 1945 után egyáltalán nem voltak egyértelműen kedvezőtlenek – más kérdés, hogy a felmérők megítélését nemigen befolyásolták.

Cselekvők 1956-ban

Az állambiztonság a százhatvan fős évfolyamból 1956-ban Magyarországon élt mintegy százötven százados közül tizenhat fő *valamilyen* 1956-os részvételéről tudott.¹⁰ Közülük a legtöbben (heten) valóban munkástanácsi tagságuk miatt kerültek iratokba, nyilvántartásba. Ez azonban távolról sem jelenti, hogy mindent, vagy akár *valamit is* tudunk tényleges 1956-os szerepükről. Árpás-Erdődi Gyula volt gyalogos századosról például csak annyit, hogy tagja volt a győri Kisalföldi Gépgyár munkástanácsának. A megyében lakó volt horthysta katonatisztekéről készült objektum dosszié is csak ennyit tud – s mivel harmadmagával együtt említik, még azt sem lehet tudni, hogy ki került közülük közbiztonsági őrizetbe – az „Árpási”-nak nevezett Árpás-Er-

késve. A vizsgálat idején a kieg Rainer Vilmos néven kereste munkahelyén, ahonnan a kiküldött adatlap üresen, 'ismeretlen' jellel érkezett vissza. 1956. február 3-án aztán a Szellőző Művek személyzeti osztályvezetője a következő véleményt adta Micsinyei Vilmos raktárkezelőről: „Munkáját a legnagyobb meglepéssel [sic, nyilván: meglepédesre...] végzi. Igen szorgalmas, csendes, precíz munkaerő. Felelősségteljes beosztásában teljesen megfelel. Nem párttag. Társadalmi munkába nem kapcsolódik be. Politikai megnyilvánulásai nincsenek, de magatartásában népi demokráciánkkal szimpatizáns. Ajánlott.” Apámat ettől függetlenül természetesen az igénybe nem vehetők közé sorolták.

10 Ha ez a szám valós – ami nem biztos, akkor is tizenheten vettek részt. – *Apám ugyanis, bár semmilyen állambiztonsági anyagában nem szerepel (nem említik róla az 1962-es felmérésben, nyilvántartásba pedig nem is került – nyilván mert a nyilvántartó átszervezésekor már meghalt), tagja volt a Szellőző Művek munkástanácsának. 1989-ben előkerült egy karhatalmi elhárító tisztnévtár, köztük egy jelentés az albertfalvai gyár munkástanácsáról, benne: „Micsinyei Vilmos volt horthysta tisztné, [...] november vége felé [már] óvatos, nem nyilvánít véleményt semmiben.” (Mécs–Rainer [1989].) Az 1958-as rendfokozati felülvizsgálathoz készült munkahelyi jellemzése nem szólt munkástanácsi tagságáról, csak ennyit jegyzett meg: „Az ellenforradalom alatt általában bejárt az üzembe. Tartózkodó magatartású volt, nem tartozott az akkori hangoskodók közé. Nem politizál, véleményt nem nyilvánít. Pártellenességet nem tapasztaltunk nála, de nem is állt ki a párt politikája mellett.” HIL HM KI 3436. sz. tiszti okm.gy.*

dódi vagy valaki más?¹¹ A négyévi szovjet fogság után, 1949 őszén hazatért századost B-listázták, előbb adminisztratív, majd fizikai munkakörökben dolgozott. 1954-ben *horthysta katonatiszti származása* miatt bocsátották el a Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyárból, ahol egyébként műszaki rajzoló volt. Munkahelyén úgy vélték, „*munkástanács tag volt, mert az üzembeliek megválasztották, de nem tevékenykedett*”, a rendőrség azonban jobban tudta, szerintük éppenséggel „*aktívan tevékenykedett*” – és ez utóbbi döntött abban, hogy megfosztották tartalékos tisztii rendfokozatától.¹² Fodor Zoltán volt tüzér százados, akit ugyancsak B-listáztak, csak még 1946-ban, amerikai fogságából való hazatérése után egy évvel, 1956-ban a Hídépítő Vállalat gépkocsivezetője volt. Ott beválasztották a munkástanácsba. A századosok közül Fodor volt az egyetlen, aki a forradalom alatt dokumentálható, „hivatalos lépést” tett tisztii reaktiválása érdekében – annak a 133 egykori hivatásos tisztnek egyikeként, akik a Magyar Rádióban ismertetett felhívás alapján jelentkeztek a Honvédelmi Minisztérium Forradalmi Katonai Bizottságánál, rehabilitációjukat kérve. Ezek többségét – Fodorral szemben – az 1950-es években szerelték le, s 1945 előtt nem volt katonai múltjuk.¹³ Nem áll sokkal több információ rendelkezésére Gyűrűs János gyalogos százados 1956-os tevékenységéről sem. Viszonylag hamar, már 1947 nyarán hazatért a szovjet hadifogságból. Alacsony szintű adminisztratív munkákkal kezdte; 1956-ban a pápai Elekthermax

11 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. O-14961. Győr-Sopron megye területén élő volt horthysta erőszakszervezetek tagjai, 8.

12 HIL HM KI 313/1796. Árpás-Erdődi Gyula tisztii okm.gy.

13 ÁBTL 3.1.9. V-150.360/1. Forradalmi Bizottságok Budapesten. 254.; uo. V-150.005/17. Kovács István és társai 395. Feljegyzés a HM Forradalmi Katonai Bizottsága részére azokról a tisztiekről, akik a hadseregbe való visszavételüket kérik.

14 ÁBTL 3.1.5. V-150379. Veszprém megyei monográfia, 132.; HIL HM KI 28134. Gyűrűs János tisztii okm.gy.

vállalat anyag- és áruforgalmi osztályán már csoportvezető volt. Itt lehetett tagja vagy akár vezetője a gyárőrségnek, aminek folyamánaképpen a városi forradalmi bizottságba delegálták. Vállalati felettesei, beleértve a párttitkárt is, érdekes módon semmi sem tudtak (vagy nem akartak tudni) Gyűrűs 1956-os szerepvállalásáról, holott a rendőrségi iratok szerint több ízben preventív őrizetbe is került.¹⁴ Ritókh István gyalogos százados 1946-tól, amerikai fogságból való visszatérésétől pár évig Miskolcon élt, majd Budapestre költözött. 1956-ban az Építésügyi Minisztérium Szerelőipari

Vállalatánál lett fűtésszerelő – valószínűleg betanított munkás, mert Miskolcon elvégzett ugyan egy esti kereskedelmi tanfolyamot, más szakképzettsége azonban nem volt. Szerelőként jól megállta a helyét, mert Kiváló Dolgozó címet kapott és sztahanovista lett – 1956-ban pedig beválasztották a munkástanácsba. Az üzemi vezetés nyakatekert megfogalmazása szerint ebből utóbb saját kérésére kimaradt;

magatartása, írják, 1956 előtt „*csendes, passzív volt (és okos) [sic!] [...]. Rendkívül művelt és olvasott ember, aki a munkástanács elnökségi tagját, kivel együtt dolgozott és jelenleg is dolgozik az ujsza köré csavarva és az ő politikai szemszögéből irányította. [...] Konkrétumot ellene felhozni nem tudunk, mert esetleges bujtogatásait suba alatt végzi.*”¹⁵ Állambiztonsági irat nem is maradt fenn róla, de a nyilvántartásban szerepelt, azzal a megjegyzéssel, hogy „*aktívan támogatta a munkástanács határozatait*” (sic). Földváry István százados is hamar, már 1947-ben hazajött a szovjet fogságból, sőt 1948-tól visszatért a hadseregbe, ahol 1949–55 között előbb őrnagyi, majd alezredesi rendfokozatban a Honvéd Dózsa Gyalogos Tiszti Iskola lökiképzési tanszékvezetőjeként dolgozott Pécsen. Akkor azonban egészségi okok miatt leszerelték és a Dél-dunántúli Üzemélelmezési Vállalatnál helyezték el; 1956-ban a tervcsoport vezetőjeként dolgozott. Saját(os) megfogalmazása szerint „*a vállalatnál megalakuló munkástanácsba beválasztottak, de a munkástanács végeredményben nem alakult meg*”. Felettesei úgy nyilatkoztak, hogy „*visszahúzó-dó és tartózkodó*” természete ellenére a tanácsban működő ellenforradalmi elemek „*igyekeztek felhasználni, de lényegében semmi néven nevezendő népi demokrácia ellenes cselekedetet nem követett el*”.¹⁶ Ám ez az egyrészt-másrészt között szorongva egyensúlyozó mondat mégis Földváry tartalékos törzstiszti rangjába került – lefokozták honvéddé, nem kevés gondot okozva később nyugdíjazásakor.¹⁷

15 HIL HM KI 387. Ritókh István tiszti okm.gy.

16 HIL HM KI 91418. Földváry István tiszti okm.gy.

17 A rendfokozattól való megfosztás az akkori (1970-es évekbeli) rendelkezések szerint azzal járt, hogy a tényleges katonai szolgálat idejét nem vették figyelembe a nyugdíjjogosultság szempontjából – ez Földváry esetében több mint 16 évet jelentett.

A pécsi munkástanácsosok: Bánó Elemér és Kiss Zoltán százados

A fennmaradt állambiztonsági iratok a munkástanács tagsgát csak két pécsi illetőségű százados esetében világítják meg részletesebben – de Bánó Elemér és Kiss Zoltán tagsga is csupán kiindulópont és indok a hosszan tartó külön dossziés megfigyeléshez. A 75%-os hadirokkant Bánó 1945 után pécsi vállalatoknál dolgozott főkönyvelőként, 1956-ban éppen a Cementipari Vállalatnál. Itt lett tagja a munkástanácsnak – egyesek úgy emlékeztek, hogy egyenesen az elnöke volt, így döntő befolyása lehetett a vállalatnál történetekre. Ezek közül legsúlyosabbnak az igazgató, a párttitkár és személyzetis eltávolítása tűnt, de igen baljósan hangzott a nemzetörség szervezése és vidékre küldése is (hogy „szedjék össze a párttitkárokat”); a személyzeti iratok megsemmisítése ehhez képest semmiségnek hatott. Bánó után már 1956 előtt is nyomozott az állambiztonság, de csak mint volt tiszt ellen; 1957 februárjában is azzal indokolták elbocsátását a Cementiparitól, hogy volt katonatisztként nem maradhat vezető állásban. Az év végén aztán munkás-

Bánó Elemér tartalékos tiszti igazolványa, 1951 körül

tanácsi tevékenysége miatt is nyomozást kezdtek ellene. A kikérdezettek – csupa politikailag megbízható ember – Bánó ellen vallottak, kivétel azonban itt is akadt: maga a párttitkár. Úgy tűnik, egyedül ő nem tudott saját (!) eltávolításáról. Bánót 1958 októberében hallgatták ki. Elismerlte, hogy 1956. október 25-én vagy 26-án a munkástanács elnökhelyettesének választották, hogy követeléseket fogalmaztak, amelyeket elküldtek a megyei munkástanácsnak, hogy megsemmisítették a káderanyagokat. Fegyveres nemzetőrséget azonban nem szerveztek a vállalatnál, és nem küldtek senkit vidékre. A párttitkár nem volt függetlenített, a bérelszámoló csoportban dolgozott (nem változtattak beosztásán), a személyzeti vezetőt és még egy-két embert viszont valóban alacsonyabb, fizikai munkakörbe helyezték. Amikor azonban mindez történt – november közepe után –, Bánó már lemondott tisztségéről, bár véleményét e kérdésekben is kifejtette. Tagadta, hogy a kormány tagjait rágalmazta volna, de nem

18 ÁBTL 3.1.5. O-15374. Bánó Elemér irattárazott F-dossziéja.

zárta ki azt sem, hogy mégis: „talán igen, mert az ellenforradalommal egyetértettem és azt helyesltem”.¹⁸ Néhány héttel

korábban már javasolták internálását, végül ettől rokkantsága miatt elálltak – és csak fafűrészelő iparendélyét (pillanatnyi megélhetését) vonták meg.

Kiss Zoltán gyalogsági százados még a háború alatt testnevelő és vívótanári képesítést szerzett, és 1942-től a Központi Testnevelési Intézetben, majd a háború végén a Huszár és Kerékpáros Központi Iskolánál szolgált. Szovjet hadifogságából ő is már 1947-ben visszatért, egy ideig biztosítótársasági tisztviselő volt, aztán az államosítás után fizikai munkás lett. 1956-ban a Baranya megyei Állami Építőipari Vállalatnál (itt szerezte meg a szakmunkás-bizonyítványt) az egyik vasbetonszerelő csoport (brigád) vezetője volt. Korábban a Cementipari Vállalatnál is dolgozott, ott, ahol évfolyamtársa, Bánó Elemér volt a főkönyvelő. Munkája mellett edzőként működött alacsonyabb osztályú labdarúgócsapatoknál, de ökölvívó edzéseket is vezetett – vívásra a pécsi vállalatok ifjúsága körében kevésbé volt igény. 1956-ban már Kiss Zoltán is szerepelt az antidemokratikus elemek nyilvánartartásában, a forradalom alatt pedig bevásztották a munkástanácsba. Itt egyrészt a városi munkástanácsba delegálták mint összekötőt, így része volt a sztrájk közös, városi és megyei szervezésében. De része volt a vállalat személyzeti vezetőjének leváltásában is, és – ami különösen felkeltette a vizsgálódó állambiztonságiak figyelmét – megpróbálta megtudni azok nevét, akikkel a személyzetis a rendőrségen, az ÁVH-n és a pártbizottságoknál hivatalos kapcsolatban állt. A forradalom után megszüntették csoportvezetői beosztását, ismét beosztott vasbetonszerelő lett, teljesen visszavonult. „[...] *nem törődött mással, csak a munkájával. Azt a lehető legpontosabban elvégezte.*” 1957 tavaszán mégis ő maga kérte ügye kivizsgálását, mert leváltása óta „*úgy érzi, hogy őrá mindenki úgy néz, mint a demokrácia ellenségére, jóllehet semmivel sem tett többet, mint amennyit a dolgozók érdeke megkívánt*”.¹⁹ Kisst (leváltásán túl) nem zaklatták munkástanácsi tagsága miatt – viszont egy darabig beszervezését fontolgatták. Ebből a célból több hálózati személlyel is figyeltették, akik közül legalább kettő egykor maga is tisztként szolgált. Végül elálltak a beszervezéstől. Kiss munkahelyet változtatott, raktáros, majd 1962-ben raktárvezető lett. Tovább edzette focicsapatait – és egészen a hetvenes évek elejéig, nyugdíjazásáig figyelték.

19 ÁBTL 3.1.5. O-15375. Kiss Zoltán irattározott F-doszsiéja; HIL HM KI 49221. Kiss Zoltán tiszti okm.gy.

Nemzetőrök, üzemőrök: Gömbös Zoltán és Galamb István

A hét munkástanácsos után következő, közel azonos létszámú (hatfős) csoportot a fegyveres tevékenységben résztvevők alkotják. E radikális cselekvési formát választókat, gondolhatnánk, különleges figyelemmel kísérte az állambiztonság, s mindent megtett, hogy tevékenységük valamennyi részletét felderítse. Valójában, ha valami, inkább az ellenkezője szűrhető le a fennmaradt iratokból. A töredékes információk sok esetben erősen megkérdőjelezik, vajon valóban kifejtettek-e ilyen tevékenységet az érintettek, vagy csupán a szóbeszéd alapján rögzítették őket.

Fáykiss Ferencről például sem irat nem található, de még az operatív nyilvántartás rendszerében sem szerepel. Mi több, azon kívül, hogy Fáykiss Ferenc századost, az ellenállási mozgalom egykori résztvevőjét a demokratikus honvédség megtartotta szolgálatában, majd 1948. január 1-jén nyugdíjazták, sorsáról alig tudunk valamit. 1962 körül Bakonyszentlászlón lakott, a győri erdészet alkalmazásában állt, de foglalkozását, beosztását az ekkor összeállított „horthysta” tisztikataszter készítői sem ismerték. Szerepelt (ekkor még) a BM II/11. osztály nyilvántartásában, ám iratról ez a lajstrom sem tudott. Hiányos adatai ellenére annyit azért tudtak róla, hogy *„1956-ban a nemzetőrség parancsnoka. Értékes tanácsokat adott az ellenforradalmároknak és segített felfegyverezni őket.”*²⁰ Hogy Fáykiss százados hol parancsnokolt, és nemzetőrei

20 ÁBTL A-933/3. 318.

21 ÁBTL 3.1.9. V-150368. Fejér megyei 1956-os monográfia, 66.

22 A „Fehérvári” fn. ügynök – maga is volt katonatiszt – egy 1960-as jelentésében Gömbös századost *jájkfai Gömbösnek* nevezte, és azt állította, hogy rokonságban állt Gömbös Gyula volt miniszterelnökkel, sőt 1945 előtt „az egyetlen normális Gömbösnek” hívták. Tartója a jelentés margóján megkérdőjelezte állítását, és odaírta: *„ezt az információt hol, kitől szerzte be?”* ÁBTL 3.1.2. M-37696/1. „Fehérvári” fn. ü. munkadossziéja 2. köt. 40. „Fehérvári” fn. ü. jelentése 1960.03.10.

objektumdossziében nyilvántartásba vegyék – de többre nem; Fülöp 1956-ban elhagyta Magyarországot és más adat vele kapcsolatban nem keletkezett. Az 1956-ban a székesfehérvári Finommechanikai Vállalat alacsony beosztású adminisztratív munkakörét betöltő Lózsa Jenő volt gyalogos századosról is csak egyetlen sor tudatja a megye 1956-os eseményeit összefoglaló „monográfiában”, hogy munkahelyén a fegyveres őrség parancsnoka volt. Lózsa itthon maradt, sőt tovább dolgozott a Finommechanikában, még beosztása sem változott – 1956-os tevékenysége egy sor maradt az említett dossziében.²¹

Gömbös Zoltán tüzér százados (a miniszterelnök fiának csak névrokona²²) 1956-ban Móraon élt, és villanyszerelőként a székesfehérvári Országos Villamos Távvezeték Vállalat alkalmazásában állt. Október 27-én Móraon is megalakult a forradalmi bizottság, amely létrehozta a nemzetőrséget – több mint 200 taggal. Gömbös két nappal a megalakulás után jelentkezett, a hangoshíradón közzétett felhívásra. A forradalom után, 1957. március 10-én letartóztatták és azzal

vádolták, hogy mint a móri nemzetőrség katonai tanácsadója, ő szervezte meg a nemzetőrséget Csókakőn, Bodajkon, Kisgyónban, Balinkán és Bakonycsernyén. Ezenfelül kapcsolatban állt a győri „ellenforradalmi kormányral”, utasításait továbbította a járásba. Gömböst előbb internálták, majd az év végén szabadlábra helyezték. 1958. január végén ismét letartóztatták és február végén egyévi börtönre ítélték, amit akkorra lényegében ki is töltött. Az ítélet szerint nem volt semmiféle vezető, a nemzetőrség kötelékében is csak adminisztratív munkát végzett. Afféle írnokként volt jelen azon községekben, ahol újabb nemzetőrsegeket szerveztek, vagy például Bakonycsernyén, ahol a móri nemzetőrök vettek őrizetbe három ott elrejtőzött ávóost (Gömbös az erről felvett jegyzőkönyvet vezette). Győrről és az ellenkormányról már szó sem esett. 1958 novemberében a Legfelsőbb Bíróság 10 hónapra szállította le Gömbös Zoltán büntetését, mivel *„cselekvősege egészen szűk körű, az eseményekben tartózkodással vett részt, az alig terjed túl a rendfenntartásra irányuló tevékenységen, nem törekedett vezető szerepre, amelyet pedig – múltjára tekintettel – nyilván elérhetett volna. Terheltet ezért nem lehet tudatos ellenforradalmárnak tekinteni, amire egyébként felszabadulás előtti múltja következtetési alapot adna.”*²³ Gömbös Zoltán az egyetlen százados, aki 1956-os tevékenysége miatt jogerős börtönbüntetést kapott.

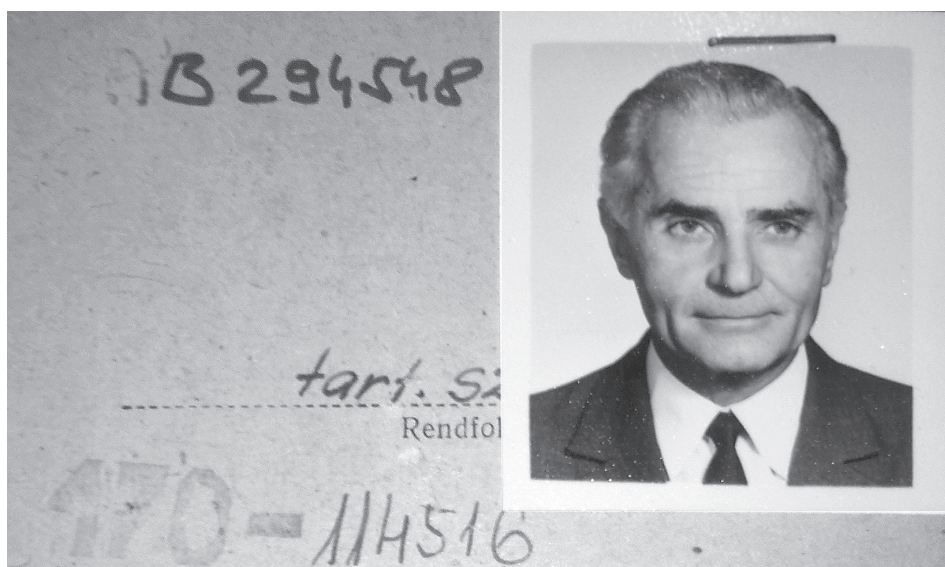
Galamb Istvánt családi háttere eleve élesen megkülönböztette a századosok többségétől. Apja, Galamb Ödön a pancsovai gimnázium latin–történelemgyorsírás szakos tanára 1919 őszén menekült Magyarországra, miután nem tette le az esküt a szerbeknek. Makón lett gimnáziumi tanár (István fia is oda járt az alsó évfolyamokban). Ő készítette fel a négy polgárit végzett József Attilát a gimnáziumi különbözeti vizsgára; a Galamb család is az internátusban lakott, akár csak a kamasz költő, aki mindennapos vacsoravendégük volt. Galamb Ödön volt József Attila verseinek első olvasója, ő ismertette össze Juhász Gyulával, s a költő haláláig barátok maradtak. Személyes emlékei alapján jószerével Galamb írta az első könyvet – még 1945 előtt – József Attila életéről.²⁴ Fia szinte véletlenül lett katona. A Ludovika makói alapítványi helyének várományosa elbukott az alkalmassági vizsgán. Helyette Galamb István próbálkozott, s neki sikerült, tüzérsízt lehetett – persze számított az ingyenes továbbtanulás, egy középiskolai tanári fizetéséből négy gyereket nem lehetett volna iskolázni.

Galamb István a 2. tábori tüzérosztállyal megjárta a Don-kanyart, fél évet kórházban töltött, majd a nagyváradi tüzer hadapródiskolára vezényelték. Amerikai fogságból hazatérve B-listázták. Tisztviselőként dolgozott, 1949-től a MASZOBAL (Magyar–Szovjet Bauxit- Alumínium Rt.) vállalat gánti bányájában,

23 HIL KI 26598. sz. tiszti okm.gy.; ÁBTL 2.5.7.

Tököl 1008. Gömbös Zoltán internálási anyaga, 3.1.9. V-145811. Karajos István és társai vizsgálati dossziéja.

24 Galamb (1941).

Galamb István tartalékos tiszti adatlapon, 1970 körül

ahol egyébként felesége vegyész mérnök és laborvezető volt. Galamb százados 1956-ban is Gánton dolgozott, a bauxitbánya topográfusaként. A bánya személyzetisé a csákvári nemzetőrök letartóztatták és elvitték. 1956. november 3-án az igazgató és a munkástanács (együtt!) utasította Galambot, hogy igényeljen Székesfehérváron fegyvereket, és az erre a célra alakított (amúgy nem létező) gánti nemzetőrség parancsnokaként hozza vissza és engedje szabadon a káderest. Galamb végrehajtotta az utasítást, a fegyvereket dolga végeztével elzárta (a következő napon valódi nemzetőrök vették magukhoz őket). A furcsa megbízatás egyaránt szólhatott a munkahelyén megbecsülésnek örvendő szakembernek – és a múltjának. A Galambnak (valószínűleg nem ok nélkül) tulajdonított katonás fellépés, a volt százados az 1956 őszi nemzetőrparancsnok szerepében – a misszió sikerét garantálta.

Galambot 1957. április 2-án a karhatalom letartóztatta; a bánya személyzetisé ugyan már nem dolgozott Gánton, de hírül véve a történeteket, írásos nyilatkozatban állt ki Galamb mellett. Néhány nap múlva szabadon is engedték, de egy hónappal később a Fejér Megyei Hírlap *Elküldték az ellenforradalom fővezéreit, de még nem tiszta a gánti porta* című cikke név szerint támadta meg, mondván, hogy a nemzetőrség volt parancsnoka még mindig akkori munkahelyén dolgozik. Galamb minden követ megmozgatott, elment egészen a Fejér megyei pártbizottság másodtitkáráig, aki a helyszínen, párttaggyűlésen állt ki mellette. Galamb István „igazságát” ekkor még elismerték. 1958-ban új vezetők érkeztek a bányába, akik visszaminősítették anyagmozgató segéd munkásnak, ezzel kétezer Ft-ot meghaladó fizetése a felére csökkent. Azt is értésére adták: mivel 1956-ban fegyvert fogott, örülhet,

hogy Horthy-tisztként ennyivel megúszta. Galamb nem hagyta magát, ügyét eljuttatta a megyei első titkárig, illetve Szekér Gyula nehézipari miniszterhelyettesig. Igazát elismerték, már csak azért is, mert áthelyezése még az akkori szabályok szerint is teljesen törvénytelen volt. Az Elnöki Tanács 1958. 66. sz. törvényerejű rendelete valóban kimondta, hogy *volt elemek* nem tölthetnek be vezető állást. Galamb István topográfus azonban nem volt vezető. Mire ügyét orvosolták – a kevesek egyikeként még tartalékos tiszti rendfokozatát is meghagyták –, elhagyta Gántot, és a fővárosban kezdett új munkába

– ahol az állambiztonság több mint tíz 25 HIL KI 17365. sz. tiszti okm.gy.; ÁBTL 3.1.5. éven át figyelte.²⁵ O-16616. Galamb István dosszié.

Cselekedni, politikai állásfoglalás nélkül

1956 után az állambiztonság azt feltételezte, hogy a századosok a forradalom napjaiban a nekik tulajdonított osztályellenség kategóriának megfelelő módon viselkedtek. Többségük ehhez képest rendkívül visszafogott volt, és általában minden radikális cselekvéstől tartózkodtak. Ezt nyilván a szervek is tapasztalták az ügyek felderítése során – talán ez magyarázza a századosok ötvenhatos ügyeiben megnyilvánuló sajátos kettősséget. Valóban árgus szemmel kereshették a valódi volt horthysta *résztvevőket*, de a viszonylag kisszámú esetet látván, jelentőségüknek megfelelően kezelték az ügyeket – azaz sok esetben a bizonytalan adatok rögzítésén túl vajmi keveset tettek. Ebben bizonyosan szerepet játszott, hogy – mint a választott csoport vizsgálata is rámutat – a *horthysta tiszték* nem cselekedtek az elvárt, feltételezett módon, azaz nem álltak parancsnoki poszton a fegyveres lázadás élére. Azonban a kevésbé radikális cselekvés is cselekvés – s ha így nézzük, nem is kevés a másfél tucat dokumentált résztvevő. Figyelemre méltó azonban, hogy a munkástanácsi tagság és a helyi (munkahelyi) fegyveres őrsegekben játszott alacsony szintű szerepvállalás egyaránt *elsősorban* az 1956-ot megelőző években kiküzdött társadalmi integrációból vezethető le, s csak másodsorban az 1945 előtti (katona-tiszti) státusból. A résztvevők jellemzései a kisközösségekben élvezett tekintélyről szólnak – az óvatos és visszafogott magatartás mellett ez a másik kulcselem. Akik részt vettek valamiben, általában húzódoztak a cselekvéstől, inkább a közösség hívásának, olykor nyomásának engedtek. A helyzetet ismerő helyi vezetők 1956 után – mindezzel tisztában lévén – több alkalommal menteni igyekeztek a rendőrségi látókörbe kerülteket. A volt tiszték nem kizárólag, és nem is elsősorban *a harc mestereként* jelentettek orientációs pontot ezekben a közösségekben – hiszen fegyveres harcra az országban csak néhány helyen került sor. Többet számított a fellépés, a szervezőkészség, a tapasztalat – a negyven körüli járó századosok a többnyire nagyon fiatal hangadók körében, a háború, frontszolgálat, fogság emlékeivel és tanul-

ságaival szinte öregeknek számítottak. Nagyon jellegzetes, hogy az állambiztonsági dokumentumok csoportunk egyetlen tagjának egyetlen markáns politikai állásfoglalását sem rögzítették. Nem maradt fenn ilyen sem a városi nemzetőrségben tevékenykedő Gömbös Zoltántól, sem a munkástanácsot állítólag befolyásoló Bánó Elemértől. Talán többet gondoltak az olyan általános megfogalmazásoknál, mint hogy 1956-ban a magyar „dolgozók”, vagy a magyar függetlenség céljaiért léptek fel – de ezekből a papírokból nem tudjuk meg, mit gondoltak. Alaposan feltételezhető, hogy ha azokban a napokban bármi kedvezőtlen mondtak volna a szocializmusról, annak nyoma marad. De nem maradt.

HIVATKOZÁSOK

Fitzpatrick (1999)

SHEILA FITZPATRICK: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, 1999, Oxford University Press.

Fitzpatrick (2000)

SHEILA FITZPATRICK: Ascribing Class. In Sheila Fitzpatrick (ed.): *Stalinism. New Directions*. London–New York, 2000, Routledge, 20–46.

Galamb (1941)

GALAMB ÖDÖN: *Makói évek. József Attila élete nyomában I*. Budapest, 1941, Cserépfalvi.

Martin (2000)

TERRY MARTIN: Modernization or neo-traditionalism? Ascribed nationality and Soviet primordialism. In Sheila Fitzpatrick (ed.): *Stalinism. New Directions*. London & New York, 2000, Routledge, 348–367.

Mécs–Rainer (1989)

MÉCS IMRE–RAINER M. JÁNOS (összeáll. és bev.): „Fejére szól, ki szót emel...” A karhatalom hétköznapijaiból 1957 tavaszán. *Beszélő*, 27. sz. 1989. 2. 69–83. (Újabb közlése: *Beszélő összkiadás*. Sajtó alá rend. Havas Fanny. Budapest, 1992, AB Beszélő Kiadó, III. köt. 863–877.)

Némethné–Sipos (1993)

NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA–SIPOS LEVENTE (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. köt. 1956. november 11.–1957. január 14. Budapest, 1993, Intera.

Péter (1997)

PÉTER KÁROLY (szerk.): *1956 Baranyában*. Pécs, 1997, Alexandra.

Pihurik (2013)

PIHURIK JUDIT: Katonadolog 1945–1962. A „horthysta katonatiszt”: bűnbak vagy ellenség? In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József

(szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Budapest, 2013, Kronosz, 456–472.

Rainer (2014)

RAINER M. JÁNOS: Századosok. Adatok a középosztály második világháború utáni státusvesztésének történetéhez. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – mélyfúrások. Magyar jobboldal – 1945 után*. Budapest, 2014, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány – Gondolat Kiadó, 151–183.

Rév (1999)

RÉV ISTVÁN: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999. 4. 42–54.

Romváry–Rozs (1997)

ROMVÁRY FERENC–ROZS ANDRÁS: *Mecseki Láthatatlanok. Pécs – 1956*. Pécs, 1997, Pécs Története Alapítvány.

A MUNKÁSOK ÉS
A MUNKÁS-ÖNIGAZGATÁS KÍSÉRTETE
1956 UTÁN

BARTHA ESZTER

A munkások és a hatalom 1956 után 157

ALABÁN PÉTER

Emlékező mozaikok – a munka világa a Kádár-korszak
vidéki Magyarországon 180

SOMLAI KATALIN

Egy elfogadva elvetett eszmény?

*A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus
reformjának előkészületeiben, 1965–1966* 210

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

Munkástanácsok és 1989

A munkavállalói tulajdon és a tranzakciós költségek összefüggései 227

BARTHA ESZTER

A MUNKÁSOK ÉS A HATALOM 1956 UTÁN*

BEVEZETÉS

Munkásság, munkástanácsok, 1956

2012-ben, posztumusz jelent meg Mark Pittaway, a tragikusan fiatalon elhunyt angol munkástörténész úttörő könyve: *The Workers State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*, amely nemcsak a sztálinista rezsimek kiépülésének nemzetközi és hazai kutatásában nyitott új fejezetet, hanem 1956-ot is olyan perspektívából vizsgálta meg, amelyről nem készült ilyen szisztematikus, elmélyült levéltári kutatómunkán alapuló, nemzetközi feldolgozás: az ipari munkásság szemszögéből. A kötet Kósa Pál, az Újpesti Forradalmi Bizottság elnöke le-tartóztatásával „kezdődik”, és azzal a kérdéssel szembesíti az olvasót – mint ahogy azzal a kérdéssel szembesül maga a szerző is –, hogy vajon miért és hogyan fordul szembe a kommunista hatalommal egy munkás, aki a háború után meggyőződésből csatlakozott a kommunista párthoz (igaz, később kizárták), dolgozott agit-propósként, és komoly tekintélynek örvendett a munkások körében, mint a mindennapi problémáikat jól ismerő, köztük élő ember, akinek a felesége is kétkezi munkásként dolgozott.¹

A történész három eltérő munkásközösség, az újpesti, a zalai és a tatabányai munkások példáján keresztül vizsgálja, hogyan éltek meg a háború végét, a szovjet hadsereg bevonulását, a „népi demokráciának” nevezett időszakot, majd pedig az egypártrendszer, a sztálini diktatúra és a személyi kultusz kiépülését, és arra a kérdésre keresi a választ, milyen okok miatt fordultak szembe a kommunista hatalommal azok a munkások is, akik kezdetben rokonszenveztek a munkáspártokkal. A három vizsgált közösség közül az újpesti tekinthető a leginkább „hagyományos”, szociáldemokrata kötődésű közösségnek; a zalai munkások falvakban éltek és inkább a vallás, az egyház határozta meg a gondolkodásukat, és végül, a legradi-

* A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

¹ Pittaway (2012) 1–2.

kálisabbnak tekinthető a tatabányai bányászközösség, amely fogékony volt mind a szélsőjobboldali, mind pedig a szélsőbaloldali ideológiára. A kommunistáknak eltérő támogatottságuk volt a három közösségben, de előbb-utóbb mindhárom közeg munkásait sikerült szembefordítani a rendszerrel, amely végül elvezetett a forradalom kirobbanásáig és a fegyveres ellenállásig.² Mark Pittaway fontos tézise, hogy az államhatalomnak éppen nem az erejét, hanem a gyengeségét bizonyítja az állami erőszak, a represszió központi szerepe; mint ahogyan végül csődöt mond a sztálini eredetű nagy kísérlet, az új, szocialista munkás kinevelése is, mert annyira erős az alulról jövő ellenállás.³ A kísérlet csődje látványosan megmutatkozott, amikor munkások és munkásfiatalok tömegei csatlakoztak az 1956-os forradalomhoz, de az üzemi szakképzettségi és nemi hierarchiát fenekestül felforgató hatalomnak korábban is kellett bizonyos engedményeket tennie, mert a vizsgált

munkásoközösségekben (is) pattanásig, pontosabban a társadalmi robbanásig feszült a hangulat.

Mark Pittaway könyvének jelentőségét emeli, hogy egy olyan társadalmi csoportot vizsgált meg tudományos eszközökkel, amelyre mind a rendszerváltás előtt, mind pedig utána rányomta bélyegét az ideológiai megközelítés. 1956 ellenforradalomként való meghatározása a kádári legitimációs ideológia sarokköve volt, a munkásrészvételt pedig legfeljebb a sztálinista „túlkapásoknak” és a helyzetükkel elégedetlen munkások politikai-ideológiai „megtévesztésének” tudták be. Miközben gondosan monitorozták a munkáskörzetek, munkásvárosok politikai hangulatát, szigorúan megtoroltak bármilyen próbálkozást, amely a nyilvánosság előtt ellentmondott volna annak a hármas ideológiai tézisnek, mely szerint a munkáosztály egységes, forradalmi tudattal rendelkezik, és forradalmi harcát győzelemre vitte a kommunista párt, amely épp eme egységesnek tété-

lezett munkáosztály nevében uralkodik („természetesen” a munkásság beleegyezésével).⁴ Az egyik leghíresebb példa talán a Haraszi Miklós elleni per, aki mun-

2 Pittaway (2012) 202–229.

3 Uo. 115–143.

4 A „munkásállam” legitimációs ideológiája beépült a munkásságtörténetnek abba a nagy – és mára bukott – narratívájába, amelyet Thomas Welskopp találóan a „proletariátus elbukott hőstörténetének” nevez. Ennek követői egyfajta mechanikus kapcsolatot tételeztek fel az objektív osztályhelyzet, az osztálytudat és a politikai cselekvés között. A bűvös triász így a következőképpen nézett ki: osztályhelyzet → osztálytudat → politikai akció. A nagy narratívának azt kellett tehát megmutatnia, hogy 1. a munkások osztályhelyzete rosszabbodott; 2. erősödött az osztálytudat, vagyis a munkásokban tudatosult a fokozódó kizsákmányolás; 3. megindult körükben a politikai agitáció és a szervezkedés. Az államszocialista országok a legitimációs ideológia rangjára emelték ezt a narratívát, ahol a harcot természetesen nem elbukták, hanem a kommunista pártok vezetésével győzelemre vitték a munkások (Welskopp, 1993). Ezt a legitimációs narratívát azonban nem szerencsés azonosítani a munkásságtörténet egészével, amelynek új perspektíváiról lásd Linden (2007a).

kás-etnográfájában ennek éppen az ellenkezőjét dokumentálta: ő munkásként úgy tapasztalta, hogy a munkások ugyanolyan elidegenedetten végzik a munkát a szocializmusban, mint a kapitalizmusban, és legalább olyan kizsákmányoltnak érzik magukat a „nép” államában, mint-ha a gyárak tőkés tulajdonban lennének. Mivel nem érzik magukénak az állami vállalatot, minden apró „trükköt” bevetnek, hogy a tulajdonos államot és helyi képviselőit becsapják. Nem tartják be a munkavédelmi előírásokat, csalnak a normaelszámolásnál, „fusiznak”, és nem tekintik lopásnak az állami tulajdon megkárosítását. A párt és a szakszervezet funkcionáriusait – elnyomott helyzetükből fakadóan – a munkásságon élősködő ingyenélőknek tartják.⁵

Haraszti kötete *A Worker in a Worker's State* címen Nyugaton jelent meg, Heinrich Böll előszavával, és kivívta a hatalom megtorlását: a szerző ellen államellenes izgatás vádjával per indult. Igaz, mivel a per nagy nyilvánosságot kapott, és a hatalom okkal tarthatott egy esetleges kemény ítélet nemzetközi visszhangjától, Haraszti Miklóst végül „csak” felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték a „magyar államrend felforgatására irányuló gúnyirata” miatt. Pedig a szerző tapasztalatai egybecsengtek az államszocializmusnak mind Keleten, mind pedig Nyugaton létező *baloldali* kritikájával (noha a kelet-európai értelmiség jobbára csak szamizdatban vagy Nyugaton tudta publikálni ilyen irányú írásait),⁶ amely éppen a munkásosztály emancipációját és a szocializmus megvalósulását kérte számon az államszocializmuson, szemben azokkal a bírálatokkal, amelyek a marxizmus egészére gyanakodva tekintettek, sőt egyenesen kriminalizálni kívánták a kommunista baloldalt.⁷

A rendszerváltás lerombolta a marxista–leninista legitimációs-ideológiai kényszereket, viszont a munkásság, a munkásosztály vagy munkásosztályok fogalma továbbra is ideológiai töltetű maradt, csak most egy olyan korszakot idézett, amelyet Kelet-Európában sokan kiiktatnának a történelemből mint az emberi fejlődés – vagy ha a marxizmusra gondolunk, mint az emberi gondolkodás – zsákutcáját.

5 Haraszti (1978).

6 Ma már talán anakronizmusnak hat, de érdemes emlékezni rá, hogy a Szovjetunió megalakulása óta létezett egy baloldali kritikája. A nyugati elméletek áttekintéséhez lásd Linden (2007b), de érdemes emlékeznünk olyan kelet-európai kritikusokra is, akik éppen marxista alapon bírálták a létezett szocializmust. A leghíresebb Sztálin legnagyobb riválisa, Trockij (1937), de fontos szerzők voltak Bahro (1977), Dilas (1983), Konrád–Szelényi (1979), Fehér–Heller–Márkus (1983), Marc Rakovski [Bence–Kis] (1978). Érdemes megjegyezni, hogy a *Diktatúra a szükségletek felett* című könyv előszavában a szerzők, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György inkább a több, mint a kevesebb szocializmusban látták a világ számára a követendő alternatívát.

7 A náciizmust a sztálinizmussal, vagy tágabb értelemben a kommunizmust a fasizmussal azonosító totalitárius elmélet hidegháborús gyökereihez és politikai kontextusához lásd Gleason (1995). A magyar irodalomból lásd Rainer (2011) 41–78.; Bartha (2003) 15–39.

Miközben ma már szinte közhely, hogy a „munkásállam” korántsem volt munkásállam, és a munkások nem érezték magukénak az állami tulajdont, a rendszer-váltás után paradox módon sokan összekapcsolták őket a régi rendszerrel, vagy éppen egyenesen a szocialista szocializációt hibáztatták, amiért a munkások, úgymond, nem tudnak beilleszkedni az új, kapitalista rendszerbe, mint modern vállalkozók, hanem elvárják, hogy az állam tartsa el őket.⁸ Ez a felfogás, amelyet az értelmiség egy része is osztott, megint csak nem növelte a munkáskutatások vonzerejét Kelet-Európában.

Az államszocializmus baloldali kritikája feledésbe merült, ugyanúgy, ahogy azok az útkeresések, amelyek alternatívát kerestek mind a sztálinizmussal, mind pedig a kapitalizmus visszaállításával szemben. Holott éppen 1956-hoz köthető az a munkástanács-mozgalom, amelyben benne volt egy ilyen fejlődés lehetősége (miközben a forradalom természetesen nagyon sokszínű volt, és a szovjet hadsereg beavatkozása miatt lehetetlen megmondani, végül milyen erők kerekedtek volna

8 Michal Buchowski (2006) egyenesen orientalizáló diskurzusról beszél a helyi elitek és a munkások viszonylatában. Példaként idéz egy vezető lengyel közgazdászt: „Kérdés: Ki profitált a legtöbbet a rendszer-váltásból? Válasz: Azok az emberek, akik akarnak és tudnak dolgozni a sikerért. Ma a vállalkozó szellem és a tudás az, ami számít – azok lettek a legnagyobb nyertesek, akik ezt először megértették. Kérdés: Mégis, ki profitált a legkevesebbet? Válasz: Lengyelország legnagyobb problémáját azok a lengyelek jelentik, akik az égi mannára várnak, és azt hiszik, hogy mindent megérdemelnek munka és kötelesség nélkül. A társadalom passzív része csak saját magát hibáztathatja. Ezeket az embereket demoralizálta az előző rendszer, és azok, akikre ma szavaznak.” (Buchowski [2006] 467–468.) Buchowski az orientalizáló diskurzus nyomán az új legitimációs diskurzusban a munkásságot „alárendelt osztálynak” nevezi.

felül). A munkástanácsok mindenesetre nem mutatnak egy olyan irányt – noha mind a sztálinizmussal, mind egy esetleges kapitalista restaurációval *szemben* is meghatározták magukat, és hangsúlyozták, hogy a gyárakat nem adják vissza az eredeti tulajdonosoknak –, amellyel mind a műszaki értelmiség, mind pedig a városi, szakképzett munkásság egy jelentős része legalábbis egyetérthetett. Mark Pittaway így írt az újpesti munkástanácsokról:

„Azok a munkástanácsok, melyekben léket kapott a párt törekvése, hogy befolyással legyen a tagok kiválasztására, és ahol a szakmunkások és mérnökök közösen gyakorolták az ellenőrzést – ezek a munkástanácsok (legalábbis október végéig) nem voltak közel sem olyan radikálisak, mint azok, melyeknek tagjait az

utcai tömeg választotta meg. Az Egyesült Izzóban a munkástanács választásokat követő negyvennyolc óra alatt újraszervezték a gyár intézményeit. Elmozdították tisztségéből a gyár igazgatóját és az egyik termelési igazgatót; a gyárigazgató helyére a munkástanács elnöke állt. A munkástanács bejelentette, hogy magát ideiglenes szervnek tekinti, mely csak a teljes körű választásokig működik. A munkás-

tanács feloszlatta továbbá a személyzeti osztályt, melyek a Rákosi-korszakban a gyári menedzsmenten belül a párt és a titkosrendőrség képviselőiként működtek. A munkástanács bejelentette továbbá, hogy a sztrájkot folytatják, és mindenki a teljes fizetését kapja, az alacsony fizetésűek 15%-os, a többi dolgozó pedig 10%-os béremelést kap. Egyidejűleg hozzálátott az alapvető reformok végrehajtásához is a gyári adminisztráció terén, nekifogott az adminisztratív decentralizációnak és a bürokrácia felszámolásának, a gyári teljesítményen alapuló bérrendszer átalakításának, és felszólította a munkásokat, hogy válasszanak meg egy 71 tagú gyári munkástanácsot, s hozzanak létre a gyári munkástanácsnak alárendelt műhelytanácsokat.⁹ A szakmunkásokból álló többség, akiknek a gondolkodásmódja határozta meg alapvetően a munkástanácsok

által végrehajtott változtatásokat, világosan megfogalmazta filozófiáját és a centralizáció iránti bizalmatlanságát az október 29-én Újpesten tartott össz-munkástanácsos értekezleten: »az elmúlt évek hibái« azt mutatják, hogy »alulról kell megszerveződnünk«, és »saját erőinket használva kell megoldanunk problémáinkat«. Ugyanakkor hangsúlyozták azt is, hogy bizalmatlanok az újpesti területi forradalmi bizottság és az ehhez hasonló testületek radikalizmusával szemben,

melyek a tömegtől kapták legitimitásukat: »úgy tűnik, hogy a hatalom, melyért fiataljaink vérével fizettünk, most másféle, frakciós elemek kezébe került«^{10, 11}

Igaz, Pittaway azt is hangsúlyozza, hogy a kétlaki munkások, akiket a végsőkéig elkeserített a párt agrárpolitikája, a radikálisabb utat választották:

„Míg a városi, szakképzett elit demokratikus szocialista elképzelései, melyek kezdetben implicite jelen voltak a munkástanácsok politikájában, egyre inkább háttérbe szorultak a tömegek radikalizálódásának hatására, és gyakorlatilag teljesen hiányoztak is azokon a munkahelyeken, ahol ez a társadalmi csoport kevésbé volt jelen, addig a kétlaki, munkás- és parasztközösségek inkább a vidéki forradalomhoz akartak csatlakozni, ami a mezőgazdaság kollektivizációja ellen irányult. A komlói bányászok közt sokan voltak olyanok, akik a hétvégén rendszerint hazamentek. Amikor tehát az igazi forradalom beköszöntött, és a munka szünetelt, »a legtöbb bányász hazament, és hetekig nem tért vissza« Komlóra.¹² Míg az ingázók felszívódtak, és hazatértek falvaikba, azokon a területeken, ahol naponta bejártak a falvakból az emberek az üzemekbe, a városi munkásközösségek forradalmi a vidéket is forradalmasították. Várgesztesen, a tatai szénmezőkön fekvő

9 A munkástanácsok tevékenységéről működésük első három napjában lásd Čosić (1989) 80–82.; Lomax (1990) 15–17.

10 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), IX. 290. f. 39. ö. e. 1–2.

11 Pittaway (2006) 20–21.

12 Columbia University Libraries, Rare Book & Manuscript Library, Bakhtmeteff Archive (a továbbiakban CUL RB&ML, BAR), Hungarian Refugees Project (a továbbiakban CURPH), Box 16., Interview No. 524, 5–6.

faluban a 97 háztartásból csak 6 olyan akadt, amelyből egy-egy családtag nem a mezőgazdaságban dolgozott 1956-ban, ők viszont döntően a bányászatban dolgoztak. A szomszédos Oroszlányban történt forradalmi hírek a faluban fokozódó dühöt keltettek, ami aztán a községi tanács feloszlataához vezetett, és a tömeg nemzeti bizottságot választott helyette.¹³ Azokban a vidéki közösségekben, ahol a kétlaki (munkás és paraszt) dolgozók túlsúlya érvényesült, leginkább a mezőgazdasági földtulajdonlás kérdése állt a középpontban, s emellett az emberek a szovjetek kivonulását és antikommunista fordulatot követelték.¹⁴

A könyv fontos tanulsága az az alapos levéltári dokumentációval alátámasztott megállapítás, hogy a hazai munkásság megosztott volt, és az eltérő munkásközösségek igen eltérő kultúrával rendelkeztek és igen eltérő követelésekkel léptek fel 1956-ban – és előtte is. Azt viszont nem vitathatjuk el, hogy a leginkább „hagyományos” értékrendűnek és kultúrájának tekinthető munkásság a forradalom idején támogatót egy olyan alternatívát, amelyben benne rejlett egy szocialista, szociáldemokrata irányú fejlődés kibontakozásának a lehetősége – ám a forradalom

13 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) 412/VII. f. 7. d. Komárom Megyei Tanács, Titkárság; Várgesztes községi tanács V. B. szám. Az 1956. évi október 23. utáni események megörökítése, 1–7.

14 Pittaway (2006) 22.

leverése csírájában elfojtotta nemcsak a kapitalista restauráció igényét, hanem ezt a mérsékeltebb, a társadalmi öngazgatás vagy akár egy többszektorú gazdaság felé mutató kísérletet is.

Míg Mark Pittaway Kósa Pál történetének és tragikus sorsának felidézése-

kor azt szerette volna megérteni, miért fordulnak szembe a „munkásállammal” a baloldali érzelmű munkások, saját kutatásom során annak megértése volt a cél, miért *nem* kap 1989-ben Kelet-Európában számottevő munkástámogatást egy antikapitalista, baloldali alternatíva (akár a munkástanácsok mintájára), mint ahogyan a teljes körű privatizációval szemben sem alakul ki jelentősebb társadalmi ellenállás. Érdeemes felidézni: ez a fejlemény akkoriban egyaránt meglepte a nyugati és a kelet-európai baloldali gondolkodókat, akik azt várták, hogy az állampártok összeomlásával a munkásság a saját kezébe veszi politikai-gazdasági sorsát, sőt előbb várható tőle, hogy megvalósít egy valóban szocialista alternatívát, mint a kapitalizmusban szocializálódott sorstársaitól. Ez a várakozás azonban tévesnek bizonyult. A rendszerváltás után Kelet-Európában még az utópiák szintjén sem kapott nagy nyilvánosságot egy valóban szocialista alternatíva, sőt a hivatalos emlékezetpolitikában egyre inkább elfogadott diskurzussá válik a kommunizmus és általában a baloldal kriminalizálása – ami természetesen nem független attól, hogy a „tömegek” elfordultak az „igazi” szocializmus eszméjétől és gyakorlatától. Ha tehát a munkások és a szocializmus viszonyára gondolunk, akkor 1956 és 1989 valóban bezárt egy fejlődési pályát az államszocializmus történetében.

Míg Mark Pittaway három eltérő munkásközösséget vizsgált Magyarországon, saját kutatásomhoz két, nemzetközileg is eltérő munkásközeget választottam, bár ezen belül nagyon hasonló háttérrel rendelkeztek a munkások: a kutatás a nagyipari, városi, javarészt szakképzett munkásságra fókuszált, mert ez a csoport volt a kádári munkáspolitikai fő haszonélvezője, és a rezsim is ezt a csoportot tekintette legfontosabb hatalmi bázisának.¹⁵ A nemzetközi összehasonlító munkát azért tartom lényegesnek, mert a kádári konszolidációs politika nem volt példa nélkül Kelet-Európában (noha csak Magyarországon került sor forradalomra és szabadságharcra, amelyhez tömegesen csatlakoztak a munkások és a munkásfiatalok), és a keletnémet vezető, Walter Ulbricht bukásához jelentősen hozzájárult

15 Földes (1993); Hübner (1995).

az 1960-as években bevezetett gazdasági reform által kiváltott munkáselégedetlenség is. Utódja, Erich Honecker a „gazdaság- és társadalompolitika egységének” elkeresztelt óriási társadalmi program részeként a kádári életszínvonal-politika számos elemét bevezette: a bérek állandó növelése, nagylelkű munkáslakás-politika (minden keletnémet fiatal párnak alanyi jogon ígértek állami lakást!), a munkásközösségek támogatása (szocialista brigádok), a munkásoktatás, munkásművelődés finanszírozása a társadalmi felemelkedés, felfelé való mobilitás ígéretével (munkásvezető-képzés, a felnőttoktatás támogatása, a munkásfiatalok pozitív diszkriminációja¹⁶ stb.). A magasabb keletnémet ipari fejlettség természetesen nagyobb jólétet (több és jobb minőségű lakást, lakóteret, kisebb szegénységet, több iskolát) és általában nagyobb szociális biztonságot tett lehetővé, mint amennyit a magyar életszínvonal-politika elért. Azt is meg kell említenünk, hogy a szovjet hídfőként (is) funkcionáló honeckeri rendőrállamban uralkodó ideológiai represszió jóval kiterjedtebb és „mindenhatóbb” volt, mint a kádári puhuló diktatúra – különösen az 1980-as években. Mégis összehasonlíthatónak tartom a két rendszer munkáspolitikáját – nemcsak a hasonló elemek okán, hanem azért is, mert egyikben sem alakult ki a Szolidaritáshoz hasonló, kiterjedt munkásmozgalom, a disszidens értelmiséget pedig sikeresen elzárták a nyilvánosságtól. A rezsim tehát mindkét országban konszolidáltnak érezhette magát – és tegyük hozzá, így látták ezt a nyugati megfigyelők is! –, és politikai értelemben mindenképpen meglepte a hatalmat, amikor a „tömegek” végül kinyilvánították akaratukat és utcára vonultak. A rendszer baloldali kritikáit pedig az lepte meg, amikor a demokratikus szocializmus mint alternatíva sem kapott mérhető támogatást. Kutatásomban, amelyet a jénai Carl Zeiss és a Rába gyár anyagaiban és munkásai között végeztem, elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, miért „választották” a munkások a kapitalizmust a baloldali alternatíva helyett, és miért adtak olyan kevés hitelt az antikapitalista kritikáknak – amelyek jó része, például a munkanélküli-

16 Bartha (2009).

ség később beigazolódott. Az alábbiakban vázolnám munkám főbb téziseit, majd röviden kitérnék arra, milyen perspektívái lehetnek a munkáskutatásnak a XXI. században.

A MUNKÁSOK ÉS A GAZDASÁGI REFORM

1951-ben az amerikai szociológus, David Riesman *The Nylon War* címmel egy olyan bombatámadás-sorozatból publikált fiktív beszámolót, amelyben az Egyesült Államok nem bombákkal, hanem az amerikai életmód irigylet fogyasztási cikkeivel árasztotta el a Szovjetuniót. Közleménye politikai okait Riesman az alábbiakban összegezte: „Ma, 1951. augusztus 1-jén harmadik hónapja tart a nylonharisnya-háború [...]. A június 1-jén megindult bombatámadást hosszú évek titkos és bonyolult előkészületei, valamint egy lefegyverzően egyszerű ötlet előzte meg: ha az orosz emberek ízelítőt kapnak az amerikai javakból, nem tűrik tovább, hogy uraik csak tankokat és kémeket tudnak nekik adni porszívók és szépségszalonok helyett. Az orosz vezetők így rákényszerülnek arra, hogy maguk is áttérjenek a fogyasztási cikkek gyártására, vagy pedig tömeges elégedetlenséggel kell nemsokára szembenéznük.”¹⁷

17 Riesman (1964) 67.

Riesman látomása profetikusan bizonyult. A hruscsovi „olvasás” ugyanis nemcsak politikai enyhülést jelentett:

Hruscsov maga is egy „élhetőbb” szocializmust kívánt népének ajándékozni, és ennek jegyében a sztálini, erőltetett ipari fejlődés és a mindent átható állami represszió politikája helyett meghirdette az amerikai életszínvonal utolérésének politikáját (persze a represszió ettől még megmaradt, de össze sem lehet vetni a sztálini évek „nagy terrorjának” borzalmaival). Az 1960-as évek gazdasági reformdiskusszióit is az a törekvés motiválta, hogy a tervgazdaságot „hozzáidomítsák” a magasabb fogyasztói igények kiszolgálásához. A magasabb életszínvonal ígérete azt a felismerést tükrözte, hogy a munkások szükségletei a szocializmusban is ugyanúgy alakulnak, mint a kapitalizmusban, nem másképp; pontosan ezt fejezte ki Riesman példázata is a nylonharisnyákkal.

Az amerikai életszínvonallal való versengés azonban figyelmen kívül hagyta az olyan gondolkodók szellemi munkásságát, mint Lenin, Trockij vagy Rosa Luxemburg, akik munkáikban felhívták a figyelmet Oroszország (és Kelet-Európa) perifériás helyzetére a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájában. Miközben Sztálin a „szocializmus egy országban” tézisét éppen arra használta, hogy meghirdesse az utolérő fejlődés lehetőségét, Hruscsov arról álmodozott, hogy a szocialista Kelet-Európa nemcsak gazdaságilag, hanem a fogyasztásban is utol tudja érni a fejlett nyugati és észak-amerikai országokat.

Az 1960-as évek gazdasági reformdiskuszióját¹⁸ azért tekintettem kiemelten fontosnak saját munkáskutatásomban, mert ebben az időszakban – épp azért, mert a párt vezetése nagyon is megosztott volt a reform irányát (vagy folytatását) illetően – a helyi pártfunkcionáriusok feltűnően nyíltan és készségesen továbbították munkáspanaszokat a felsőbb vezetésnek.¹⁹ Ez odáig ment, hogy egy 1972-es jelentés szerint: „Sok helyen a munkások úgy érzik, hogy csak a munkához van joguk.”²⁰ De még az ideológiailag jóval dogmatikusabb NDK-ban is érkezett hasonló hangú jelentés a gerai körzetből: „Ezzel kapcsolatban a munkások elmondták, hogy az NDK-ban különböző rétegek, úgymint a kisiparosok, iparosok, magánvállalkozók és az értelmiség egy része privilegizáltak, és magasabb életszínvonalon élnek, mint a munkások. Sok munkás egyenesen megkérdezte, hogy »mi hasznunk van a szocializmusból?« A munkásoknak külön műszakban kell dolgozniuk, hogy csökkentsék azokat a károkat, amelyek a vezető káderek hibás döntései miatt keletkeztek. Gyakran visszatérő érv: a döntő az, hogyan élünk ma (különösen a nők körében).”²¹

Mint látjuk, a munkások éltek a kritika lehetőségével, és olyan vélemények is elhangzottak a nyilvánosság előtt, amelyeket például a Honecker alatti NDK-ban csak egymás között mondogathattak az emberek. A kemény munkáskritika ugyancsak kapóra jött a keményvonalasoknak (vagy „dogmatikusoknak”), hiszen vitán felül állt, hogy a munkások tiltakoztak a reform őket érintő negatív következményei ellen, amelyeket az alábbiakban részletesen összefoglalok. Ez egyébként részben megmagyarázza a keletnémet esetben különösen kirívó ellentétet az 1960-as években regisztrált bíráló megnyilvánulások sokasága és a Honecker-korszak egyhangú öndicsőítése között. A pártvezetés, ha fogékony nem is, de legalább nyitottabb volt a kritikára, mint ahogyan azt majd az 1970-es és az 1980-as években tapasztaljuk. Ráadásul a korszakban a hatalmi viszonyok is nyitottabbak voltak, mint később. Erről tanúskodik a pártfunkcionáriusok szokatlan készsége arra, hogy a rossz híreket is tolmácsolják a felső vezetés felé.

A két esettanulmány legfontosabb közös vonása, hogy a gazdasági reform időszaka felkavarta a politikai állóvizet és megbontotta az addigi társadalmi konszenzust. A párton belül elindult egy hatalmi harcoktól korántsem mentes útke-

18 A reformok részletes ismertetését lásd Bartha (2009) 69–74. A magyar reformhoz lásd Rainer (2011) 163–199.

19 Ennek levéltári forrásokkal alátámasztott dokumentációját lásd Bartha (2009) 78–142.

20 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GYMSM GYL) adatai. A munkásosztály helyzetéről szóló KB- és megyei pártszervek határozatai végrehajtásának főbb tapasztalatai, 5. 1972. február 25. Kiemelés B. E.

21 Thüringisches Staatsarchiv Rudolstadt (a továbbiakban ThStA), Bezirksparteiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-2/9/01/550. Material zur Einschätzung der politischen-ideologischen Situation unter der Bevölkerung des Bezirkes Gera, 2. 8. 1968. Kiemelés B. E.

resés, amelynek részeként a párt kiszélesítette a társadalmi vitát. A vita jellegét és tartalmát tekintve három lényegi azonosságot szeretnék kiemelni a keletnémet–magyar összehasonlításból. Először is, a munkások elfogadták a párt által kezdeményezett társadalmi vitát, vagyis a korszakban még tárgyalófélnek, elismert politikai tényezőnek tekintették a pártot. Azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az egyszerű dolgozók meglepő nyíltsággal mondtak kemény hangú bírálatot a kormánypolitikáról (ne felejtjük el: a gazdasági reformot mindkét országban a kormány és a párt kezdeményezte!) – még hozzá nyilvános fórumokon. Ez világosan megmutatja, hogy a korszakban létezett társadalmi visszacsatolás a kormány és a „nép” között; a gerai hangulatjelentés pedig érzékelteti, hogy a pártvezetők tisztában voltak a párt népszerűségének csökkenésével a munkások körében, ami befolyásolta a pártpolitikát.

A második dolog, amit fontosnak tekintek, az éppen a társadalmi vita jellege, ami véleményem szerint hasonló volt a két országban. Noha számos kemény kritika hangzott el a gazdasági reformról, sőt magáról a létező szocializmusról is, a munkáspanaszok ekkor még inkább a rendszer baloldali ellenzékét igazolták. Ennek egyik legnyilvánvalóbb bizonyítéka a kritika maga: a munkások mind a két országban a szerintük igazságtalan privilégiumok és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek ellen protestáltak, amit bajosan lehetne úgy értelmezni, mint sóvárgást egy olyan kapitalizmus után, ami nem kisebb, hanem nagyobb egyenlőtlenségeket eredményez. Azt mondhatjuk: ekkor még inkább a több, mint a kevesebb szocializmus eszméje irányította ezeket a kritikákat.

Harmadszor, a munkáskritika legfontosabb azonos jegyeit szeretném kiemelni a két országban. Mind a keletnémet, mind a magyar munkások körében megtalálható volt egy reformellenes attitűd. A keletnémetek tiltakoztak a piaci ösztönzők ellen, ami csökkentette az átlagos munkásfizetéseket; ugyanakkor arról panaszkodtak, hogy más rétegek (az értelmiség, a kisiparosok és a maszekok) jobban élnek a szocializmusban, mint ők, a munkások. A magyarok, ha lehet, még hevesebben tiltakoztak a növekvő egyenlőtlenségek ellen: a gazdasági reform szerintük csak a gyári vezetőknek, illetve a magánszektor dolgozóinak kedvezett. Amellett, hogy szóvá tették a reform őket érintő negatív hatásait, a munkások más igazságtalanságok ellen is tiltakoztak, amivel túlméntek a gazdasági reform bírálatán. Magyarországon hallunk olyan kritikát, hogy az üzemi demokrácia nem tudja biztosítani a gyárak munkásellenőrzését, mert működése a vezetőségtől függ, a munkások pedig egyes helyeken úgy érzik, hogy „csak a munkához van joguk”. Az NDK-ban a korszakban egyedülálló nyíltsággal beszéltek arról, hogy a párt nem népszerű egyes rétegek (sőt, munkáscsoportok!) körében. Mi több, a jegyzőkönyvekben olyan eretnek dolgokat is olvashatunk, hogy vannak munkás párttagok, akik nem fizetnek tagdíjat (és ezt elnézik nekik!), a „6. Kongresszusról”

elnevezett brigád meg csak azért vállal túlórázást, mert azt jobban megfizetik.²² A korszakban a keletnémet munkások is sokkal szabadabban adtak hangot sérelmeiknek. Az a kérdés, hogy „mi hasznunk van a szocializmusból?”, legalábbis arra vall, hogy a munkások az NDK gyáraiban sem voltak valami nagy véleménnyel az üzemi demokráciáról.

Milyen eredménye volt a szokatlanul nyílt munkáskritikáknak? Ha a dolog anyagi oldalát nézzük, akkor voltak eredmények: az NDK-ban nőttek a munkásfizetések (jelentős engedmény ez ahhoz képest, hogy a reform eredetileg bérstoppal indult!). Magyarországon a kormány hasonló belátásra jutott, amikor megemelte a munkások fizetését. Ami ennél is fontosabb: mindkét ország vezetése egyértelműen elkötelezte magát az életszínvonal-politika mellett (vagyis az állam garantálta az állami ipar munkásainak az életszínvonal-emelkedését). A keményvonalas vagy „dogmatikus” kommunisták ráadásul eredményesen használták fel a nyílt munkáskritikát: az NDK-ban a reform leállt; Magyarországon a kormány központilag javította az állami szektornak a magánszektorhoz képest lemaradt béreit. Az életszínvonal-politika azonban a munkáskövetelések csak egy részét érintette. Az 1960-as évek társadalmi vitáiban olyan kérdések is felmerültek, amelyek következményeikben sokkal messzemenőbb társadalmi változásokat érintettek. Ezek közé tartozott, bármilyen furcsa, a munkásosztály „leértékelődése” és az a kérdés, hogy mi lesz a munkásság társadalmi szerepe a technikai fejlődés előrehaladásával és – a magyar esetben azonnal hozzátehetjük – a piac kiszélesítésével. Ezek a kérdések, mint láttuk, Kelet-Európában is felmerültek – még hozzá az akkori társadalmi nyilvánosság előtt, bármilyen korlátozott és politikailag ellenőrzött is volt ez a nyilvánosság.

Hosszú távon tehát pirruszi győzelmet arattak a magukat Magyarországon „munkásellenzéknek” is nevező dogmatikus kommunisták. A kritikai értelmiséget „sikeresen” elnémították vagy – itthoni

munkájukat lehetetlenné téve – emigrációba kényszerítették. A „jóléti diktatúrák” azonban éppenséggel a kapitalista, fogyasztói logikát erősítették az emberekben, és Riesman fikciójához hasonlóan lényegében állandósították és kiélezték az ellentétet az emancipációs munkásideológia és a „létezett szocializmus” valósága között. Az így létrejött rendszert azért neveztem el jóléti diktatúrának, mert azon a politikai „kiegyezésen” alapult, amelyet az állampárt felkínált az ipari munkásságnak: a munkások a biztos életszínvonal fejében lemondtak politikai követeléseikről és érintetlenül hagyták a kialakult hatalmi struktúrákat. Ezek a rendszerek azonban hosszú távon „megágyaztak” a kapitalizmusnak és a szocialista eszmék teljes hitelvesztésének (ami tartós „örökség” a mai Kelet-Európában), és így paradox módon éppen azt erősítették, ami ellen oly látványosan hadakoztak a dogmatikus kommunisták.

22 ThStA, Bezirkspar-teiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-4/13/079, Bericht der IKPKK (Industriekreis-par-tei Kontrollkommission), GDREH 1, 19.9.1969.

A MUNKÁSOK ÉS A JÓLÉTI DIKTATÚRÁK

A fogyasztói tudat erősödése mind a két országban szemléletesen dokumentálható.²³ Magyarországon az 1970-es években valóban relatíve nagyot emelkedett az életszínvonal. Ebben azonban a magyarok kezdettől fogva nagyobb szerepet szántak a magánkezdeményezésnek, mint a keletnémetek. Egy jelentős munkáscsoport, a bejárók példáján láttuk, hogy az anyagi gyarapodáshoz (például a házépítés) nagyon sokan kihasználták az állami ipar és a mezőgazdaságban engedélyezett magánszektor lehetőségeit.²⁴ A lakásépítésben szintén nagy szerep jutott a magánkezdeményezésnek, főleg, ha a keletnémet esettel vetjük össze, ahol a döntő többség állami lakásokba költözött.²⁵ Az életszínvonal emelkedése tehát csalóka volt, mert – a béremelések ellenére – nem az állami keresetek játszották benne a főszerepet, hanem a különmunka vállalása, a fusizás és az egyéni ügyeskedés. Ráadásul az 1976-os, az életszínvonal-politika értékelésére irányuló felmérésből az

23 Könyvemben részletesen vizsgáltam az életszínvonal-politikára adott munkásválaszokat, a bejárók helyzetét, a szocialista brigádmozgalmat, a munkásművelődést és -oktatást, és a munkástiltakozás formáit. Bartha (2009) 151–264.

24 Uo. 176–182.

25 Uo. 219–242.

is kiderült, hogy az emberek még akkor sem látták „jelentősnek” az életszínvonal emelkedését, amikor pedig a korszakban a legjobban nőttek a reálbérek. Érdeemes hangsúlyozni, hogy a felmérésben résztvevők „objektívan” a megye legjobb helyzetű munkásai közé tartoztak (fizetésben, lakáshelyzetben, iskolai végzettségben). Elégedetlenségük figyelmeztet-

hette a felső vezetést: az életszínvonal-politikára alapozott népszerűség igen veszélyes politikai játék lehet, mert a megnövekedett igényeket az állam nem tudja kielégíteni. Ugyanilyen figyelmeztetésül szolgálhatott, hogy még abban az időben is, amikor az embereknek a legtöbb okuk volt az elégedettségre, a párttagok alig egyötöde vélekedett úgy, hogy a dolgozókat a munkájuk szerint fizetik, és egy további egyötöd gondolta azt, hogy az elvégzett munkának semmi köze nincs a fizetéshez. Mindez legalábbis azt jelezte, hogy a „munkások államában” a párttagok közül sem hittek már túl sokan.

Az NDK-ban talán még a magyaroknál is lelkesebben vágtak bele az új társadalompolitikába. Ulbricht sorozatos kudarcai után a Honecker-kormánynak nagy szüksége volt rá, hogy megmutassa: a párt igenis népszerű az egyszerű emberek között. A munkások körében ráadásul valóban nagy volt a társadalmi elégedetlenség: gondoljunk csak a reformkorszakban megfogalmazott pártbírálatokra. A Honecker-kormány igen egyszerű megoldást választott a társadalmi elégedetlenség lecsillapítására. Megígérték, hogy állandóan emelik a munkások fizetését, kiterjesztik a társadalompolitikai juttatásokat (a lakás is állampolgári jogon járt volna!), és gondoskodnak róla, hogy a munkások a boltokban kapjanak is valamit

a pénzükért. Az ideológiai harc fő frontját a fogyasztói ellátásra helyezték át: a körzeti pártvezetés a korszakban rendszeresen beszámolt róla, hogy áll a lakosság folyamatos és kielégítő ellátásáért folytatott „küzdelem”, és milyen árucikkeket hiányolnak az üzletekből a dolgozók. Az 1970-es évek elején még olykor komikusan hosszú listákon sorolták, hogy elvi elszántságuk és rendíthetetlen harcuk ellenére milyen termékeket keres állandóan a lakosság, de később a hiánycikkek skálája szűkült, vagy olyan „luxusárúkra” korlátozódott, mint a kávé, a banán és a női alsónemű. Az 1980-as évek végének elmélyülő válságát jelzi, hogy megint krónikussá vált az áruhiány: a pártiratok állapotából kiindulva nem volt elég papír és indigó, de egy asztalos visszaemlékezése szerint elég szög sem.

A honeckeri társadalompolitikának azonban nem az általános áruhiány volt az egyedüli Achilles-sarka. Nem elhanyagolható különbség volt ugyanis a két ország között, hogy a magyarok már a gazdasági reform időszakától kezdve a magánszektor bővítése felé tapogatóztak, miközben Honecker, éppen ellenkezőleg, ahol lehetett, letörte a magánkezdeményezést, és a növekvő fogyasztói igényeket a központosított elosztórendszerrel akarta kielégíteni. A központosított áruterelés és elosztás azonban egész egyszerűen nem volt alkalmas rá, hogy a keresett árucikkkel biztosítsa a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátását”. Erről bármikor meggyőződhetünk, ha beleolvasunk a hangulatjelentésekbe, amelyek a folyamatos politikai győzelmek és termelési eredmények hangoztatása mellett kénytelenek voltak említést tenni arról is, hogy a termelési erőfeszítések ellenére x és y közszükségleti árucikkből hiány mutatkozik. A túlközpontosított gazdaságpolitika mellett legalábbis kérdéses, hogy mennyire lehetett volna teljesíteni a növekvő fogyasztói igények teljes kielégítését. De az NDK esetében volt még egy probléma. Nemcsak a politikai ideológia terén kényszerült versenyezni az NSZK-val, hanem a meghirdetett fogyasztáspolitikában is. Így aztán hiába voltak a szocialista régióban kiemelkedő eredményeik (a keletnémet munkásfizetések kimagaslóan jók voltak, a lakáskörülmények, hála az állami lakáspolitikának, jelentősen javultak, a társadalompolitikai eredményeket az oktatásban és a nőpolitikában pedig még a Honecker-korszakra visszaemlékező munkások is pozitívan ítélték meg!) – ha az állampolgárok a nyugatnémet médiában látott életmóddal és árukínálattal hasonlították össze saját helyzetüket, akkor bizony nem a szocializmus javára billent a mérleg. Ami – az NDK-ban éppúgy, mint Magyarországon – világosan megmutatta az életszínvonal-politika korlátait és az erre alapozott népszerűség törékenységét.

Magyarországon a szocialista fogyasztói politika kudarcra előbb vált láthatóvá, mint az NDK-ban, ahol a represszív politikai légkör elfedte a dolgozók valódi politikai hangulatát. Az elégedetlenség jeleit a hangulatjelentésekben láthattuk, amikor az életszínvonal romlásával a dolgozók politikai türelme is egyre jobban fogyatkozott és egyre bátrabban bírálták a kormány és a párt programját. Ta-

nulságosak voltak a hangulatjelenségekben említett éttermi beszélgetések, a tömegközlekedés pellengérré állítása (a zsúfolt buszok, tömött járatok, a piszkos és minduntalan késő vonatok, a kátyús országutak, a köztakarítás hiánya), de általános „vészjelzéseként” említhetjük a hangulatjelentések tónusának szembeötlő változását. Az 1970-es években még kötelező dicshimnusz és általános optimizmus előzte meg a finoman becsomagolt bírálatot – azt is úgy fogalmazták meg, hogy jelezzék: az emberek bíznak a pártban, ezért nem tartják magukban a bíráló véleményt. Az 1980-as években már ritkult a pozitív bevezető, és szaporodott a negatív kritika. Már nemcsak arról esett szó, hogy rosszul érvényesítik a párt politikáját, hanem arról is, hogy talán az irányvonal téves.²⁶

26 Hosszan lehetne dokumentálni, hogyan „romlott el” az életszínvonal-politika – és jegyezzük meg, hogy a hangulatjelentéseket többnyire olyan munkások, művezetők vagy termelésirányítók írták, akiket a párt alsó szintű funkcionáriusainak tekinthetünk! Az ő elégedetlenségük a „mezei” párttagok véleményét is kifejezte (és akkor még nem beszéltünk a nem párttag munkásokról...). Ennek levéltári dokumentációját lásd Bartha (2009) 297–319.

A társadalmi elégedetlenség fő oka az NDK-ban is, Magyarországon is az életszínvonal leromlása volt. Az NDK-ban – a társadalompolitika létező eredményei ellenére – akkora volt a szakadék a látható nyugatnémet árubőség és a keletnémet mindennapokban tapasztalt dühítő áruhiány között (hiszen hogyisne lett volna dühítő, ha a fárasztó munkanap után nem kaptak húst a boltban, vagy a vezérigazgató közbenjárása kellett

ahhoz, hogy a Zeiss női dolgozói fehérneműt vásároljanak maguknak!), hogy kevesen hihették el: az állami társadalompolitika összességét tekintve a keletnémet munkás jobb körülmények között él, mint a nyugatnémet. Jeleztem, hogy a keletnémet pártiratok nem tekinthetők éppen a legalkalmasabb forrásnak, amelyekből kiolvashatnánk a keletnémet állampolgárok valódi politikai hangulatát. Éppen ezért érdekes az új egyenlőtlenségek tárgyalása a hangulatjelentésekben: az a társadalmi felosztás, amelyik azokat tartja privilegizáltként, akik nyugatnémet valutáért nyugati árucikkeket vásárolhatnak. A „normális” fogyasztók, vagyis azok a munkások, akik jól kerestek ugyan, de csak keletnémet márkáért tudtak vásárolni a „rendes” boltokban, amelyeket a szocialista állam látott el áruval, a társadalmi ranglétra alján álltak. Nem valószínű, hogy a pártfunkcionáriusokon kívül bárki átrágtta magát az üzemi pártbizottság jelentéseire (erről a bürokratikus bikkfanyelv is gondoskodott), de ha egy kapitalista kém mégis megtette volna, nyilván nagy elégtétellel olvashatta, hogy a „munkások államában” a valutázók megelőzték a munkásokat.

A magyar esetben már a gazdasági reform időszakában láthattuk, hogy a munkáskritikák egyik fő céltáblája a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése volt. Az 1973-as béremelést bevallottan azzal a céllal hajtották végre, hogy a munkáske-

reseteket felzárkóztassák a többi társadalmi csoport jövedelméhez, akiknek életszínvonala, úgymond, jobban fejlődött, mint a munkásoké. Az 1980-as években az állami vállalatoknál alkalmazott munkások politikai hangulatának romlásával párhuzamosan tanúi lehetünk az egyenlőtlenségek miatti zúgolódás fokozódásának. A kritika elsősorban a vállalkozókat, a maszekokat és a gazdasági vezetőket vette célba, akik a magánszektorban jóval magasabb jövedelemhez jutnak, mint a munkások. Összehasonlítási alapként az osztrák életszínvonal is megjelent, de Magyarországon ez nem játszott akkora szerepet, mint a keletnémeteknél. A magyar munkások a növekvő magánszektorral kapcsolták össze az anyagi egyenlőtlenségek növekedését – ugyanakkor, mint láttuk, sokan maguk is bekapcsolódtak a magánszektorba.

Ezért nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogyan jelentek meg az új egyenlőtlenségek a szocialista társadalomban. A keletnémetek a magánkezdeményezés elfojtásával és az állami bérek erős nivellálásával „egyenlőbb” társadalmat hoztak létre, mint a magyarok. Sok jel mutat azonban arra, hogy ezt az egyenlőséget az állampolgárok kevésbé értékelték, ha már azon az alapon is megkülönböztették egymást, hogy „nyugati” vagy „keleti” árut vásárolnak-e. A magyarok elítélően beszéltek ugyan a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséről, de ők is szívesen vállaltak munkát a magánszektorban, hogy növeljék a jövedelmüket. A jóléti diktatúrák célul tűzték ki a fogyasztás kollektív emelését, de ez egyrészt, ahogyan láttuk, még a szigorú keletnémeteknél sem teljesült, másrészt pedig, úgy tűnik, az emberek maguk sem üdvözölték akkora örömmel a teljes egyenlőséget. A fogyasztói igények kollektív kielégítése ezért sem a gyakorlatban, sem társadalmopolitikai téren nem aratott teljes sikert. A két rezsím gazdasági lehetőségeinek szűkülésével pedig a kormány már a munkásosztállyal kötött „néma” egyezséget sem tudta betartani. Egyre erősebb lett az a meggyőződés, hogy mind kevésbé kifizetődő a politikai hallgatás. A magyar hangulatjelentések nagyon plasztikusan tükrözik ezt a folyamatot.

Mindeddig arról beszéltem, miért volt hosszú távon „tévút” a párt fő társadalmi jelszava: az életszínvonal-politika és a szocialista fogyasztás kiterjesztése. Noha álláspontom szerint ez volt a munkásosztállyal kötött társadalmi kompromisszum központi eleme, az állampárt mindkét országban megpróbálkozott más engedményekkel is. Ezek közé tartozott az egyenlősítő bérpolitika, a lakáspolitikai, a szocialista brigádmozgalom és a munkásművelődés. És nem tagadhatjuk, hogy ez volt az a terület, ahol a „munkások állama” talán a leginkább megvalósult. Ha az állami fizetéseket nézzük, az NDK-ban csakúgy, mint Magyarországon a szakképzett munkásság relatíve jól keresett, és nem voltak igazán nagy különbségek a vezetők és a munkások között. A Rábában például nehezen tudtak művezetőket toborozni, mert a munkásoknak nem érte meg bekerülni a termelésirányításba,

hiszen a nagyobb felelősség nem járt arányosan magasabb fizetéssel. Később, amikor megalakultak a gmk-k, az állam már kevésbé tudta érvényesíteni ideológiai megfontolásait, de a nagyiparban dolgozó szakmunkásréteg a szocialista rezsim bukásáig privilegizált csoport maradt. Még inkább így volt ez a keletnémeteknél, ahol az ideológiai megfontolások olyan erők voltak, hogy egy szakmunkás nem egyszer többet keresett, mint egy kezdő mérnök vagy egy kutató (egy titkárnőről vagy bérszámfejtőről nem is beszélve). Az állami bérpolitikában tehát a Honecker-kormány a rendszer bukásáig érvényesítette a munkások érdekeit.

A közösségépítés és a munkáskultúra támogatása a régi szociáldemokrata programpontok között is szerepelt, vagyis komoly baloldali hagyományokra támaszkodott. Azt mondhatjuk, hogy míg

27 Ferge (1976).

28 Solga (1995).

régebben a munkásság politikai öntudatának megerősítése és társadalmi-politikai cselekvésre való buzdítása volt a cél,

addig a szocialista brigádmozgalom mindkét országban a munkások depolitizálását szolgálta: foglalják csak el magukat a közösségépítéssel, a klubdelutánokkal, a tekézzel és a mozival, de ne kívánjanak beleszólást a politikai és a termelési kérdésekbe. Ezt egyértelműen bizonyítják a Rábánál a brigádvezetők és az üzemevezetők konfliktusai, de az interjúk is megerősítik, hogy a brigádoknak nem volt igazi politikai szerepük. Ugyanezt mondhatjuk el a munkásművelődésről: nem az volt az elsődleges cél, hogy kineveljék a politikai utánpótlást – vagy esetleg egy baloldali kritikai ellenzékét –, hanem az, hogy teljesítsenek bizonyos kvótákat, és a munka után lekössék az embereket. A nappali egyetemi oktatás kiterjesztésével csökkent a munkásegyetemek, levelező tagozatok jelentősége a káderutánpótlásnál. A magyar szociológiai vizsgálatokból ismert, hogy már az 1960-as években is jórészt az értelmiség soraiból verbuválódtak az egyetemi hallgatók, később pedig tovább nőttek az iskolai egyenlőtlenségek az egyes osztályok között.²⁷ De a keletnémet adatok is azt mutatják, hogy a Honecker-korszakban csökkent az iskolai mobilitás, és a felsőoktatásban a káderelit reprodukálta önmagát.²⁸ A munkásművelődés így – akármilyen nemes célokat szolgált is egyébként – egyre kisebb szerepet játszott a munkások társadalmi mobilitásában. Ebből is látható, hogy a munkásideológia csak a nevében volt régi; a munkásosztály társadalmi-politikai felemelkedése ekkor már egyik párt napirendjében sem állt az első helyen. Úgy is fogalmazhatunk: megelégedtek az addigi eredményekkel, és nem a munkásosztály további felemelkedését, hanem a fogyasztás bővítését tartották a legfontosabb politikai feladatnak.

A munkásművelődésnek és a felnőttoktatásnak természetesen sok pozitív hozadéka volt. A keletnémet–magyar összehasonlítás mindenesetre szemlélteti a magyarok iskolázottsági lemaradását, és alátámasztja a keletnémetek előszeret-

tel hangoztatott propagandáját a keletnémet munkaerő szakképzettségéről. Az 1970-es évek közepén a Rába dolgozói negyedének nem volt meg a nyolc általános iskolája – és emeljük ki: a gyár Magyarország egyik legfejlettebb régiójának volt az elitvállalata. A gépipar ráadásul a

kiemelten támogatott iparágak közé tartozott. Ugyanekkor a Zeiss férfimunká-

sainak mindössze 6%-a volt szakképzetlen, és nagyon magas, 80% volt közöttük a szakképzettek aránya. A Rába férfimunkásainak csupán 65%-a volt szakmunkás, ráadásul sokan voltak közöttük, akiknek nem volt meg a nyolc osztályuk (16%). (A megyében dolgozó segédmunkások esetében ez az arány kétharmados volt.) Az is elgondolkodtató, hogy a megye kultúrmunkásai jelentésük szerint „szembetűnő hiányosságokat” tapasztaltak a lakosság anyanyelvi műveltségében. Ugyanakkor megnyugtató, hogy a lakosság 65–70%-a ritkán vagy gyakran, de forgatta a könyveket.²⁹

Az interjúk alapján egyértelműen leszögezhetjük: a szocialista közösségek emlékéét Magyarországon is, Kelet-Németországban is szeretettel őrizték meg a munkások, függetlenül attól, hogyan ítélték meg magát az államszocializmust. Ha hatalmat nem is, közösségi élményt valóban adtak az embereknek. Ennek legfényesebb bizonyítéka, hogy mind a magyar, mind pedig a keletnémet munkások a közösségek minőségét tartották a két rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus egyik legjellemzőbb különbségének. A német életútinterjúkban különösen nagy szerepet kapott a nagyobb egyenlőség és az egyenlő helyzetből, hasonló problémákból fakadó erősebb társadalmi szolidaritás, segítőkészség a szocializmus idején. De a magyarok éppúgy elmondták, hogy a régi rendszerben több együttérzésre számíthattak kollégáiktól, főnökeiktől és szomszédaiktól, és nem voltak akkora anyagi és társadalmi különbségek az emberek között. Mindez megerősít minket abban, hogy egy közösségalapú kapitalizmuskritikának lehetett volna társadalmi vonzereje. Ám ettől az állampárt mind a két országban következetesen elzárkózott. A szocialista brigádmozgalom és a közösségépítés egyaránt pusztán a látszatot szolgálta: nem az emberek politikai-szellemi „felfegyverzését” – kevésbé militáns nyelven: felkészítését arra, hogy egyenjogúan vegyenek részt egy demokratizálódó közéletben –, sokkal inkább depolitizálásukat és egyfajta helyettesítő időtöltést. Ezért nem lehettek ezek a közösségek a „szocialista öntudat” hordozói, sőt a munkások többségének valójában olyan szociális közeget jelentettek, amely kívül esett a hatalom és a politika szféráján.

Ha egy mondatban akarjuk összegezni a jóléti diktatúrák eredményeit, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkásosztályt valóban emancipálták – annyiban, hogy egy részüket (elsősorban a szakképzett nagyipari munkásréteget) „beemelték” a középosztályba. Ennek volt egy anyagi dimenziója is: láttuk, hogy a

szakmunkásfizetések a többi társadalmi réteghez képest mind a két országban magasak voltak. A magyar képet az 1980-as években módosította a növekvő magánszektor, de a magasán képzett szakmunkásoknak megvolt a lehetőségük rá, hogy kihasználják a nagyobb piaci lehetőségeket. A kulturális szférában jobban megmaradtak az egyenlőtlenségek, de a munkásművelődés programja – ha eltekintünk tőle, hogy a magaskultúrát felülről, egy meghatározott ideológia és világkép nevében akarták ráerőltetni a „tömegekre” – valóban közrejátszott a kulturális hátrányok leküzdésében. Hiszen a színház- és balettelőadások látogatása, a komolyzenei koncertek, az amatőr művészcsoporthoz, a tudományos ismeretterjesztő előadások és a könyvtárlátogatás a hagyományos középosztálybeli kulturális szórakozásokat kívánta megnyitni a munkások előtt. A társadalmi dimenzióról pedig elég, ha annyit mondunk: a keletnémetek például sokszor kifejezetten előnyösebbnek tartották, ha megmaradnak a „munkásosztálybeli” kategóriában, mint ha „átsorolják” őket az értelmiségbe.³⁰ Ez persze abból is fakadhatott, hogy

30 Solga (1995).

31 Angelusz–Tardos (1995).

a munkásosztályhoz tartozás jelentett bizonyos előnyöket, például az egyetemi felvételinél. De ugyancsak az emancipációt jelzi, hogy a volt szocialista országokban még a rendszerváltást követő években is sokkal többen sorolták magukat a munkásosztályhoz, mint Nyugaton, ahol a többség inkább a középosztállyal azonosult.³¹

És itt térünk rá, miért volt veszélyes a rezsिम szempontjából ez a politika. A legnyilvánvalóbban azért, mert nemcsak az embereket, hanem a hatalmat is a biztonság illúziójába ringatta. Az 1980-as években a nyugati szemlélőknek is úgy tűnt, hogy az államszocialista rezsिम társadalmilag bebetonozott, hiszen a disszidens értelmiség szűk csoportja nem jelentett komoly veszélyt a hatalom számára. Csakhogy a társadalmi konszenzus eltakarta a rezsिम elől a fogyasztásra alapozott legitimitás törékenységet. A társadalmi támogatás ugyanis korántsem volt feltétel nélküli; ez egyébként a magyar esetben az életszínvonal-politika kudarcával világosan megmutatkozott. Mindkét rezsिम súlyos eladósodása abból a szándékból fakadt, hogy a kormány meg tudja felelni munkáspolitikai ígéreteinek. A piacgazdasággal való fogyasztói verseny végképp próbára tette az amúgy is gyengébben teljesítő tervezőgazdaságot; a munkásosztállyal kötött politikai kompromisszum pedig megakadályozta az elavult iparágak leépítését. Mindez egyre nagyobb terheket rótt a két ország gazdaságára. S arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a társadalmi támogatás nem az őszinte politikai meggyőződésen, az emberek baloldali érzelmein, hanem egyszerű anyagi számításokon alapult. Egyik rezsिम sem volt társadalmilag olyan erős, mint ahogyan hitte és hirdette magát – és tegyük hozzá: mint ahogyan a nyugati megfigyelők is elhitték.

A legitimáció fontos volt a hatalom számára – mint ahogy alapvető politikai problémát jelentett a legitimáció törekenysége is –, de szeretnék rámutatni egy másik tényezőre, ami társadalmi hatásait tekintve még jobban befolyásolta a munkásosztály politikai jövőjét. A jóléti diktatúrák kiegyező politikája óhatatlanul a kapitalizmus irányába fordította az emberek tudatát, akkor is, ha – különösen az NDK-ban – az állampárt ezt mindenáron titkolni igyekezett, sőt kényszeresen bizonygatta a szocializmus társadalmi és erkölcsi fölényét. Magyarországon az osztrák bevásárló turizmus, az NDK-ban pedig a könnyen elérhető nyugati televízióadások cáfolták meg az államszocialista legitimációs ideológiát. Ami nem is volt különösebben nehéz, hiszen a jóléti diktatúrák éppúgy a fogyasztás növelését helyezték kilátásba, mint a nyugati kapitalizmus – csak éppen kevesebb sikerrel. Azt mondhatjuk, a létezett szocializmus rákényszerült, hogy az ellenség fegyvereivel harcoljon a kapitalizmus ellen, és mindeközben lemondott róla, hogy kihasználja a közösselalapú antikapitalizmusban rejlő rendszerkritikai potenciált. De ami egy későbbi antikapitalista baloldal kialakulása szempontjából ennél is rosszabb volt: a fogyasztói fordulat után az állampárt a nyilvánosság közelébe sem engedte az újbaloldali eszméket, és minden eszközzel fellépett a rendszer baloldali ellenzéke ellen.

Az állampárt fogyasztói fordulata és az államszocializmus bukása így végeredményben egy vonulatba illeszkedik. A jóléti diktatúrák hatékonyan depolitizálták a munkásokat, akik fogyasztók akartak lenni, nem pedig egy forradalmi osztály tagjai. Miután csalódtak a létezett szocializmus életszínvonal-politikájában, a kapitalizmustól várták ennek a politikának a beteljesítését. A magyar kormány még aránylag őszintébb volt a propagandában: a magánszektor kiterjesztésével párhuzamosan egyre szégyenlősebben került szóba a baloldali ideológia. A keletnémetek viszont állandóan „a pártvonalat érvényesítették” a nyilvánosság előtt, de ők is csak a közvélemény elnémításával tudták elérni, hogy az emberek ne kérdezzenek rá az ideológia és a politikai gyakorlat ellentmondására (akadtak, akik így is megtették). A rezsím jobbra nyitott volt, a baloldali alternatívát viszont mind a két országban következetesen kirekesztették. A munkásosztály kiábrándult a régi baloldalból, de nem jutott el a fogyasztói társadalom kritikájáig; ellenkezőleg, a nyugati kapitalizmusban látott életszínvonal elérésére törekedett. A jóléti diktatúrákban szocializált munkásosztály elutasította ugyan az életszínvonal-politikával kudarcot valló munkásállamot, de nem utasította el a fogyasztói értékeket; ellenkezőleg, azok éppen a rezsimek politikai válsága idején többet jelentettek számára, mint a hitelét veszített szocializmus közösségi értékei. Paradox, de amikor 1989-ben a munkások a kapitalizmust választották, csak a jóléti diktatúrák által diktált fejlődés belső logikájának engedelmessé váltak. Ugyancsak ide sorolhatjuk a kapitalizmushoz fűződő illúziókat: elsősorban azt az illúziót, hogy ha a létező

szocializmus belebukott az életszínvonal-politikába, akkor az általános jólétet a kapitalizmus alatt sikerül majd megteremteni; vagy a reményt, hogy a kapitalizmus alatt igazságosabb lesz a társadalom. Az, hogy az emberek több mint negyven év szocializmus után hittek a kapitalizmus alatti nagyobb egyenlőségben, mindennél jobban mutatja, milyen mértékben vesztette el hitelét a szocialista ideológia. Ez a hitelvesztés (éppen azért, mert a korszak forradalmi hangulatában az emberek minden ellenkező véleményt valójában kommunista propagandának hittek, és elutasítottak minden antikapitalista kritikát) nagyban hozzájárult a neoliberais kapitalizmus könnyű, mondhatni ellenállás nélküli győzelméhez Kelet-Európában.

HIVATKOZÁSOK

Angelusz–Tardos (1995)

ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT (1995): Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció. *Szociológiai Szemle*, (5.) 2. 85–97.

Bahro (1977)

RUDOLF BAHRO: *Die Alternative: zur Kritik des realexistierenden Sozialismus*. Cologne, 1977, Europäische Verlaganstalt.

Bartha (2003)

BARTHA ESZTER: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, 2003, Tankönyvkiadó, 15–39.

Bartha (2009)

BARTHA ESZTER: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, 2009, L'Harmattan.

Bence–Kis (1978)

BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS [Marc Rakowski]: *Towards an East European Marxism*. London, 1978, Allison&Busby.

Buchowski (2006)

MICHAL BUCHOWSKI: The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, (79.) 3. 463–482.

Ćosić (1989)

DOBRICA ĆOSIĆ: *7 nap Budapesten 1956. október 23–30*. Budapest, 1989, Bethlen Gábor Könyvkiadó.

Đilas (1983)

MILOVAN ĐILAS: *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego, 1983, Harcourt Brace Jovanovich.

Fehér–Heller–Márkus (1983)

FEHÉR, FERENC–HELLER, ÁGNES–MÁRKUS, GYÖRGY: *Dictatorship over Needs*. Oxford, 1983, Blackwell.

Feischmidt–Hervik (2015)

FEISCHMIDT, MARGIT–PETER HERVIK: Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (1.) 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/80> (Letöltve 2016. 10. 16.)

Ferge (1976)

FERGE ZSUZSA: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.

Földes (1993)

FÖLDES GYÖRGY: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, (5.) 18-19. 57–73.

Gleason (1995)

ABBOTT GLEASON: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, 1995, Oxford University Press.

Haraszti (1978)

HARASZTI MIKLÓS: *A Worker in a Worker's State*. New York, 1978, Universe Books.

Héthy–Makó (1975)

HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: *Az automatizáció és a munkástudat*. Budapest, 1975, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Hübner (1995)

PETER HÜBNER: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Berlin, 1995, Akademie Verlag.

Kalb–Halmai (2011)

DON KALB–HALMAI, GÁBOR (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York and Oxford, 2011, Berghahn Books.

Kideckel (2002)

DAVID KIDECKEL: The unmaking of an East-Central-European Working Class. In C. M. Hann (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, 2002, Routledge, 114–132.

Kideckel (2008)

DAVID KIDECKEL: *Getting by in postsocialist Romania: Labour, the Body and Working-Class Culture*. Bloomington, 2008, University Press.

Konrád–Szelényi (1979)

KONRÁD, GYÖRGY–SZELÉNYI, IVÁN: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York, 1979, Harcourt Brace Jovanovich.

- Linden (2007a)
 MARCEL LINDEN: Labour History: The Old, the New and the Global. *African Studies*, (66.) 2-3. 169–180.
- Linden (2007b)
 MARCEL LINDEN: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theory and Debates since 1917*. Leiden, 2007, Brill.
- Linden (2016)
 MARCEL LINDEN: New Perspectives on Labour History: An Interview with Marcel van der Linden. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (2.) 2. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/217> (Letöltve 2016. 10. 30.)
- Lomax (1990)
 BILL LOMAX (ed.): *Worker's Councils in 1956*. New York, 1990, Columbia University Press.
- Ost (2005)
 DAVIS OST: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY, 2005, Cornell University Press.
- Pittaway (2006)
 MARK PITTAWAY: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. *Eszmélet*, (18.) 72. 11–31.
- Pittaway (2012)
 MARK PITTAWAY: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, 2010, Pittsburgh University Press.
- Rainer (2011)
 RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011, 1956-os Intézet – L'Harmattan.
- Riesman (1964)
 DAVID RIESMAN: *"The Nylon War" in Abundance for What? And Other Essays*. New York, 1964, Garden City.
- Solga (1995)
 HEIKE SOLGA: *Auf dem Weg in eine klassenlose Gesellschaft? Klassenlagen und Mobilität zwischen Generationen in der DDR*. Berlin, 1995, Akademie Verlag.
- Szalai (2004)
 SZALAI ERZSÉBET: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, (33.) 9. 2–6.
- Trappmann (2013)
 VERA TRAPPMANN: *Fallen Heros in Global Capitalism: Workers and the Restructuring of the Polish Steel Industry*. Basingstoke, 2013, Palgrave Macmillan.

Trotsky (1937)

LEON TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, 1937, Doubleday – Doran & Co. – Pathfinder Press.

Vester–Hofmann–Zierke (1995)

MICHAEL VESTER–MICHAEL HOFMANN–IRENE ZIERKE (Hg.): *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung.* Köln, 1995, Bund-Verlag.

Welskopp (1993)

THOMAS WELSKOPP: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in den 1990er Jahren. *1999 Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, (8.) 3. 34–53.

ALABÁN PÉTER

EMLÉKEZŐ MOZAIKOK –
A MUNKA VILÁGA A KÁDÁR-KORSZAK
VIDÉKI MAGYARORSZÁGÁN*

BEVEZETÉS

Tanulmányunk sajátos források – a dokumentumfilmek – bevonásával készült társadalomelemzés, amely a „vidék” hangját „megszólaltatva” kívánja a 1970-es és az 1980-as évek fordulójának magyarországi társadalmát illusztrálni, annak egy-egy jellegzetes életképét, „mozaikdarabját” kiemelni helyi példákon keresztül. A kép-

* A tanulmány az OTKA-NKFIH 116625. sz. pályázatának támogatásával készült.

kockákon feltűnő, jelentős társadalmi át-
rétegződésen átesett, az Ózdi Kohászati
Üzemek (ÓKÜ) árnyékában megbúvó
ipari táj egykori paraszti és kismemesi fal-

vainak világa tárul elénk a Kádár-korszak utolsó szakaszában. „Sápadt” emberek, hagyományörzők, városba vágó, elköltözni kívánó fiatalok, megkésett polgárosodás. A néprajzi megközelítésben keleti palócokhoz sorolt barkó etnikum sajátosságait őrző, jelen esetben középpontba helyezett község, Domaháza a palóc néprajzi kutatások egyik bázisa volt. A munka világát évszázadokon át dominánsan meghatározó agrárium, a természeti környezetet jelentő földeken, réteken és erdőkben folytatott gazdálkodás mellett/helyett azonban a második világháború óta egyre inkább a biztosabb egzisztenciát, kiszámíthatóságot jelentő ipari munkavállalás – lényegében mint egyetlen kitörési stratégia – volt a meghatározó. A vizuálisan megjelenített forgatási helyszínek között a gyár, az iparvasút, egy-egy üzemegység a munka világának legalább olyan fontos szemléltetése, mint a faluhatár, vagy a „polgárosodás útjára lépő” egyes szereplőivel maga a falu.

„Jól élünk, de nem elég jól.” – A korszak – mondhatni – utolsó, a hétköznapi ember számára is érezhető „nyugodt” évei. A pénzbeli társadalmi juttatások két évtized (1960–1980) alatti csaknem tízszeres növekedése, az egy főre jutó reáljövedelem – átlagosan évi közel 4%-os – emelkedése, a gazdaságilag aktívak magas száma és aránya, az „aki dolgozni akar, az kap is munkát” tudatának a mindennapi életben is érzékelhető érvényesülése, a takarékoskodással lehetővé váló „fél-

retevés”, valamint a viszonylag alacsony közszolgáltatási és élelmiszerárak részben kiszámítható jövőképű, de biztos egzisztenciákat teremtettek. Az 1980-as évek elejétől a reálbérek stagnálása, majd mérsékelt ütemű csökkenése figyelhető meg, amelyet a rendszerváltozást követő első évek hirtelen és meredeken lefelé ívelő mutatói követtek.¹ A társadalom differenciálódása az évtized kezdetén még korántsem volt annyira szembetűnő, mint tíz évvel később: az inkább piacként működő második gazdaság megjelenésével, majd az első, immár „reformált” államgazdaságba való beemeléssel „az amúgy különféle tevékenységeket végzők mind nagyobb hányada mind többet dolgozott az állami újraelosztás rendszerein kívül”, miközben – gyakran a jogszabályok áthágásával – többlet- és extrajövedelmek keletkeztek.² A társadalmon belül újabb szerkezetváltás vagy komolyabb módosulás az 1970-es és az 1980-as években nem történt – attól eltekintve, hogy a nyolcvanas évektől kezdődő folyamatos népességfogyás mellett a reformok és modernizációs folyamatok következtében az agrárnépesség aránya tovább csökkent, az ipari munkásoké pedig némileg tovább nőtt. Erre utal, hogy 1980-ban a foglalkoztatottak nemzetgazdasági ágazatok szerinti megoszlása a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás és a halászat szektor esetében országos szinten már 20% alatti (18,9%) értéket mutatott.³ A mintegy 10,7 milliós népességet nézve a gazdasági aktivitás tekintetében az aktív keresők létszáma ekkor érte el csúcspontját, az ötmillió főt (47,3%) is meghaladva, amely szám ezt követően másfél évtized alatt 13%-ot meghaladó mértékben csökkent.⁴ A szakképzettség felértékelődését jelzi ugyanakkor, hogy a foglalkoztatottakon belül a többséget már a szakmunkások alkották (23,2%), de bővült a középszintű szellemi és irodai feladatellátók (22,5%) és a diplomás vezetői és értelmiségi rétegek (7,8%) aránya is.⁵

A változások nyomon követhetők a falusi társadalom kollektivizálás utáni történetében is, ahol a birtokos paraszti létet felváltó, a mezőgazdasági (bér)munkás státust jelentő, nagyüzemi munkaszervezetbe tagozódó termelőségvetkezeti dolgozó („téesz-paraszt”), a szaktudást igénylő agrárértelmiség, vagy az iparban tevékenykedő, sokszor kétlaki életmódot folytató munkás egyaránt megtalálható volt. A községi aktív keresők foglalkozás-statisztikája 1970 és 1980 között közel 10%-os visszaesést mutat: a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya 37-ről 27,5%-ra csökkent, a szakmunkásrétegé ugyanakkor közel 8%-kal emelkedett (15,9-ről 23,7%-ra).⁶ Vagyis alapvető tendenciának nevezhető az agrárrétegek további szűkülése, az önállóból alkalmazottá válás folyamata, a nem mezőgazdasági foglalkozásúak többségbe kerülése, a háztáji és kisegítő gazdálkodás jövedelem-kiegészítést és

1 Valuch (2013) 35–36.

2 Rainer (2010) 83.

3 Népszámlálás (1980) 1.5.

4 Valuch (2001) 97. 12. táblázat.

5 Andorka (1997) 177.

6 Valuch (2001) 201. 23. táblázat.

társadalmi pozíciót jelentős mértékben befolyásoló hatása, a lakó- és munkahely közötti ingázás fontossá válása és az életkörülmények folyamatos változása. Sajátos életmódmintákkal, egyéni életpályákkal, az egyes tudományágak (például a történettudomány és a néprajz) érvelését, szemléletmódjait felhasználva írhatók körül egyes családtörténetek, vitatható „parasztpolgári” mentalitású életutak, a korlátozott mértékű, de már egyes vállalkozási lehetőségekhez való hozzáférést biztosító tevékenységformák, amelyek a nyolcvanas évek végére és a rendszerváltozást megelőzően felgyorsuló, a fogyasztásra és már a – főként ingatlanok és egyes ingóságok birtoklásán (például személygépkocsi) alapuló – vagyonra épülő differenciálódást is előrevetítik és prezentálják előttünk.

A történelem még élő szemtanúinak megszólaltatása verbálisan és vizuálisan egyaránt sajátos forrásnak minősül a kvantitatív adatok tükrében. A statisztikai elemzés mellett így a társadalomtörténeti kutatások és a szociológia fontos részévé vált a fénykép és a film, szem előtt tartva azt az elvet, miszerint a dokumentáló, a fotós vagy a rendező szemlélete, lényeglátása és a megfelelő eszközök előzetes cenzúra nélküli használata nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy minél hitelesebb kép maradjon fenn a jelenségekről. A mozgókép-ábrázolások alapja a céltudatos megfigyelés és a valóság tükrözése kell hogy legyen, amely egyben a háttér és a dolgok mögé látás képességét, valamint egyes társadalmi jelenségek felismerését, megértését és megértetését is igényli.

ÉRTELMEZÉSI KERETEK ÉS A FILMSZOCIOGRÁFIÁK MINT TÖRTÉNETI FORRÁSOK

A vizualitás, a képi ábrázolásmód a többi történeti forráshoz hasonló kritikával kezelendő. A térben és időben ténylegesen „jelenvalóvá lett dolgok létezését” bemutató fénykép a maga objektivitásával az ábrázolt személyek és tárgyak megtestesítőjévé válik, míg a mozgókép ennél is több: „A film a fénykép objektivitásának az idő felé való kiteljesedését jelenti”, hitelességét pedig a hang erősíti.⁷ A táj, a természeti és társadalmi környezet és a tárgyi világ bemutatásával, a prezentált szokások, tradíciók megnyilvánulásainak megragadásával a film képes egyes társadalmi problémák, a társadalom legfontosabb és aktuális kérdései megjelenítésére, egyfajta

7 Bazin (1977) 516.

kordokumentálásra. A dokumentumfilmnek jelentős társadalmi feladata van, még ha a rétegközönséghez szóló alkotások nem is jutnak el nagy tömegekhez. Ezt bizonyítja műfaji sokrétősége is: az antropológiai-néprajzi alkotásokon kívül a portré-, az életrajzi és a riportfilmek, az ismeretterjesztő és oktatófilmek egyaránt a dokumentumfilm körébe tartoznak. Ábrázolástechnikai szempontból – a fenti műfajokon belül – a montázsfilmek és

az interjúfilmek különböztethetők meg. Ahogy a Miami Egyetem Kommunikáció Iskolájának film és interaktív média professzora, William Rothman utal rá: „Az, hogy egy-egy dokumentumfilm mit fedez fel a valóságból, és hogyan érik el felfedezéseiket – ezek olyan kérdések, melyeket a kritikusai tevékenység során kell megválaszolni, és nem lehet elintézni őket eleve (a priori) egy elméleti döntéssel.”⁸ A dokumentumfilm a társadalom „tanújaként” a valóság és az igazság feltárásának eszköze, ám ezek rögzítése korántsem lehet tökéletes. Magyarországon a dokumentumfilm definiálását A. Gergely András szociológus és kulturális antropológus – kilenc változatot kiemelve – az alábbiak szerint adta meg: „konstruált képi valóság annak bázisán, ahogyan, ahol és akikkel az események történnek. Nem állítható, hogy a kép- és hangfelvételek utólagos vágása, összeállítása hamisít is, de gyakran előfordul, hogy maga a filmi végtermék lesz egy korszak, egy hangulat, egy rendezői koncepció képi lenyomata avagy dokumentuma, de csak keveset tükröz a szentvelenül »dokumentálható« folyamatokról, kiemel és rendszerez létezőket és cselekvéseket, sugall értékrendet is.”⁹ A szociológiai és antropológiai film, a néprajzi szakfilm vagy a portréfilm nagyban hozzájárult a magyarországi társadalom „alulnézetből” történő megközelítéséhez, napjainkra azonban szerepük nagymértékben háttérbe szorult. Talán nem véletlenül: a személyes jelenlét, a hosszú terepmunka, a megismerés folyamata és a jelenségek feltárása közelebb viszi a kamerát az objektív valósághoz, amely által a film a „középről, alulról tekintett világ narratívája, társas és társadalmi közbeszéd része, szociális érzékenységre hangolt cselekvés” eszköze lesz.¹⁰

Korábbi tanulmányunkban az ún. szociofotók kapcsán már hangsúlyoztuk a képi ábrázolás társadalomtörténeti jelentőségét. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csokvaomány határában fekvő Tólápa-lakótelepen Stalter György fotóriporter által 1982-ben készített, a romák életkörülményeire fókuszáló felvételek a helyi társadalmi viszonyok mélyben gyökerező, aktualitásukat máig, közel 35 év távlatában is őrző, és napjainkban is érvényes problémáit mutatják be,¹¹ hasonlóan Benkő Imre Ózdon készített, a rendszerváltozás éveit megörökítő több száz fotójához. A „szókimondóbb” mozgóképek megjelenése ellenben – politikai okokból – sokáig váratott magára, ugyanakkor egyes tudományterületek összehangolását, így a szociológia és a vizuális dokumentáció törekvéseinek egyeztetését igényelte. Tudománytörténeti tekintetben a társadalomtudomány és a fényképészet hivatalosan (és közvetlenül) a XIX–XX. század fordulója előtt kapcsolódott össze, ám a szociológia és a fotográfia szoros kapcsolatát már a XIX. század harmincas éveiben elismerték. A vizuális szociológia mint résztudomány megjelenésével „életre kelt” szocio(lógiai)

8 Rothman (1997). Idézi Szekfű (2009) 138.

9 A. Gergely (2004) 6.

10 A. Gergely (2015).

11 Alabán (2016) 610.

fotók lényege pedig ennek megfelelően jelentős: a társadalom mélyebb vizsgálatán keresztül a társadalmi jelenségek dinamikus működésének, ok-okozati kapcsolatainak és megannyi „hogyan és miért” kérdésre adott válasznak a rögzítése.

A korszakhatárt jelentő, 1968. január 1-jén bevezetett, decentralizációt, részben a piaci kereslet–kínálat által meghatározott gazdaságirányítást hozó új gazdasági mechanizmust megelőzően döntően a represszió dominanciája, a manipulált és híradószerű dokumentumfilmek egyoldalúsága figyelhető meg, betiltott alkotásokkal és kerülendő tabutémákkal. Az időszak árnyoldalai, az emberek valóságos élete, a politikai elnyomás, az üldöztetések, a kitelepítések és a terror változatos formái ismert okokból nem kerülhettek képernyőre.¹² Az 1960-as évektől már egyfajta új, antropológiai szemlélet tűnt fel, olyan kérdéseket előtérbe helyezve, mint például a társadalmi viselkedés ismérveinek filmre vitele, vagy a filmből nyerhető információk köre. Utóbbi kapcsán a „ki nem kapcsolható” szubjektivizmus, az időben, térben és egyéb módon (például képélesség, látószög) történő megjelenítés, a rendezői utasítások szerinti vágások és a szereplők tudatos vagy spontán viselkedése megfelelő történeti forráskritikát igényel, miközben a filmnek értékítélet helyett inkább az állásfoglalás lehetőségét

12 Tari (2013) 62.

13 Győri (2013).

14 Gelencsér (2002) 250.

kell biztosítania a néző számára. Különös jelentőséget kap mindez annak fényében, hogy az egyént középpontba helyező „szubjektív történelem” megjelenésével

új típusú, a társadalmi folyamatokat ismertető, analizáló filmek készültek, a hetvenes években pedig a belső társadalmi ellentmondásokat, egy vitatott társadalmi konszenzus által teremtett „társadalmi valóságot” sokoldalúan prezentálni kívánó dokumentálás vette kezdetét.

A háttérben zajló politikai, gazdasági és társadalmi változásokra vonatkozóan számos elmélet és álláspont látott napvilágot. A késő Kádár-kor filmszociográfiáinak vizsgálata kapcsán az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet Film tudományi Tanszékének több volt és jelenlegi oktatója, munkatársa publikált tanulmányokat. Összefoglaló dolgozatot Győri Zsolt írt, amelyben az átvett „szocialista polgárosodás” és a végül autonóm módon kifejlődni és társadalmi szférává válni nem képes (modern) második társadalom teóriáit szemlélteti kiemelt film-történeti példákkal.¹³ A filmszociográfia születése társadalmi elemzési háttérének megismeréséhez ezek az elképzelések nélkülözhetetlenek. Közülük Gelencsér Gábor – a „kettős társadalmi tudat” kialakulásáról beszélve – a pártállammal való kényszerű megbékélés okozta társadalmi önkép torzulására figyelmeztet,¹⁴ amely több film esetében is ott volt egyes élethelyzetek szatirikus és groteszk ábrázolása mögött. Elmélete hasonlóságot mutat Hankiss Elemér „második társadalom” elméletével, amelyben a szociológus a konzerválódott „paternalista kormányzati

politika” reformista álarc mögé bújtatott, a „gulyáskommunizmus” jelszavával is illusztrálható ál-demokratizációját bírálja, és a szocialista állam első társadalmán kívül vagy amellet létrejövő, politikailag illegitim, horizontálisan szerveződő, decentralizált, differenciált és viszonylagos autonómiát élvező informális második társadalom létezéséről beszél.¹⁵ Hankiss a „második társadalom” mezsgyéje mentén olyan kompetenciákat említ, mint a vállalkozói szellem és szaktudás, a felelősségtudat, a szervezői és együttműködési készség, kezdetleges demokratikus impulzusok. Ugyanezt Sik Endre mint a „második gazdaság” kialakulásához kötődő, egyfajta „individualista, seftelős-mutyizós, személyes képességeken alapuló szubkultúrát” tartja számon, mint az „alku mezején” formálódó alternatív pénzkeresési formák egyik lehetőségét.¹⁶

A vidék polgárosodása kapcsán számos megközelítés született: ezek részben a mezőgazdasági kisüzemekben folyó termelés értelmezéséhez, részben a polgárosodás mint történeti folyamat tárgyalásához kötődnek. Szelényi Iván megszakadt/megszakított „szocialista polgárosodás” és „csendes, alulról jövő forradalom” koncepciói ezek klasszikus példái. Az egykori birtokos parasztcsaládok leszármazottai közül kikerülő későbbi „szocialista vállalkozók főhőse a kispolgárosodó magyar paraszt és munkás: azok a kisemberek, akik a kommunizmus négy évtizede alatt kitalálták, hogy a redisztributív gazdaság vasabroncsában hogyan tudnak maguknak életteret teremteni, s évtizedek lassú aknamunkájával – a könyvben ezt csendes, alulról jövő forradalomnak neveztem – hogyan tudják felbomlasztani az államszocializmus társadalmi és gazdasági rendszerét”.¹⁷ A polgárosodás-viták és polgárosodás-felfogások sémájában¹⁸ – egyéni szinten – felismerhető a domaházi példa is: a „mikroszinten »túlélő polgári« attitűdökkel bíró »parasztpolgár«”.

A további társadalmelemzések sorában a hagyományos „paraszti mivolt” eltűnésével megjelenő – és a francia szociológus, Henri Mendrastól átvett kifejezéssel definiált –, az első és második gazdaságban egzisztenciát építő ún. „utóparasztok” kapcsán Márkus István félmunkás, félpaszta és félértelmiségi családokról írt, míg ehhez kapcsolódóan Kovách Imre „parasztalanításról” beszélt, és ezzel a kifejezéssel utalt a magyar társadalom egykor legnépesebb rétegének számító, történelmi értelemben vett parasztság eltűnésére, amely – megfogalmazása szerint – külső kényszer, politikai agresszió hatására következett be, s Közép-Európában az ezredfordulóra fejeződött be a paraszti rétegbe sorolható, azzal azonosítható társadalmi csoportok eltűnésével.¹⁹ A Márkus-féle „parasztmunkás” és a Juhász Pál által „parasztpolgárinak” nevezett státus további viták alapját jelentette. Újabbban a „pa-

15 Hankiss (1989) 120–121.

16 Sik (1992) 32.

17 Szelényi (1990) 79. Idézi Csité (1997).

18 Dupcsik (2008) 360.

19 Kovách (2012) 175.

rasz” előtag szocialista időszakban való használata is ezek részét képezi, felvetve többek között a parasztság történeti kontinuitásának kérdését. Az említett szociológusok között Kovách Imre – elfogadva Juhász Pál teóriáját a „parasztpolgári” léthelyzet tömegessé válásáról – kifejti, hogy a volt közép- és gazdagparaszt családokból származó mezőgazdasági kistermelők egy része csak intenzív mezőgazdasági kistermelésének jövedelmét is felhasználva tudta megtartani szülei társadalmi státusát. Lényegében ez az individualizálódást és értékírányultság-módosulást eredményező státuskontinuitás ennek a polgárosodásnak a legfőbb ismérve.²⁰

A gazdasági magatartások oldaláról nézve Juhász Pál munkamegosztás menetében vállalt egyéni szerepeket és vállalásokat, a tevékenység közösség által történő elismerését, a már „önálló” befektetésekre épülő kockázatos hajlandóságot, valamint az új közösségteremtő képességet emeli ki.²¹ Elméletének alapja – annak történelmi előzményeit tekintve – a már említett megszakadt polgárosodás folyamatával függ össze (részben Erdei Ferenc megállapításaira²² építve): a „félbeszakadt polgárosodás”, a családi agrárgazdaságok létrejötte az 1970-es években még a negyvenes évek végi kommunista fordulattal és a mezőgazdaság sztálinista alapokra helyezésével félbeszakadt polgárosodási folyamat folytatásaként értelmezhető. Juhász szerint utóbbiakkal már a második téjeszesítési hullám (1959–1961) idején számolnia kellett az államapparátusnak: azaz a „parasztpolgárság kisebb vagyónú részének gazdálkodói sikerekre alapozott tekintélyével és megbecsültségére érzékeny büszkeségével”.²³

A szociológia nyújtotta szakmai háttér a dokumentumfilm készítésében is meghatározónak bizonyult. A kádári konszolidáció kultúrpolitikájának „engedményeként” 1959-ben létrejött, két évvel később pedig már újjá is szerveződött a kezdetben filmklubként működő Balázs Béla Stúdió, amelyben idővel átfogó, progresszív műhelymunka, az 1980-as évektől pedig az „intézményesített struktúrán kívülség” szabad szellemi tere érvényesülhetett. Tegyük hozzá, hogy az elkészült alkotások bemutatásáról a Művelődési Minisztérium döntött, a forgalmazást pedig a szintén állami Mozgóképforgalmazási Vállalat (MOKÉP) végezte.²⁴ A *Filmkultúra* „Ellenvélemény” című rovatában már 1969-ben megjelent a „Szociológiai filmsoportot!” című manifesztum,

melynek rendezőkből, operatőrökből és írókból álló aláírói többek között a film valóságfeltáró képességének fejlesztése mellett kiállva, rendszeres és szervezett formában történő, folyamatosan és tudományos alapon zajló anyaggyűjtést, majd

ezt követő kollektív feldolgozást hangsúlyoztak, szociológusok és más tudományos munkatársak bevonásával. A szociológiai filmprogram alkotói „hitet tettek a társa-

20 Kovách (1988) 154–155.

21 Juhász (1991) 181.; Kotics (2011) 172–173.

22 Erdei (1941).

23 Juhász (2006) [1986] 201.

24 Kapás (2015).

dalmi elkötelezettség, a magyar társadalom aktuális problémáinak feltárása és feldolgozása mellett, és hogy ez a társadalmi orientáció dokumentumfilmes alkotói tapasztalatokon és látásmódon alapult”.²⁵ A dokumentumfilm iránt megnőtt érdeklődés következtében a Balázs Béla Stúdiósokat és a játékfilm új formáinak létrehozására törekvő, a játékfilm és a dokumentumfilm határai között mozgó filmformával kísérletező „dokumentarista” alkotókat az 1981 és 1985 között működő Társulás Stúdió fogta össze.

A valóságos szociális helyzetek és emberi állapotok feltérképezése, a „képsorok hitelességét és objektivitását” rögzítő 16 mm-es, hangos, szinkronkamerák elterjedésével biztosított technikai háttér, a különböző társadalmi rétegek privát szférájában felhalmozódó konfliktusok típusainak, egyes társadalmi csoportok (például az ipari munkásság) gyakran embertelen kiszolgáltatottságának sokoldalú bemutatására törekvő szociológiai dokumentumfilm és a történelem még élő szemtanúi, a „túlélők” megszólaltatását célzó történelmi dokumentumfilm számos ponton mutatott kapcsolódást a magyarországi filmzés további műfajaival, így az antropológiai vagy a néprajzi filmekkel. Ez utóbbi kapcsán Sol Worth amerikai fényképész és antropológus kifejtette: „Nincs olyan, hogy néprajzi film. Vagy más oldalról nézve, minden film lehet vagy nem lehet néprajzi,

25 Kovács (1982).

26 http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_46783.jpg (Utolsó letöltés: 2016. november 2.)

Balázs Béla Stúdiósok állnak a Műcsarnok főbejárata előtt. Schiffer Pál felvétele, 1978

Forrás: FORTEPAN 46783.²⁶

Filmbemutató az egykori Zrínyi moziban.

Budapest, 1983

Forrás: Gulyás (2014) 127.

András a bemutatott valóság mélységére és alaposágára vonatkozóan,²⁸ amelyhez a filmek időképe, az egyes időszintek érzékelése legalább annyira lényeges elemzési szempont. A jelenben készülő elbeszélés ugyanis vonatkozhat a múltra és a jövőre is, ráadásul ezek átélése, a cselekmény időbelisége és a karakterek jellemábrázolása más-ként jelenhet meg a filmvászonon. Ahogy Edward Branigan, a kognitív filmelmélet egyik képviselője a *Narratív megértés és a film* című művében²⁹ fogalmaz: „a film-dokumentum képei és hangjai olyan közeli viszonyban vannak a valósággal, hogy bizonyítékává (*proof*) vagy legalábbis leképzésévé válnak azoknak az eseményeknek, melyek a kamera és a mikrofon előtt zajlottak egy múltbeli időben”.³⁰ Szekfű ezen a ponton, a „valódi” és „igaz” aspektusai kapcsán figyelmeztet a befogadás és a kritika érveire, amelyek egy elkészült alkotással kapcsolatban – legyen az feltáró, megfigyelő, résztvevő vagy reflexív jellegű – kialakulnak. Az időkezelés, a múltó érzékelése ugyanakkor számos egyéb kérdést vet fel, hiszen a megtekintést követően a film „érzelmi ideje” – emlékképekként – tovább hat tudatunkban.³¹ Különösen igaz ez kisebb közösségek esetében, ahol mindenki ismeri a másikat, átélte, családjá és saját tapasztalatai alapján nyomon követhette az események alakulását.

A Balázs Béla Stúdió mára kutatói archívummal rendelkező alkotói kollektívája fél évszázad alatt 271 rendezővel 511 filmet készített, több száz órás anyaggal.

Történetét 2001-ben 45 perces dokumentumfilm dolgozta fel, kiemelve, hogy a műhelyt korszakonként más-más műfaj, stílusirányzat jellemezte – a formakísérletektől a lírai és analitikus dokumentarizmuson és a hagyományos ábrázolás kereteiből kilépő és a társadalmi konfliktusokat feszegető törekvéseken át egészen az új érzékenység stílusiskolájáig.³² Kép-

csupán attól függ, hogyan használják.”²⁷ A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján készült magyarországi alkotások pontos műfaji besorolása sem véletlenül mutat át-fedéseket: művészi módszereket is láttató néprajzi filmek közé sorolták be például a tudományosnak és dokumentatívának is mondott filmszociográfiát, az 1981-ben forgatott *Ne sápadj!*-ot.

„A kamera mindig tovább figyel, a riporter mindig eggyel többet kérdez, mint általában szokásos” – emeli ki Szekfű

27 Worth (1981) 83. Idézi Collier Jr.–Collier (1986) 152.

28 Szekfű (2003) 144.

29 Branigan (1992).

30 Idézi Szekfű (2010) 32.

31 Tari (2015) 329.

32 Medgyesi Gabriella (rend.): *40 éves a Balázs Béla Stúdió*, 2001.

viselői közül a Gulyás testvérek (Gulyás Gyula és Gulyás János) munkásságán keresztül vállalkozunk – korabeli „emlékező mozaikok”, pillanatképek és interjúk segítségével – részben a helyi társadalomkép, részben (azon belül) a munka világának megragadására a Borsod megyei Domaházán forgatott filmszociográfiák nyújtotta vizuális forrásanyagon keresztül. A hetvenes évek legvégén forgatott hatrészes sorozat, majd az 1981-ben gyártott közel kétórás „paraszt-filmszociográfia”, illetve ezek rendszerváltozás utáni 130 perces folytatása – a szituatív filmezés példaként – a tradícióit hűen és sokáig őrző, a XX. század közepéig szinte zárt világként látott vidéki közösség kultúráját, egy kiemelt személy (Medve Alfonz) portréját és kollektív életpályáinak valós képét, helyzetét és válságát mutatja be. Ezen alkotások előzményeként készült a rendezőknek az a mindössze 35 perces kisfilmje,³³ amely az ország több kiemelkedő és óriási ballada-, ének-, zene- és táncgyűjteményt felvonultató vidékének népdalkincsét megismertetni kívánó szándékával hasonló szellemiséget követ: „Ez a világ egyetemes a maga egyediségében, elmúlásában és visszaidézhetetlenségében, ökumenikus szellemében. Mindannyiunk elfeledett ösképe, igazodásunk gyökere lehet – nemre, fajra, felekezetre, nyelvre való tekintet nélkül. A film ezt a közös eredetet idézi meg, mert ennek alapján van remény egy emberhez méltó túlélésre, tisztázásra – az újrakezdő folytatás jegyében.”³⁴

1. táblázat: Gulyás Gyula és Gulyás János Domaházához kötődő filmográfiája

A film címe	A készítés éve(i)	Készítő	Megjegyzés
A magyar népdal	1976	MTV, Iskola Televízió	35 perc
Domaházi hegyek között...	1978–1979	MTV	Sorozat: I–VI. rész; összesen 354 perc
Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról	1978–1981	MAFILM Társulás Stúdió – MTV	116 perc
Ne kavarj! „Még a feleségemnek se magyaráztam így el...” (Szocio-portré Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról)	1995–1997	MTV	Sorozat: I–IV. rész, összesen 240 perc
Ne kavarj! „Még a feleségemnek se magyaráztam így el...” (Szocio-portré Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról)	1995–1997	MTV	Rövidített filmváltozat, 129 perc
Aranylakodalom [Medve Alfonz és Dolezsár Erzsébet aranylakodalma]	2000	Magánarchívum	150 perc
100 magyar dokumentumfilm – Nehéz emberek. A Magyar Művészeti Akadémia vetítéssorozata az Urániában. Gulyás Gyula, Gulyás János: Ne sápadj! Vendég: Gulyás János	2015	Uránia Nemzeti Filmszínház – Filmotive Kft.	Interjú, 52 perc

Forrás: Sajtó szerkesztés.

DOMAHÁZÁN NEM JÓ LAKNI

*A helyi társadalom a Kádár-korszak második felében**Domaházán nem jó lakni,**Mert sok betyár van odaki.**Ellopták a juhót is, megölték a bacsot is,**Bacso mellé, bacsonét is.**Engem a vármegye nem szán,**Nagy csínytettem Domaházán.**Elloptam a juhót is, megöltem a bacsot is,**Bacso mellé bacsonét is.*Domaházi népdal³⁵

A Palócföldön (a néprajz egykor „bojnyikok”, azaz betyárok földjének is tartotta) a főként római katolikus vallású falvakból álló Medvesalja, a Gortva-patak völgye és az Erdőhát népességét a keleti palóc barkókhöz sorolták. A Barkóság gömöri és borsodi határvidék-részeinek lakosságáról fennmaradt néphagyományok a pásztorok és földművesek mellett lótolvajokról és bujdosókról szóltak; ez erősítette a környék későbbi megítélését is. A vállalkozói virtust hordozó kupecsek, majd az első világháború utáni, főként állathajtó, emellett borral, pálinkával és dohánnyal „kereskedő”, igen nagy hasznot bezsebelő csempészek esetében a táj kutatója, Paládi-Kovács Attila nem feltétlenül kényszer szülte helyzetet, sokkal inkább üzletszerű kapcsolati hálóval is rendelkező tevékenységet vizionál a Trianon utáni magyar-csehszlovák határ két oldalán.³⁶ A fentiek tükrében az etnográfia által középpontba emelt fő tevékenységi formák és a mentalitás együttes vizsgálata eltérő következtetésekkel jár az egyes tudományágakon belül a környéken ezt követően megtestestült és a filmkockákon is megjelenő „parasztpolgár” megítélése tekintetében. Egy

tanulmányban már utaltunk e dilemma kapcsán az egyes tudományágak közötti eltérő definiálás problémájára, amely korántsem az ilyen, a folklórban is megörökített történeti múlttal rendelkező vidéken, sokkal inkább egyes alföldi és ta-

35 Paládi-Kovács (2010) [1965] 174.

36 Paládi-Kovács (1997) 407–408.

37 Alabán (2014) 293–294.

38 Medgyesi (2001).

nyás országrészek régtől fogva piacra termelő, gazdálkodásukban megújuló gazdái, kertészei között véli felfedezni a polgárosodás jeleit.³⁷ Mindezek alapján érdekes lehet, hogy ez utóbbi területek egyik sajátos rétegének, az Erdei Ferenc által is „igazi parasztpolgárnak” elismert makói hagymakertészekről írt dolgozatában Medgyesi Konstantin történész – az előzőekben általunk is említett szociológiai elméletek kontextusában, illetve a kutatott gazdasági és vállalkozói stratégiák alapján, számos életútból hozott példán keresztül – inkább a parasztság proletarizálódásának folyamatát mérlegeli egészen a rendszerváltozáson túlnyúlva, az 1990-es éveket idéző gyűjtésével.³⁸ A haladó gondolkodású, ügyes gazdálkodással jelentős vagyoni szertevő, s abból olykor-olykor mecénásként is feltűnő földbirtokosok megnevezésére egyes területeken – főként a Duna–Tisza-közén és a Dél-Alföldön –

Képmozaikok: Domaháza az 1960-as években. Képeslapok Magánarchívum.

a „parasztnábob” kifejezést is használták.³⁹ A XIX. század második felétől az agrárproletár réteggel erősen differenciálódott egyes mezővárosok társadalmi struktúrájában ez a gazdasági stabilitását több évtizedig megtartó magyar és szlovák közepparaszti réteg „az önállóan kiépített gazdasági élet és a viszonylagos kulturális önellátás”⁴⁰ sajátos szimbóluma lett.

Úgy tűnik, a parasztság mint társadalmi réteg és mint fogalom kontinuitása a megannyi – a múlt század második felében született – szakkifejezés (mezőgazdasági munkás, utóparaszt stb.) értelmezése során többoldalú, és több tudományterület számára is legalább annyira vitatott, mint a klasszikus értelemben vett ipari munkásság „örökösei” manapság megkérdőjelezhető létezésének problémaköre. A „parasztpolgár” esetében egyértelmű a néprajzi és a szociológiai megközelítés különbözősége; a szociológia a szocialista éra és annak determinált keretein belül ruházta fel azt „új” tartalommal.

A Barkóság nyugati peremét jelentő Medves-vidék szomszédságában lévő falvak közül Zabar ma Nógrád, Domaháza pedig Borsod megyéhez tartozik. A ma már alig több mint nyolcszáz lakosú Domaháza (2015. január 1-jén: 828 fő⁴¹) Árpád-

39 Az egykori parasztnábobok segítő és mecénás tevékenységére számos példát találni: Péter András (1840–1916) szeghalmi birtokos gimnáziumot alapított, Nagy András János (1812–1890) vásárhelyi parasztnábob nevéhez pedig az Alföld egyik legrégebbi artézi kútjának fúrása fűződik.

40 Gyivicsán–Krupa (1997).

41 Helynévkönyv (2015) 42.

kori alapítású, demográfiai csúcsát vizsgált korszakunkban érte el: népessége 1960-ban 1286 fő volt.⁴² Mivel az 1970. évi népszámlálást követően a természetes szaporodást, illetve fogyást egy adott területen két egymást követő összeírásnál kimutatott lakónépesség-szám különbözetéből számítják, így azt vesszük alapul az adatok felhasználásakor. 1970-ben 1241,⁴³ 1980-ban 1166, 1990-ben 1065, 2001-ben 1027, 2011-ben pedig csupán 844 fő volt a falu lélekszáma.⁴⁴ A népmozgalmi adatok mögött ismert és általánosan, regionális és országos szinten egyaránt jellemző folyamatok állnak: a visszaeső népszaporulat mellett az előregedés, a falvakból történő elvándorlás (migráció) és a jelentős társadalmi szerkezetváltozást előidéző átrétegződés.

„Ilyen jó világ sohasem volt!” – kiáltott fel Medve Alfonz (1928–2008) a filmkockán, börtönben töltött időszakát (1971–72) követően. „Volt olyan évem, amikor teheneim után ötvenháromezer liter tejet adtam le” – nyilatkozott egy későbbi, vele készült interjúban, a *Borsod-Abaj-Zempléni Almanach* 4. kötetének hasábjain.⁴⁵ A szociológusok korabeli véleménye alapján mindez nem véletlen. Bár a háztáji gazdálkodással kifejlődő kistermeléssel elérhetővé vált kiegészítő jövedelmek jelentős többletmunkát igényeltek, az agrárlakosság jövedelemszintje (és így életnívója) emelkedett, amit a pénzbeli társadalmi juttatások is kiegészítettek. A lakos-

sági jövedelem e részének növekedése volt a legdinamikusabb: 1960 és 1980 között tízszeresére emelkedett. A növekedés hátterében a társadalombiztosítás kiterjesztése, a nyugdíjasok számának növekedése, az átlagnyugdíj és a családi pótlék összegének lassú emelkedése, valamint a gyermekgondozási segély⁴⁶ bevezetése (1967) állt.⁴⁷ Ugyanezen időszakban az egy főre jutó reáljövedelem 2,2-szeresére emelkedett, a háztartások fogyasztása közel 2,1-szeresével nőtt.⁴⁸ 1980-ban a havi bruttó átlagbér 4098 Ft, a nyugdíj havi átlaga pedig 2267 Ft volt; utóbbi a bruttó átlagkereset 55,3%-ának felelt meg. A reálbér értéke ebben az évben érte el a legmagasabb szintet: csaknem 90%-kal haladta meg az 1960-as szintet, azt követően viszont csökkenni kezdett: 1985-re

már 10%-kal. A családi pótlék ekkor 541 Ft-ot tett ki havonta, később összege tovább emelkedett.

42 Népszámlálás (1961) 69.

43 A népszámlálási kötetek visszatekintő adatsoraiban eltérő adatok szerepelnek az 1970. évi lakónépességre vonatkozóan. 1970-ben 1241, az 1980-as és 1990-es kötet 1254 főt ad meg erre az évre vonatkozóan. Népszámlálás (1972) 433.; Népszámlálás (1981) 598.; Népszámlálás (1992) 309.

44 Népszámlálás (2013) 147.

45 http://napkeletnepe.blog.hu/2012/08/10/medve_alfonz (Utolsó letöltés: 2016. november 3.)

46 Összege 1983-ban 800 és 1190 forint között változhatott.

47 Ezek folytatásaképpen a minisztertanács 3276/1984-es határozata – népesedéspolitikai koncepcióként – 1985-től bevezette a gyermekgondozási díjat, és számos egyéb kedvező lehetőséget nyújtott.

48 Valuch (2002).

A domaházi forgatásokat megelőző esztendőben (1977) az alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete a nemzetgazdaságban 3413 Ft, az egy keresőre jutó reálkereset-index pedig 1960-hoz képest 158%-os volt.⁴⁹ Az összes jövedelem reálértékét, illetve az életszínvonalat látványosan kifejező egy főre jutó reáljövedelem indexe ugyanilyen viszonyításban 210%-ot mutatott ebben az évben.⁵⁰ Andorka Rudolf szintén 1977-re vonatkozó számításai alapján a mezőgazdasági fizikai foglalkozású háztartásfők átlagos összes havi bevételén belül a főfoglalkozásból származó kereset az átlagnál láthatóan magasabb, 4339 Ft-ot, a háztáji gazdaságból származó 3051 Ft-ot, a szociális juttatásokból származó további 831 Ft-ot tett ki, amely összjövedelmi szinten, átlagosan három és fél, azon belül két fő kereső személyre bontva is meghaladta az egy főre eső havi kereset országos átlagát (2435, illetve 2333 Ft). A szociológus azonban a második gazdaság létrejöttének háttérben megfigyelhető és a KSH időmérleg-felvételeinek⁵¹ (1963. március, illetve 1976. november 1.–1977. október 31.) adataiból szintén kimutatható jelenségeire is kitérve, a különös mértékben – leginkább az immár dolgozó és háztartást vezető nőknél – megnövekedett munkaidőt és munkavégzést hangsúlyozza, amely a dokumentumfilmekben is megörökített téves-nagyüzemi, illetve a háztáji gazdaságokban végzett tevékenységből adódott.⁵²

Domaházán 1961 elején alakult meg a termelészövetkezet, amelynek két évvel később már több mint 250 tagja volt. A szervezés, az agitálás és a kollektívizálás végrehajtásának módját Medve Alfonz külön vele készített interjúban részletezte (2001),⁵³ a módszerek azonban a megye más területén sem voltak különbe: volt, ahol vállalatok dolgozóit küldték fizetés nélküli szabadságra mindaddig, amíg érintett hozzátartozójuk nem írta alá a belépési nyilatkozatot.⁵⁴ Bár a „közösből” végzett munka a helyi adottságok és a gazdálkodás hagyományainak megfelelően döntően nem a földművelés, hanem az állattenyésztés lett, a nagyüzemi termelés nem működött jól, amit a gyakori elnökváltás, majd 1982-ben a nagybarcai termelészövetkezettel való fúzió is bizonyított. A lakosság döntő többsége ekkor már a biztosabb megélhetést nyújtó gyárparban dolgozott; igaz, részben felvállalva a kétlakiséget, földje művelésével nem hagyott fel. Az 1980. évi

49 KSH Táblák (STADAT): 2.1.1. Gazdaságilag aktívok, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960–). http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html (Utolsó letöltés: 2016. november 3.)

50 KSH Táblák (STADAT): 3.1.3. Reáljövedelem-index, fogyasztás indexe (1960–). http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qpf002.html (Utolsó letöltés: 2016. november 3.)

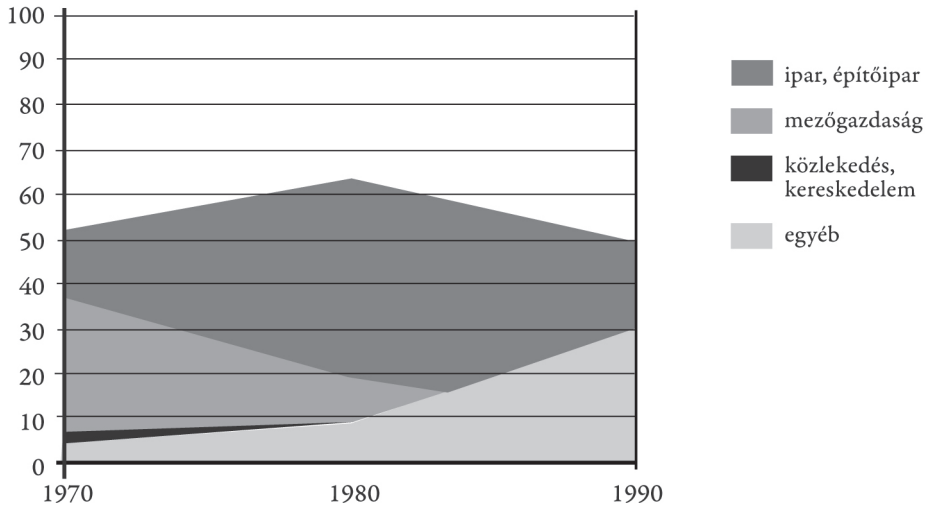
51 E vizsgálatok lényege, hogy egy kijelölt perióduson belül a napokat, valamint a népesség meghatározott körét reprezentáló mintán egy nap keretében végzett valamennyi tevékenységet, párhuzamos elfoglaltságokat és az ezekre fordított időt az események sorrendjében regisztrálja.

52 Andorka (1983) 21., 23.

53 Alabán (2010) 102.

54 Ö. Kovács (2012) 342.

statisztika alapján a nemek tekintetében közel azonos arányt mutató 1166 fős lakónépesség 36,71%-a volt aktív, 23,67%-a inaktív kereső és 39,62%-a eltartott. 428 foglalkoztatottjának közel kétharmada (272 fő) az iparban és az építőiparban, alig 20%-a a mezőgazdaságban, további 17%-a egyéb ágazatokban tevékenykedett.⁵⁵

1. ábra: Az aktív keresők „népgazdasági” ágak szerinti megoszlása (év/%) Domaházán 1970–90 között

Forrás: Népszámlálás (1972) 551.; (1981) 735.; (1992) 460–461. Saját ábrázolás

A gyári munkavállalást mutatja a napi ingázók magas száma: 301 fő (70,3%) a mindössze 127 helyben dolgozóval (29,7%) szemben.⁵⁶ A rendszerváltozás idején számuk még mindig jelentős (239 fő, közel 62%) a faluban egyelőre ugyancsak számottevő aktív keresőkön (387 fő) belül. Érdekességképpen megemlítendő, hogy az Ózdra a környékről bejárók száma 1990-ben még mindig magas: 4878 fő (főleg ipari munkás).⁵⁷ Igaz, ez a szám már messze elmarad az 1970. évi 7185, illetve az 1980. évi 6656 aktív kereső kategóriába tartozó ingázótól.⁵⁸ A fenti tendencia a csökkenő

népességszám mellett a korszakra nézve meghatározónak bizonyult: az agrárium szerepe egyre inkább visszaesett, miközben a szolgáltató szféra, illetve a szellemi foglalkozású helyek aránya folyamatosan bővült (1. ábra). Az ÓKÜ domaházi dolgozói az ipari munkavállalás mellett

többnyire – aktív tsz-tag házasúcsuk révén – háztáji földjüket is művelték. Az át-retegződést az 1970-es évek közepén Dömötör Ákos vizsgálta, kimutatva, hogy a

55 Alabán (2010) 120.

56 Népszámlálás (1983) 114.

57 Népszámlálás (1992) 314., 278.; Népszámlálás (1994) 141.

58 Népszámlálás (1983) 512.

bejáró munkások első generációt alkotó apai és anyai nagyapáinak többsége még földműves volt, s csupán 3–7%-uk kohászati segédmunkás. A munkásság méreteinek hirtelen növekedésére utal, hogy a második generációs apák esetében az ÓKÜ-ben dolgozók közel 48%-a már kohászati dolgozó volt.⁵⁹ A harmadik generációba tartozó gyermekeik tevékenységét a filmszociográfiák egy teljes filmrésze is bemutatja, főként a vasútnál és a közlekedésnél dolgozók esetében.

A gazdasági és társadalmi változások, az ipari munka 1945 utáni térhódítása, a munka világának átalakulása, a csökkenő és részlegessé váló önellátás, a szolgáltatások növekvő szerepe jelentős hatást gyakorolt az itt élők mindennapjaira, Domaháza földrajzi elhelyezkedéséből, infrastrukturális hiányosságaiból adódó hátrányos helyzete azonban nem szűnt meg. Bár a község elveszítette homogenitását, kismemesi múltjából táplálkozó, mégis paraszti jellegét, tovább őrizte azokat a hagyományokat, melyek mindig is jellemezték lakosságát. A filmszociográfiák rendezői ezeket az értékeket, néprajzi kincseket vették észre először, mielőtt még több évi munkával feldolgozták volna a helyben tapasztalt társadalmi jelenségeket. Az egyes forgatási helyszínek között a gyár, az iparvasút, egy-egy üzemegység a munka világának legalább olyan fontos szemléltetése, mint a faluhatár, vagy a „polgárosodás útjára lépő” egyes szereplőivel maga a falu. Gulyás Gyula és Gulyás János (illetve a Balázs Béla Stúdió) filmjei ugyanakkor szinte az utolsó pillanatokat rögzítették kamerával. A rendszerváltozás felé

közeledve, majd utána, a szerkezetváltással bekövetkező gazdasági és társadalmi válság leginkább a magyar falvakat, az egyes nehézipari központok környezetét, illetve annak lakosságát sújtotta legjobban. A filmszociográfia forrásértéke az elmúlt negyed század során felértékelődni látszik: a szocialista gazdaságot váltó piacgazdaság munkavilágának „alsó” rétegei, a társadalmi válságjelenségek összevetése, a mindennapok világának megjelentetése, szereplőinek megszólaltatása a legfontosabb hiteles kordokumentumok közé emelik ezeket az alkotásokat.

59 Dömötör (1994) 377.

A MUNKA VILÁGA A FILMVÁSZNON

Elemzésünk elsősorban az 1978-ban és 1979-ben forgatott *Domaházi hegyek között...* című hatrészes sorozattal foglalkozik, s csupán részben érintjük a két évvel később, 1981-ben gyártott, az előbbi anyagát felhasználó *Ne sápadj!* című filmszociográfiát. Előbbi a helyi Pávákör tagjain keresztül tárja fel az ott élők sorsát, a tszben dolgozók, az Ózdi Kohászati Üzemekbe eljáró munkások, a helyi fiatalok helyzetét, az egyház, a párt, a KISZ és a tanács működését. A sorozat egy-egy domaházi népdal címét viselő részei egymással számos területen összefüggő tematikus pontok köré épülnek, az alábbiak szerint:

- I. *Domaházán végigmenni nem merek...*: hagyományörzés és kollektíva (Pávakör, citerazenekar), népi kultúra, a végzős iskolások tervei, generációs különbségek (életkor–életforma).
- II. *Domaházi híres legény...*: a hagyományos paraszti munka mint „centrális érték” (földművelés, állattartás, erdőművelés), tsz-zárszámadó ülés és Medve Alfonz perének „utóélete”.
- III. *Domaházi torony, de messzire ellátszik...*: hagyományörzők minősítő versenye, birkanyúzás, jászapáti (borjú)vásár.
- IV. *Domaházán nem jó lakni...*: tsz-fatelep, elvándorlás az iparba és az ÓKÜ-ben dolgozók helyzete, modern kori summások, beszélgetés a cigány vasutassal.
- V. *Az a híres domaházi menyecske...*: az emberi élet fordulópontjai (például házasságkötés, halál–temetés), kettős esküvő a kamera előtt.
- VI. *Domaházán kidobolta a bíró...*: tanácselnök-választás, javuló iskolázottság és a kultúra-kozművelődés feladatai, KISZ, mozgalmi élet, helyi szakkörök, közegészségügyi helyzet: megszólal az orvos.

A munka és a végzett tevékenység különbözői formái adják a hat rész vizuálisan megjelenített kereteit. A munka világába való betekintés, amely a már nem homogén, volt kisnemesi (valójában inkább paraszti) település korábbi arculatát idézi, a „társas mozzanat” a (még) jelentősnek mondható ún. „közösségi viszonylatrendszer” bemutatását helyezi előtérbe, annak többfunkciós (összetartó és szervező), társadalmi kötelékként definiálható erejét szemlélteti.⁶⁰ A munka szerepe

60 Török (1981) 33.

centrális. A korabeli filmelemzések sem véletlenül emelik ki: a munka a cselekvési és viselkedési formák, a közösségben elfoglalt, betöltött hely, rang, presztízs és szerep, a büszkeség és öntudat alapja, illetve a boldogulás és gyarapodás fokmérője. Vajon elmondható mindez napjainkban? Ez a világkép tárulna elénk a ma itt élők életpályáinak elemzésében?

Bár a munkavégzés helyszínei végigkísérik az összesen közel hatórás vágott anyagot, döntően a II. és a IV. rész értékes számunkra. A mezőgazdaság klasszikus ágazatain (földművelés, állattartás) kívül a szocialista iparfejlődés Észak-Borsodra jellemző fejlődési útját végigkísérő társadalmi folyamatok helyszíneit (kisipar, ózdi kohászat) is „bejárhatjuk” a kamerával, a hagyományos értékrend, kultúra és folklór értékekben és örökségben gazdag múltjából táplálkozó háttérelmeivel együtt. Az e filmes műfajra általánosságban jellemző, „hősformáló” funkciót is betöltő dokumentumfilmekben itt még nem egy (mint később a *Ne sápadj!*-ban), hanem számos egyszerű, hétköznapi „hős” tűnik fel, karakteres viselkedési módokban. Végzett tevékenységüket és munkájukat látva közel négy évtized távlatában is találóak helytállóak A. Gergely András – amúgy Clifford Geertz amerikai antropoló-

A munka világa a filmkockákon (*Domaházán nem jó lakni...*)

gus módszertanára építő – szavai, amikor „heroikus küzdelemről” beszél. Mindez azonban egyfajta „morális fensőbbiség”, a kifejezetten „magabízó” és öntudatos emberek sajátos tulajdonsága, érzékeltetése pedig „a morális példamutatás eszközével, számos egyéni normakövető és normaformáló karakterrel,”⁶¹ illetve azok prezentálásával történik, nyílt és direkt módon. A kérdés ismét felmerül: ezek az értékrendszerek, személyiségjegyek, karaktervonások hova tűntek a korábban önös érdekét felismerő és felvállaló, hangját felemelni képes vidékről és azok mai közösségei-

61 A. Gergely (2015).

ből? A válasz(ok) megértéséhez elegendő végignézni az alábbiakban – témánkhoz igazítva, szelektív módon – kiragadott, összesen hat – helyszínekből, eseményekből, történelemből, megfigyelésekből álló és azokat általunk adatokkal, megjegyzésekkel kiegészített – „mozaikdarabot”.

1. *A kollektíva (Domaháza)*. A község középső részén található, mára teljesen felújított lakóház egykori csűrjében forgatott, a gazdaság-gazdálkodás rendjéhez kötődő egyik jelenet a kukoricafosztást mutatja be, számos helybeli részvételével. A tsz-fogatos Holló leleszi Ernő éppúgy szerepel itt, mint a vasútnál dolgozó gyári dolgozó, Ortó Zoltán. A jelenetet eredetileg az Iskolatelevízió által készített *A magyar népdal a 6. osztály számára* című műsorához vették fel a Muzsikás együttes közreműködésével, de egy rádiófelvétel is készült, amely a *Nótafaiskola* című adásban hangzott el. A Magyar Televízió *Röpülj páva* címmel hirdetett országos népdalvetélkedő hatására indult, első önálló műsorát 1972 tavaszán adó helyi Pá-

vakör összetartó ereje identitásnövelő is egyben: a mozgalom képes magával ragadni a többséget, tagjai büszkék, ismertek a környéken, a belső lelkesedés töretlen, a csoport az egyes bíráló szavak ellenére is „együtt és egységesen képviseli kifelé Domaházát.”⁶² A hagyományörzés jelentőségére utal, hogy a fellépések idejére a Pávakör tagjai számára kikérőket írtak a gyárba, az évek folyamán pedig – mintegy kulturális kölcsönhatásként – dalokat vettek át más községből származó gyári dolgozóktól.

2. A „*paraszti*” munka (*domaházi határ*). 1961 márciusában a Dózsa György MGTSZ 2790 katasztrális hold közös területének – a nem megfelelő természeti adottságok miatt – csupán 34%-a volt szántóföld, amely 293 tagra (illetve 257 családra) számolva mindössze 3,3 katasztrális holdat jelentett. Ez a három évvel későbbi statisztikában még kisebb területet (884 katasztrális hold) foglalt magában,⁶³ vagyis a „nagyüzemi” földművelés előzőekben említett kudarcra már eleve ilyen feltételeken alapult. Elek csank Bertalan tsz-elnök nem is rejtette véka alá véleményét mindezek társadalmi következményeit illetően: „...az Ózdi Kohászati Üzemek itt van húsz kilométerre, itt megtalálja a számítását minden fiatal. Ez a pár idős ember, aki ott áll, nyugdíj előtt van, ez kihal a téeszből, oszt nem lesz gaz-

dája a termelészövetkezetnek. Hát ötvennégy dolgozója [ebből mindössze öt férfi – A. P.] van a termelészövetkezetnek. Evvel nem nagyon verheti a mellit senki.”⁶⁴ Igaza lett: a gyenge termésátlagok miatt a II. részben bemutatott zárszámadó közgyűlés veszteségekről számol be, amelyek következtében végül a domaházi téesz – kényszerűségből – 1982-ben a csaknem 50 kilométerre lévő nagybarcai termelészövetkezettel fuzionált. Medve Alfonz-

nak tehát igaza lett: ésszerűtlen volt a termelészövetkezet megalakítása, pláne hogy 1973 után gazdálkodói szabadságát korlátozták, liberális „követőit” leállították (lásd Medve pere és megbuktatása 1971-ben jogtalan állami dotáció felvétele miatt), a háztájjáást pedig visszaszorították.

Az állattartás dominanciáját jelzi Domaházán, hogy bár minden téren állománycsökkenés figyelhető meg, a forgatások idején készült felmérés 1980 végén 237 gazdaságban még 92 szarvasmarhát, illetve tehenet, 191 sertést, 7 lovat, 199 baromfit, továbbá 75 méhcsaládot tartót írt össze a faluban.⁶⁵ A dombvidék környezetében, a faluhatárban folyó munkálatok során megelevenedik a vetés, boronálás, aratás, kaszálás és a szénamunka, a favágás, erdőművelés és a fuvarozás. Az erdősültség jelentősnek mondható a két megye (Borsod és Nógrád) határvidékén, vagyis a gazdálkodás ezen ága is meghatározónak bizonyult a tsz-tagság tevékeny-

62 Morvay (1980) 56–57.

63 B.-A.-Z. megyei statisztika (1961) 153.; B.-A.-Z. megyei statisztika (1965) 154.

64 20. jelenet a *Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról* című filmszociográfiában. MAFILM Társulás Stúdió – MTV Közművelődési Főosztály. Domaháza, 1978–1981.

65 Mezőgazdasági összeírás (1981) 184–185., 308–309.

ség szerinti megoszlását nézve. A munkatársak elhivatottságát és munkáját jelzi, hogy a szövetkezet egyik szakirányítója, Murányi Róbert 1974-ben a MÉM Erdőrendezési Főosztályának javaslatára az Erdészeti Kiváló Dolgozója kitüntetésben részesült.

A téesz erdésze, Sevela István (1940–1983) életútja is ezt példázza: a Soproni Erdészeti Technikum elvégzése (1954–58) után erdész, majd kerületvezető volt Ózdon. A katonaság jelentette időszakot követően szállításvezetőként dolgozott Farkaslyukon, az Állami Erdészethél 1500 Ft-os havi bérért. 1969-ben került – Medve Alfonz tsz-elnök hívására – feleségével együtt Domaházára, ahol rövid ideig párttitkár is volt. Az államosított magán- és volt közbirtokossági erdőkben igen összetett feladatokat kellett elvégezni: a talaj-előkészítés, az erdőápolás, a fakitermelés irányítása, új telepítések létrehozása, a szállítás megszervezése, illetve az erdei termékek eladása a munka megannyi szegmensét jelentették. Felesége a helyi téesz irodájában bérelszámolóként, majd az Ózd környéki termelőszövetkezetek Fagazdasági Társulásához tartozó helyi fűrészüzem dolgozójaként tevékenykedett 1998-ig. Gyermekük mára önálló családdal rendelkező, diplomás pedagógusok. Értelmiségi családjuk életpályája, gyermekek neveltetése sajátosnak mondható a hagyományos közösségben.⁶⁶

3. *Borjúvásár (Jászapáti)*. A jelenetsor bekerült a Medve Alfonzról szóló, ám korántsem kizárólag portréként definiálható későbbi alkotásba, a *Ne sápadj!*-ba is. Az üzlet és az alku, amely a háztájiban tartott állatok körül forog, és amelyben kitűnik az akkori – státusára nézve – tsz-fogatos domaházi „parasztpolgár”, aki állatokkal folytatott kereskedelmi ügyleteit távolabbi (például dunántúli), sőt határon túli területekre (például Csehszlovákia) is kiterjesztette. A mára sok helyütt szinte teljesen eltűnő állatállomány 1980-ban még jelentősnek mondható: 342 szarvasmarhát írtak össze, ami akkor háztartásonként átlag 3,7 állatot jelentett. Az 500 kg élősúlyú állatot vagy állatcsoportot jelölő, főleg a takarmányozással és trágyázással, valamint a legelőjogok szétosztásával kapcsolatban használt régi mezőgazdasági üzemtani kifejezés, a számosállat egyenértékszám, illetve tapasztalati átszámítási kulcsszáma értelmében egy szarvasmarha (illetve ló) 0,8 számosállatot jelölt.⁶⁷ Az értékesíteni kívánt szarvasmarhák etetése vásárolt takarmányból történt, amely a nagyüzemi téeszek és a háztáji kisgazdaságok közötti, részben egymást támogató, részben egymást kiegészítő tevékenységeire utal.⁶⁸

4. *Modern kori summások (Röszke)*. A Csongrád megyében forgatott jelenetben domaházaiak és kissikátoriai egyaránt szerepelnek. A röszkei Kossuth Termelőszö-

66 Interjú Sevela Istvánnéval, Domaháza, 2016. augusztus 11. Készítette: Alabán Péter. A szerző tulajdonában.

67 <http://www.ksh.hu/docs/hun/agrar/html/fogalomtar.html> (Utolsó letöltés: 2016. november 15.)

68 Andorka (1983) 22.

vetkezetben vegyes munkavégzésre alkalmazott borsodiakról kiderül: van, aki már négy éve jár oda, és szorgalmas munkával 80 kg termést is „megkeres” naponta ott-hon tartott állatai számára. E folyamatok és az idénymunka vállalása korántsem meglepőek az ózdi és borsodnádasi üzem kétlaki ipari munkásságának körében: Nemcsik Pál helytörténész a borsodnádasi gyár dolgozóinál kétszer kéthetes munkavállalással számolva is közel 8 ezer Ft-os kereset-kiegészítést kalkulált egy ipari szakmunkás évi 40 ezer Ft körüli jövedelméhez. Két, egymástól negyven év különbségre lévő időpontot (1929, 1969) interjúkkal is vizsgálva, mintegy 95 fős „summásbandát” említ – Faragó Kálmán borsodnádasi „summásgazda” toborzása során – a Somogy megyei Toponáron, amelynek többsége (60 fő) az 1920-as évek legvégén domaházi volt.⁶⁹ Bár a nehezebb fizikai munkákat (kaszálás, aratás) a férfiak végezték, a nők munkája sem volt könnyű: a cukorrépa-termesztésben, illetve a szőlőművelésben alkalmazták őket. Ez a fajta jövedelem-kiegészítés még fél évszázaddal később is fennáll a falvakban élő, az Ózdi Kohászati Üzemekben dolgozó, szabadságuk alatt pedig summásnak „visszavedlő” munkások esetében.

A jelenség háttérében részben továbbra is a már említett kétlakiságot, vagyis az ipari munka mellett végzett mezőgazdasági tevékenységet láthatjuk. Ahogy Juhász Pál fogalmaz: „A falusi, kisvárosi térben a nyolcvanas évek elejére általánossá vált, hogy mindenkinek van legalább két foglalkozása: egy a munkahelyén, egy a családi gazdaságban.”⁷⁰ Utóbbit a közgazdász jelentős „terméktömeget” létrehozó erőnek tartja, amely fontos szerepet játszott az eladósodás útjára lépett ország agráriumban.

5. *Ipari munkások és ingázók az Ózdi Kohászati Üzemekben (Ózd).* A szállítás területén, a közlekedési üzemekben dolgozók a Hangony-völgyi bejáró munkásság jelentős, közel 20%-át jelentették, holott felmenő generációik közül – a vizsgált

69 Nemcsik (1976) 66.

70 Juhász (2006) [1989] 347.

71 Alabán (2010) 112. 20. táblázat.

72 Tóth (1980) 430.

település esetében – legtöbben korábban juhászok, napszámosok, parasztok voltak. Az ÓKÜ egységein belül, 1977 elején a gyárban dolgozó domaháziai 35%-a – egyfajta tömbösödést mutatva – a Közlekedési Üzemek alkalmazottja

volt (például a Kisbenedek „had”-nemzetség leszármazottai), ez az arány több mint kétszerese a második helyen álló Acélműének (17%).⁷¹ Sok domaházit találunk a pályafenntartóknál. Az ÓKÜ-n belül a szállítási gyáregység volt az a rész, ami a folyamatok elején, közepén, végén, lényegében minden technológiai fázisban jelen volt. Sokszor a legnehezebb munkát végző betanított és segédmunkások is részben innen kerültek ki, jelentős mértékű fluktuációt mutatva: „Aránytalanul nagy volt közöttük a falusiak aránya, a cigány, az iskolázatlan munkaerő”, s gyakran volt napi létszámhiány (olykor 50 fő is) ezen a területen.⁷² A cigány vasutas sem véletlenül

itt tűnik fel egy hosszabb beszélgetés erejéig, aki a vele készült interjúban utalt az utóbbi problémára, s kitért a romák alkalmazására (például tolatásvezetőként).

A sorozat V. részében látott kórustagok közül többen szintén a közlekedési részlegnél dolgoztak, így például Kisbenedek Ernő kántor vagy Galambosi József, míg György Károly, a citerazenekar vezetője a Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi Üzeménél (MÁVAUT) volt kalauz. A bejáró aktív keresők gazdasági ágazatok szerinti megoszlása (277 dolgozóra vetítve) egyértelmű ipari munkavállalásra utal. Közöttük több egységben is feltűnnek a nők: így a Közlekedési Üzemeknél, az Acélműben, a Durvahengerműben, a Finomhengerműben és a Központi Karbantartóban.

2. táblázat: A bejáró aktív keresők nemenkénti és népgazdasági ágak szerinti megoszlása Domaházán 1980-ban

Á G A Z A T	Mezőgazdaság és erdőgazdál- kodás		Ipar		Építőipar		Szállítás, hírközlés		Kereskede- lem		Egyéb	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
%	0,4	12,1	92,9	72,8	1,3	–	4,2	–	0,4	12,1	0,8	3,0

Forrás: Saját szerkesztés. Népszámlálás (1983) 512–513.

Indokoltnak tűnik tehát a vasútnál forgatott jelenet, háttérben a Durvahengerművel: vasúti pályafenntartást végző betanított krampácsolók, bakterek, egyéb segítő dolgozók tűnnek föl előttünk. Holló kiszi Arisztid, Kanta Mihály és Ortó Zoltán három műszakban járt dolgozni, emellett pedig az Alföldön is dolgozva (például kazlázás) gondoskodtak otthoni kisgazdaságukról s állataikról. Egy másik helyen, a máig közkedvelt és látogatott Arlói-tónál egy újabb helybéli tűnik fel: itt Kisbenedek kispesta Béla tolatásvezető beszél a munkakörülményekről. A lakóhely munkahelyhez közeli presztízsemelkedését mutatja ugyanakkor a Kisbenedek János szálöntő munkással (Acélöntőmű) készült beszélgetés, amelyben a parasztszülőktől származó dolgozó kétszintes, két és fél szobás, déli fekvésű házát is megtekinthetjük.

Jelenet forgatása: Kisbenedek János, az Acélöntőmű munkása Gulyás Gyula filmrendezővel (*Domaházán nem jó lakni...*)

Az 1973 óta működő Folyamatos Acélöntő Mű (FAM) új technológia megjelenését jelentette, amely jelentős nyereséggel termelve fokozatosan kiszorította a kokillaöntést és vele együtt a Durvahengerművet. Az üzemben hat szálon ment az öntöttbuga-termelés közel negyedszázadon keresztül. Az 5500–6000 Ft havi keregettel rendelkező, gimnáziumot végzett munkás, a jelenetben is feltűnő Kisbenedek János később a kisiparban tevékenykedett, teherautósofőr lett, majd homokbányában is dolgozott.

Az iparos féléves ciklusokban veszi ki az iparengedélyét. Szerepét tekintve alig tűnik jelentősnek, de jelenléte kimutatható Domaházán: 1965 és 1975 között a magánkisiparosok száma nem változott, hat fő volt regisztrálva, köztük egy cipész, két kőműves, egy szabó és további két fő egyéb szolgáltatási ágazatba tartozó.⁷³ A filmsorozat szintén IV. részében, a mintegy 32 állandó dolgozóval működő tszfatelepen feltűnő Elek csank Gellért később kőművesként űzte a kisipart; a telep működéséről 1979-ben ő sem tudott pozitív módon nyilatkozni: leállások és meglehetősen rossz kilátások. Az egy munkaóra vetített, az összes költséget és nyereséget tartalmazó ún. rezsiorabér esetében 18 Ft-ot tett ki.

6. *Fiatalok jövőképe (Domaháza)*. A munka világának egyik legfontosabb aspektusa, hogy a mára már az idősebb korosztályba tartozók fiatalként, a családalapítást megelőzően milyen életesélyeket láttak maguk előtt községükben. „A földet elvették, de a név megmarad. ... Itt nem veszik figyelembe, hogy szocialista hazát akarunk építeni” – kesereg Elek simon (lócsány) Zoltán, aki később a főváros közelébe költözött. Szavaival – a kor szellemiségének megfelelően – a falu tósgyökeres kismemesi nemzetségeinek (Elek, Holló, Kisbenedek) domináns családjaira utal, azok meghatározó, a társadalom differenciálódását fenntartó és konzerváló szerepére. Az immár több mint negyvenéves citerazenekar több tagja is megszólal, így Elek bolla János csőszerelő gyári munkás, Kisbenedek Vilmos festő, majd

73 B.-A.-Z. megyei statisztika (1966) 368–369.;

B.-A.-Z. megyei statisztika (1976) 368–369.

74 Zana (1986) 35.

vállalkozó, Kovács fűtő Bálint fűtés- és vízvezeték-szerelő, Holló János későbbi autóbusszvezető, illetve György Károly ÓKÜ-munkás.

A különböző iskolázottságú (szakközépiskolai, szakmunkásiskolai, valamint gimnazista) fiatalok nem csupán egymáshoz képest, hanem nagyszüleik, szüleik halványodni látszó, a hagyományos munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához viszonyítva is új szerepre készülnek, új terveik vannak, amelyeket nem feltétlenül helyben kívánnak megvalósítani. A filmsorozat végén (VI. rész) a domaházi Pávakör működésével kapcsolatos bizonytalanság jeleire⁷⁴ figyelhetünk fel: a fiatalok elkerülnek a faluból, az idősebbek számára már egyre inkább teherként jelent az együttes, a munka és a megélhetés előtérbe kerülésével a kultúra- és hagyományörzés egyre inkább háttérbe szorult,

az egyéni és kollektív értékrend prioritásai átrendeződtek; igaz, nem szűntek meg teljesen (például a Domaházi Hagyományörző Egyesület ma is működik). A generációváltás ebben az esetben éles életmódváltást is feltételezett, amit aztán a jövő igazolt is, különösképpen a rendszerváltozást követő években, illetve napjainkban.

ÖSSZEGZÉS

Folytatásként, az 1990-es évek közepén forgatott *Ne kavarj!*⁷⁵ négy része már a kárpótlásokra, a téesz sorsára, Medve Alfonz nyugdíjaztatására, a visszakapott földek értékére, illetve az egyén, az úgazda boldogulására, helyzetére, életstratégiájára utalva jól érzékelteti a korszakváltást az új gazdasági lehetőségek teremtette körülmények között. A község és környezete azonban már más képet mutat...

Túlélni és megmaradni – e két lételem ma is aktuális kérdés a rohamosan csökkenő létszámú, fejlődésben elmaradt régiókban. Az egyéni életpályák vizsgálata egyént és közösséget egyaránt reprezentál. Célunk a filmszociográfia mint műfaj és mint történeti forrás társadalomrajzának elemzése, módszertani jelentőségének kiemelése, a sokszor „újként” kezelt riport forráskritikája volt elsődlegesen, mindezekben keresztül pedig a munkavállalás formáinak, a munkavégzés lehetőségeinek és a megélhetést biztosító tevékenységeknek a számbavétele a társadalmi jelenségeken át és a „vidék hangján” keresztül. A kiragadott példák a mindennapok világát tükrözik – jelenkorunk médiatörvényi szabályozásával összevetve –, „kitakart” arcom nélkül; igaz, a felsőbb vezetők háttérben maradásával. A társadalmi egyenlőtlenségek 1989 utáni felgyorsulásának a mindent meghatározó munka világában és az ezt jól ábrázoló filmkockákon még nincs különösképpen érezhető előjele a „gürcölve elért egyenlőség” időszakában. Sokféle munkalehetőség, a személyiség–közösség–kultúra összefüggő hármas rendszere, illetve a megjelölés tárgyi eszköze a film.

Több generációváltást követően, közel négy évtized távlatában felmerül előtűnik a kérdés: mi maradt meg ezekből a domaházi hegyek között? Talán csak a díszletek, amelyek kitűnő környezetet nyújtottak 2015-ben is, amikor ismét forgott a kamera: a két és fél órás *Brimstone* (Kénkő) című holland–francia–német–belga–svéd–angol western egyes részleteit vették fel a határban, fagyos időben.

75 *Ne kavarj!* „Még a feleségemnek se magyaráztam így el...” (Szocio-portré Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról). A sorozat részei: I. Széttibolták a mezőgazdaságot...; II. Bele merek nézni az életem tükrébe...; III. Már akkor nem lesz szocializmus...; IV. Örökölték ezt a nagy parasztmód természetemet. MTV, 1995–1997.

HIVATKOZÁSOK

A. Gergely (2015)

A. GERGELY ANDRÁS: Kisebbségben: Szocio-film-tettek és közlésbátorság. *Új Magyar Szó online*, 2015. március 31. <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbssegben/45266-kisebbssegben-szocio-film-tettek-es-kozlesbatorsag/> (Utolsó letöltés: 2016. november 2.)

Alabán (2010)

ALABÁN PÉTER: *Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája*. Domaháza–Ózd, 2010, Ózdi Művelődési Intézmények – Lajos Árpád Honismereti Kör.

Alabán (2016)

ALABÁN PÉTER: Bányász – vidék – társadalom (21. századi helyzetkép Észak-Borsodban). In Pap József–Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, 2016, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 597–618. /*Rendi társadalom – polgári társadalom 28.*/

Andorka (1983)

ANDORKA RUDOLF: Adalékok egy szociográfiához. Gulyás Gyula–Gulyás János: Ne sápadj! *Filmkultúra*, 19. évf. 1983. 3-4. 18–24.

Andorka (1997)

ANDORKA RUDOLF: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 1997, Osiris.

Bazin (1977)

ANDRÉ BAZIN: *Tanulmányok a filmművészetről*. Budapest, 1977, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum.

Collier, Jr.–Collier (1986)

JOHN COLLIER, JR.–MALCOLM COLLIER: *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. Albuquerque, 1986, University of New Mexico Press

Csite (1997)

CSITE ANDRÁS: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 7. évf. 1997. 3. 117–137. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9703csite.htm> (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Dömötör (1994)

DÖMÖTÖR ÁKOS: A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. Néprajzi változásvizsgálat. In Veres László–Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Miskolc, 1994, Herman Ottó Múzeum, 373–392.

Dupcsik (2008)

DUPCSIK CSABA: Polgárosodás-viták az 1970-es évektől az 1990-es évekig. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely, 354–371.

Erdei (1941)

ERDEI FERENC: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, 1941, Franklin.

Gelencsér (2002)

GELENCSÉR GÁBOR: *A Titanic zenekara*. Budapest, 2002, Osiris.

Gyivicsány–Krupa (1997)

GYIVICSÁN ANNA–KRUPA ANDRÁS: *A magyarországi szlovákok*. Budapest, 1997, Útmutató Kiadó. <http://www.c3.hu/~mester/T365/tuxo23o8.htm> (Utolsó letöltés: 2016. november 2.)

Győri (2013)

GYŐRI ZSOLT: Diskurzus, hatalom és ellenállás a késő Kádár-kor filmszociográfiáiban. *Apertúra*, 8. évf. 2013. 3. (Tavaszi). http://uj.apertura.hu/2013/tavasz/gyori_diskurzus-hatalom-es-ellenallas-a-keso-kadar-kor-filmszociografiaiban/ (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Hankiss (1989)

HANKISS ELEMÉR: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Juhász (1991)

JHÁSZ PÁL: Polgárosodás. A második gazdaság bázisán. *Századvég*, 1991. 2-3. 181–183.

Juhász (2006) [1989]

JUHÁSZ PÁL: Magyar (mező)gazdaság. In Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, 2006, Jelenkutató Alapítvány, 346–356. /*Terepmunkák I.*/

Juhász (2006) [1979]

JUHÁSZ PÁL: Medve Alfonz és a tünékeny magyar gazdasági csoda. In Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, 2006, Jelenkutató Alapítvány, 276–279. /*Terepmunkák I.*/

Kapás (2015)

KAPÁS ZSOLT ZSOMBOR: Tekercsváltás? Magyar dokumentumfilm a rendszerváltás korában. *Apertúra* 11. évf. 2015. 1. (Ősz). <http://uj.apertura.hu/2015/osz/kapas-tekercsvaltas-magyar-dokumentumfilm-a-rendszervaltas-koraban/> (Utolsó letöltés: 2016. november 2.)

Kotics (2011)

KOTICS JÓZSEF: Újjáéledő paraszti mentalitás? A reprivatizáció hatása a gazdálkodói stratégiákra és habitusokra. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 167–183.

Kovács (1988)

KOVÁCH IMRE: *Termelők és vállalkozók*. Budapest, 1988, MSZMP Társadalomtudományi Intézet.

Kovách (2012)

KOVÁCH IMRE: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, 2012, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum.

Kovács András Bálint (1982)

KOVÁCS ANDRÁS BÁLINT: „Gyönyörű válság”. A Társulás Stúdió előzményei és törekvései. *Filmvilág*, 25. évf. 1982. 3. 3–5. http://filmvilag.hu/cikk.php?cikk_id=7148 (Utolsó letöltés: 2016. november 2.)

Medgyesi (2001)

MEDGYESI KONSTANTIN: „Mi nem tudunk élni a hagyma nélkül”. Adatok a Makó és környéki hagymásvilág rendszerváltozás utáni társadalomrajzához. In *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok. Studia Ethnographia* 3. Szeged, 2001, 151–186.

Morvay (1980)

MORVAY JUDIT: Domaházi hegyek között... (A néprajzkutató szemével). *Filmvilág*, 23. évf. 1980. 12. 55–57.

Nemcsik (1976)

NEMCSIK PÁL: Ózd környéki munkásság a mezőgazdaságban. In Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. Miskolc, 1976, Herman Ottó Múzeum, 63–81. /*A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai VII.*/

Ö. Kovács (2012)

Ö. KOVÁCS JÓZSEF: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, 2002, Korall. /*Társadalomtörténeti monográfiák 2.*/

Paládi-Kovács (1997) [1965]

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Medvesalja földje és népe. In *Agria XXXIII. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis. Tanulmányok a 80 esztendő Bakó Ferenc tiszteletére*. Eger, 1997, 391–417.

Paládi-Kovács (2010)

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: *A keleti palócok pásztorkodása*. 2. kiadás. Debrecen, 2010, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. /*Magyar Néprajzi Könyvtár.*/

Rainer (2010)

RAINER M. JÁNOS: *A Kádár-korszak 1956–1989*. Budapest, 2010, Kossuth. /*Magyarország története 22.*/

Rothman (1997)

WILLIAM ROTHMAN: *Documentary Film Classics*. Cambridge, USA, 1997, Cambridge University Press.

Sík (1992)

SIK, ENDRE: From the Second Economy to Informal Economy. *Journal of Public Policy*, (12.) 2. 153–175.

Szekfű (2003)

SZEKFŰ ANDRÁS: Dokumentumfilm, szociológia, elkötelezettség. In Zalán Vince (szerk.): *Budapesti Iskola*. Budapest, 2013, Magyar Dokumentumfilm Rendezők Egyesülete (MADE), 143–147.

Szekfű (2004)

SZEKFŰ ANDRÁS: Ne sápadj! (Gulyás Gyula filmje). In Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus – Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, 2004, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 295–301. /*A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.*/

Szekfű (2009)

SZEKFŰ ANDRÁS: Reality and Fiction in Classical Hungarian Documentaries. *Acta Universitatis Sapientiae 1. Film and Media Studies*, 2009. 137–148.

Szekfű (2010)

SZEKFŰ ANDRÁS: *A dokumentumfilm néhány elméleti kérdése és a huszadik századi magyar dokumentumfilm*. Doktori disszertáció. Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola, Budapest, 2010. <http://docplayer.hu/4954307-A-dokumentumfilm-nehany-elméleti-kerdeses-es-a-huszadik-szazadi-magyar-dokumentumfilm.html> (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Szelényi (1990)

SZELÉNYI IVÁN: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, 1990, Akadémiai.

Tari (2013)

TARI JÁNOS: *Vizuális művészeti kommunikáció. Valóságábrázolás: a dokumentumfilm, mint a vizuális művészeti kommunikáció egyik műfaja*. Budapest, 2013, Károli Gáspár Református Egyetem. http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/kari_projektek/informaciotudaservernyesules/tananyagok/1_alprojekt/VK/09_Dokumentumfilm.pdf (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Tari (2015)

TARI JÁNOS: Időkép a néprajzi filmekben. In Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus – Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc, 2015, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 323–337. /*A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5.*/

Tóth (1980)

TÓTH PÁL: Az Ózdi Kohászati Üzemek korszerűsítésének első korszaka (1956–1970). In Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd, 1980, Ózdi Kohászati Üzemek, 345–433.

Török (1981)

TÖRÖK L. GÁBOR: Domaházi hegyek között. Jegyzetek egy filmszociográfiáról. *Napjaink*, 20. évf. 1981. 6. 32–34.

Valuch (2001)

VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris.

Valuch (2002)

VALUCH TIBOR: A „gulyáskommunizmus” mítosza és valósága. A kádári konszolidáció hétköznapijai. In Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Budapest, 2002, Osiris, 361–390.

http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/mitoszok/valuch (Utolsó letöltés: 2016. november 3.)

Valuch (2013)

VALUCH TIBOR: *Magyar hétköznapiok: fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 2013, Napvilág.

Worth (1981)

SOL WORTH: *Studying Visual Communication*. Ed. Larry Gross. Philadelphia, 1981, University of Pennsylvania Press.

Zana (1986)

ZANA FERENC: Filmszociográfia és történeti dokumentum. Gulyás Gyula és Gulyás János filmjei. *Filmkultúra*, 22. évf. 1986. 7. 30–39.

FORRÁSOK

B.-A.-Z. megyei statisztika (1961)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai 1960. Miskolc, 1961, Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság.

B.-A.-Z. megyei statisztika (1965)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve 1965. Miskolc, 1965, Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság.

Helynévkönyv (2015)

Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2015. január 1. Budapest, 2015, Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2015.pdf (Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Mezőgazdasági összeírás (1981)

Magyarország állatállománya 1980. december 31-én. Budapest, 1981, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (1961)

Az 1960. évi népszámlálás 3. g. Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc személyi és családi adatai. Budapest, 1961, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (1972)

Az 1970. évi népszámlálás 11. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai I. Budapest, 1972, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás 1980. 1.5.

Az 1980. évi népszámlálás. 1.5. A foglalkoztatottak nemzetgazdasági ág, ágazat és korcsoport szerint 1.5.1. Budapest, 1980, Központi Statisztikai Hivatal.

http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/07/tables/load1_5_1.html
(Utolsó letöltés: 2016. október 31.)

Népszámlálás (1981)

Az 1980. évi népszámlálás 5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. Budapest, 1981, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (1983)

Az 1980. évi népszámlálás 33. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai. Budapest, 1983, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (1992)

1990. évi népszámlálás 7. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. Budapest, 1992, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (1994)

1990. évi népszámlálás. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye (Ingázási adatok). Budapest, 1994, Központi Statisztikai Hivatal.

Népszámlálás (2013)

2011. évi népszámlálás 3. Területi adatok. 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Miskolc, 2013, Központi Statisztikai Hivatal.

SOMLAI KATALIN

EGY ELFOGADVA ELVETETT ESZMÉNY?*A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus reformjának előkészületeiben, 1965–1966*

„Nagyon elcsavarodott vita lett a dolgozók részvétele... le is maradt a végén”
 Hetényi István¹

ELŐZMÉNYEK

A szocialista gazdaság hatékonyabbá tételéről az ötvenes évek közepén megindult közgazdasági útkeresések Magyarországon nem foglalkoztak a munkásönigazgatás bevezetésének kérdésével. A közgazdászok és gazdaságpolitikusok figyelmé mindenekelőtt a gazdaságirányítási rendszer hatékonyabbá tételére irányult. A szocialista rendszer immanens részének tartott tervgazdasági rendszer megreformálásának módjai foglalkoztatták őket, a tervutasításos rendszer és a gazdasági ösztönzők összehangolásának lehetősége, amelyek bevezetését egyre többen nélkülözhetetlennek tartották. Reformjavaslataikban a dolgozók anyagi érdekeltségének megteremtése a termelés minősége és volumene érdekében történt volna.

Újító elképzeléseik 1956-ig mindazonáltal nem lépték át a szakmai nyilvánosság határait, sőt azon belül sem került sor szervezett szakmai vitákra.²

1 Hetényi (OHA).

2 Hegedűs B. (1994) 31.

3 Uo. 46.

Jóllehet az SZKP XX. kongresszusát követő politikai erjedés során megindult a tájékozódás a „szocializmus építésének” másfajta, a szovjet modelltől eltérő útjai felé, 1956-ban ezekről – a jugoszláv vagy a kínai mechanizmusról – még közgazdász körökben is csak homályos elképzelések voltak. A jugoszláv modellre, melyben a korábbi évek folyamán leépítették a központi tervezés túlsúlyát, a közgazdász szakma nem mint egy másik, követhető példára, hanem mint egy tanulságokkal szolgáló tapasztalatra volt kíváncsi. „Nagyon bátran szakítottak a sztálinizmussal, azonban nem tudunk ennél sokkal többet” – jelentette ki Bíró Gerd a Petőfi Kör gazdasági vezetés kérdéseiről tartott vitáján még 1956. szeptember 26-án is.³ A Közgazdasági Kiadó október 25-én tervezett megjelentetni egy kötetet Jugoszlávia politikai és gazdasági rendszeréről. Többen – a későbbi reformközgazdászok között számon tartott Liska Tibor és Nagy Tamás is – azt szorgalmazták, hogy egy magyar közgazdászdelegáció a

helyszínen tanulmányozza a jugoszláv vállalati önállóság előnyeit és buktatóit.⁴ A munkástanácsok ideája, amelyek egy alternatív és egyben demokratikusabb szocialista rend alapszervei lehetnének, a jugoszláv–magyar kapcsolatok fokozatos rendeződésével benne volt 1956 levegőjében, ugyanakkor a társadalmi nyilvánosság fórumain, elsősorban a Petőfi Körben csak elvétve utaltak rájuk.⁵ A Petőfi Kör gazdasági vitáinak középpontjában is a gazdaságpolitika, az ötéves terv és a gazdaságirányítási rendszer állt. Az alulról jövő kezdeményezésekre történő elszórt utalások között egyedül a munkáskáder Sziklai Imre – maga is a vállalati önállóság fontosságát taglalva – tett egy kitérőt a munkásképviseletre a felszólalók közül, mondván: „A vállalatok vezetését pedig tegyék olyanná, hogy a termelő munkás közvetlenül is, választott képviselőin keresztül a vállalatvezetés részesévé válhasson. [...] Engedtessek meg, hogy a jelenleginél jobban érezhesse: övé a gyár, az ország, a hatalom.”⁶ Javaslatára akkor és ott senki sem reflektált.

Az egyetemisták 1956. októberi pontjai, melyek megszabták a forradalom politikai célkitűzéseit, elsősorban a parlamentáris rendszer és a gazdasági élet átszervezése mellett álltak ki, de nem szorgalmaztak alternatív érdekképviseleti rendszert. A múlt hibáért felelősnek tartottak leváltásán, a munka- és életkörülmények javításán túl a munkásság forradalom előtti követeléseit sem terjedtek ki az öngazgatásra. A miskolci DIMÁVAG-ban a munkásság hangadói által készített 21 pontos követeléslistán – amelyet egy október 23-a után néhány nappal megrendezendő szabad pártnapra állítottak össze – a bér- és szociális kérdések mellett ugyancsak a parlamentáris demokrácia szerepelt,⁷ bár magának a „munkásszervező bizottságnak” programalkotó és érdekképviseleti fellépése már a rövidesen országszerte megalakuló üzemi munkástanácsok tevékenységét előlegezte meg. Október 23-án egyedül *A magyar írók kiáltványában* szerepelt, hogy „az üzemeket a munkások és a szakemberek vezessék”, a szakszervezetek pedig „legyenek valós érdekképviseleti szervek”⁸ – arról árulkodva, hogy az értelmiségi elit gondolkodásában a demokratikus szocializmusról alkotott elképzeléseket illetően felmerült a munkásöngazgatás, ha egyértelmű célként nem is konkretizálódott, hogy annak munkástanácsok révén kellene megvalósulnia. Az egyre felszabadultabb közéleti párbeszédben inkább csak a szándék gyökerezett meg, hogy az alulról jövő kezdeményezéseket általában be kellene vonni a megújulást célzó átalakítási tervekbe. A Nagy Imre

4 Uo., valamint Hegedűs B.–Rainer (1989) 59.

5 A munkástanácsok forradalom alatti szerepét méltató művek a munkás-önszerveződés elképzelését a forradalmat megelőző politikai erjedés idejére vezetik vissza. Lásd például Kende–Pomian (1980) 76.

6 Hegedűs B.–Rainer (1989) 86. Sziklai Imrét, a Gamma Optikai Művek esztergályosát a forradalom alatt a Gamma munkástanácsának titkárává választották.

7 Bogár (OHA).

8 Korányi (1989) 50.

körüli reformpolitikuskok közül Donáth Ferenc is „a dolgozók bevonására” utalt egy hatékonyabb gazdaságpolitika alapfeltételei között.⁹

A forradalom kitörése előbb lebénította, majd erodálta a kommunista pártállam intézményi rendszerét. A legelső munkástanácsok valódi önszerveződés révén, spontán módon álltak fel, hogy összegezzék és képviseljék a munkásság követeléseit. A nagy ipari centrumok, Csepel, Miskolc, Ózd, Győr példájára október 25-e után országszerte megalakultak a munkástanácsok, amelyek átvették a felbomló struktúrák funkcióit: a dolgozók érdekképviselőitől politikailag is képviselték a munkásságot, részt vettek a rendfenntartásban, a gyárak, az anyagi javak védelmében; a társadalmi tulajdon, konkrétan a munkástulajdon tényleges gyakorlóiként léptek fel, átvették a gyár menedzsmentje feletti ellenőrzést. „A vállalat legfelsőbb szerve a dolgozók által demokratikusan megválasztott munkástanács. [...] A munkástanács választja az igazgatót és a gyár vezetőit. [...] A munkástanács dönt a tervekről, a bérek szintjéről stb.”¹⁰ – konkretizálta a munkástanácsok szerepét a munkástanácsok parlamentje október legvégén. A rendkívüli körülmények közepette nem szűrtak szemet a spontán kialakult, tisztázatlan jogkörükből adódó összeférhetlenségek és ellentmondások. A forradalom utóvédharcai során, amikor a kommunista pártállam restaurációjának egyetlen riválisát, a munkáshatalom megtestesítőit jelentették, politikai szerepük vált dominánssá. Az ország szuverenitásának visszaállítása melletti elkötelezettségükön túl a parlamentáris demokrácia és az önkormányzatiság ötvözésének egyfajta, pontosabban körül nem írt eszméje lebegett a szemük előtt.¹¹ A munkástanácsok mint munkásérdekképviselői szervek létjogosultságát eleinte a Kádár-kormányzat is elismerte.¹² Az állampárt hatalmi eszközeinek és intézményi rendszerének fokozatos megerősödésével párhuzamosan azonban a restaurálódó kommunista vezető

9 Rainer M. János: 1956 és a szocializmus. *Élet és Irodalom*, 2016. október 21. 3–4.

10 Nagy-Marie-Broué (1966) 284.

11 Kende-Pomian (1980) 77.

12 2/1956. (XI. 16.) Korm. rendelet a munkástanácsok működéséről, valamint 1956. évi 25. tvr. a munkástanácsokról (nov. 24.).

tés megkezdte visszaszorításukat, előbb a vállalatok területére, majd azt követően azokon belül is egyre szűkebb körbe. Az üzemi bizottságok tevékenysége jogosultságok nélkül formálissá vált. A gyárakba visszatértek a kommunista párt és a párttól függő szakszervezet funkcionáriusai mint a munkásság hivatalos, ám egyelőre névleges képviselői.

A közgazdászszakma a munkástanácsok lehetséges gazdasági szerepével csak azok átmeneti, mint láttuk, jobbára politikai sikerei nyomán vetett komolyan számot. Balázsy Sándor, aki két évvel korábban „Javítsuk meg termelési módszereinket” címmel elsőként publikált javaslatokat a közgazdászok közül a tervgazdasági rendszer átalakítására a *Többtermelésben*, a *Közgazdasági Szemle* 1956. decembe-

ri számában módszeresen számba vette a munkásönigazgatás vélhető gazdasági előnyeit, valamint a vele szemben megfogalmazott fenntartásokat. A forradalom tapasztalatai nyomán, de még a munkásterületek elismertségének tudatában azt hangsúlyozta, hogy „az önkormányzat kiterjesztése nem lehet öncélú”, ezért tevékenységüket gazdasági tartalommal kell megtölteni ahelyett, hogy minden területre kiterjedő teljes beleszólásuk legyen. A munkástanácsokat aztán mint a gazdaság szereplőit kizárólag a gazdasági hatékonyság szempontjából vizsgálta. A dolgozók választott képviselőit – a munkavállalói és a munkáltatói szerepek közötti összeférhetetlenséget feloldandó – nem az üzemek vezetésében, hanem jugoszláv mintára, azok igazgatásában, mint az össznépi tulajdon ellenőrzőit képzelte el. Álláspontja egy többlépcsős reform útját vetítette elő, amelynek első ütemében a gazdaságirányítás átalakításának, a központi tervutasítás leépítésének kell megtörténnie, majd ezt követheti az önálló üzemek irányításának átgondolása, amelyben a fenti megkötésekkel szerepet kaphatnak a munkavállalók is. Balázs cikkét vitaindítónak szánta. Helyzetértékelésében mindazok a problémák előkerültek, melyek a politikai restauráció által kikényszerített néhány évnyi szünet után a hatvanas évek közepének újraéledő reformvitáiban hangot kapnak majd: az igazgatás, a vezetés, illetve az érdekképviselő legyen-e a dolgozók feladata, és amennyiben az utóbbi, a dolgozók munkahelyi érdekképviselője vagy a társadalom tulajdonosi jogainak képviselője mellett álljanak-e ki. Azaz a munkásság helyi, partikuláris érdekei miként viszonyulhatnak az osztársadalmi érdekekhez és az országos tervekhez.¹³

13 Balázs (1956).

14 Botos (2007) 14.

Miután 1957 első hónapjaiban a szovjet típusú rendszer változatlan struktúrában restaurálódott, és a kormányzat az év közepén az MSZMP pártvezetése által még 1956 decemberében megrendelt, átfogó változtatásokkal – köztük a központi irányítás leépítésével – járó gazdasági reformelképzeléseket is félretette, a bárminemű munkásönigazgatásnak alapot adható vállalati önállóság reménye is szertefoszlott. A munkástanácsok létrehozása, illetve megőrzése így gazdasági okokból is lekerült a napirendről, miután a munkásság képviselői szervei az ellenforradalmi narratívában értelmezve politikailag már korábban is nemkívánatosokká lettek. A reform időszerűtlenné válásának egyes értelmezések szerint nem is annyira az volt az oka, hogy a baráti országok hitelnyújtásának következtében a Kádár-kormány átalakítások nélkül is működőképessé tudta tenni a gazdaságot, hanem sokkal inkább a gyanú, amellyel a pártvezetés a jugoszláv rendszerre hajzó, ha indirek módon is, de a munkásönkormányzatiság veszélyét felelevenítő reformtervekre tekintett.¹⁴

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS REFORMJA

A hatvanas évek elejére már erősen kiütköztek a külföldi segítséggel, változatlan keretek között konszolidált központi tervgazdasági rendszer problémái: többek között az állandósuló és egyre növekvő külkereskedelmi egyensúlyhiány, a termelési színvonal elmaradása a nemzetközi piacoktól, az iparközpontú gazdaságpolitika beruházáséhsége. A szovjet típusú, extenzív növekedés-irányultságú gazdasági rendszer a térség egészében kifulladásban volt. A Szovjetunióban és a keleti blokk modellországával párhuzamosan Csehszlovákiában és Lengyelországban is a tervgazdasági rendszer új, „piaci” ösztönzőkkel való párosításával kísérleteztek. Ekkorra már Magyarországon is nyilvánvalóvá vált, hogy az olyan korrekciók, mint a tervmutatók csökkentése vagy a vállalatok trösztökbe való tömörítése nem hozzák meg a kívánt eredményeket. 1964-re a politikai vezetés is belátta, hogy a gazdaság működtetésében átfogó változásokra van szükség. Nyers Rezső, az MSZMP KB gazdasági ügyekért felelős titkára melletti informális tanácsadó csoport tagjai – egy részük, Péter György, Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Wilcsek

15 Berend (1988) 220.

16 Hetényi István vezette a központi tervezéssel foglalkozó bizottságot, Csikós-Nagy Béla az árrendszere, Timár Mátyás a tanácsokra, Sebestyén János a műszaki fejlesztésre, Karádi Gyula a külkereskedelemlere, Gadó Ottó a vállalatok vezetésére összpontosító programalkotást. A bizottsági munkálatokkal párhuzamosan Nyers átfogó reformkoncepció kidolgozására kérte fel Péter Györgyöt, Wilcsek Ottót és Bognár Józsefet is.

Jenő már a Petőfi Kör gazdasági kérdéseket érintő vitáin is felszólalt, és tevékeny szerepet játszottak az 1957-es, Varga István vezette Közgazdasági Reformbizottságban is – radikális változásokat sürgettek. 1964 nyarán a pártvezetés rábólintott a gazdaságirányítás rendszerének általános felülvizsgálatára, majd az év végén az MSZMP KB határozatban jelölte meg, hogy a reformok célja a hatékonyság javítása, a vállalati önállóság és felelősség megteremtése, valamint a

bürokratizmus felszámolása kell hogy legyen.¹⁵

A szocialista tervgazdaság új, kidolgozásra váró irányítási mechanizmusának tehát központi eleme lett a gazdálkodó egységek önállósága. A tervutasításoktól függetlenedő termelés feletti társadalmi ellenőrzés fenntartásának igénye viszont ahhoz vezetett, hogy a változást szorgalmazó erőknek ismételten állást kellett foglalniuk az erre a szerepre logikusan kínálkozó munkásképviselő intézményesítéséről.

A gazdasági mechanizmus reformját előkészítő szakértői munka keretében 1965 kora tavaszán Nyers Rezső, az MSZMP KB gazdasági ügyekért felelős titkára és a háromtagú Gazdasági Mechanizmust Előkészítő Bizottság elnöke a reform mellett elkötelezett közgazdászok irányításával létrehozott szakbizottságok után¹⁶ egy olyan munkacsoportot is életre hívott, mely azt volt hivatva kidolgozni, mi-

ként vehetnének részt a dolgozók a vállalatok irányításában. Nyers a csoport vezetésére Hegedüs András volt miniszterelnököt, az MTA új Szociológiai Kutatócsoportjának a vezetőjét kérte fel. „Nagy diadal volt”, hogy elfogadták! – emlékezett vissza Nagy Tamás, a Bizottság Titkárságának vezetője Hegedüs kinevezésére, amelyet a párt Államgazdasági Osztályával is jóvá kellett hagyatni. A pártállam funkcionáriusai számára ugyanis a csoport kijelölt feladata éppoly nehezen volt elfogadható, mint Hegedüs András, az akkor már munkásszociológiai vizsgálatok felé forduló vezetőjének személye, akit a pártvezetés több tagja revizionistának tartott. A reformmunkálatok elején Kádár János támogatottságát élvező Nyers, számolva a párt és állami nómenklatúra erős ellenérdekeltségével, akárcsak a Titkárság¹⁷ esetében, a Mechanizmus Bizottság összetételére¹⁸ tett javaslatok is tudatosan törekedett rá – szemben a cseh Ota Sík reformkörével –, hogy elméleti szakembereken kívül a párt apparátusából és az államigazgatásból is többeket bevonjon a gazdaságirányítás megreformálásának kidolgozásába. Így kívánta leszerezni ellenlábait, és elérni, hogy a vita – és a megvitatandó problémák – ne csak egy szakértelmiségi kör elszigetelt ügye maradjon. Nyers jó taktikai érzékkel ügyelt arra is, hogy a kiegyensúlyozottság a tervezésbe bevontak politikai nézeteit illetően is érvényes legyen, miközben lehetőleg a „progresszívok”, azaz a reform, a mechanizmus átalakításának hívei kerüljenek többségbe.¹⁹ A munkacsoportba – amely a propagandisztikusan sokat ígérő „A dolgozó tömegek részvétele a gazdaság irányításában és ellenőrzésében” nevet viselte – Hegedüs mellé felkérték Bakos Zsigmondot, a VI. kerületi pártbizottság első titkárát, Benke Valériát, a *Társadalmi Szemle* főszerkesztőjét, Erdei Ferencet, az MTA és a Hazafias Népfront főtitkárát, Jandek Gézát, a SZOT főosztályvezetőjét, Molnár Ernőt, a Csepeli Vas- és Fémművek pártbizottságának titkárát, Páles Gyulát, az MSZMP KNEB elnökhelyettesét, Schmidt Pétert, az Állam- és Jogtudományi Intézet, Sós Vilmost, a Filozófiai Intézet munkatársát, és Szecső Tamást, a Magyar Rádió és Televízió főmunkatársát.²⁰ A bizottság tagjai között Benke volt a régi, megbízható kommunista káder, de nem tartozott a pártvezetés merev doktrinerjei közé. Mellette a Bakos, Molnár, Jandek és Páles képviselték a párt nómenklatúráját. Bakos és Molnár mindketten géplakatosból lettek pártmunkások, és funkcionáriusként is megmaradtak a termelés és a gyári munkásság közelében.

17 A Gazdasági Mechanizmus Bizottság Titkárságának Nagy Tamás, Havas Péter és Morva Tamás közgazdászok voltak a tagjai.

18 Nyers Rezsőn kívül két tagja volt a bizottságnak: Friss István és Párdi Imre, előbbi az MSZMP KB Államgazdasági Osztályának vezetője és az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója volt, utóbbi az Államgazdasági Osztály akkori irányítója.

19 Nagy (OHA).

20 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 12. doboz. Tervezetek a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére. Helyzet-elemzés, 1965. április.

Jandekra a szakszervezeti mozgalom egyik fiatal teoretikus vezetőjeként esett a választás, aki maga is foglalkozott az üzemi bizottságok tevékenységével. Páles, jóllehet vezető pozíciót is betöltött a pártban, Erdei mellett mint agrárszakember jelent meg. A munkacsoport szakértelmiségjei az egymással támogatói és munkakapcsolatban álló szociológusok voltak – Hegedüs, Erdei, Szecskő,²¹ valamint a bizottság titkára, Rozgonyi Tamás,²² a Lukács-tanítvány Sós, és Schmidt Péter²³ mint jogtudós. Olyan munkacsoport állt fel így 1965 tavaszán a reform esetleges politikai és társadalmi vonzatainak elemzésére, amelyben a látszat ellenére többségében olyanok voltak, akik legalábbis szimpatizáltak a modernizációval és az érdekképviselő demokratikusabb formáival.

VITÁK A MUNKÁSKÉPVISELETRŐL

A munkacsoport üléseiről nem vezettek jegyzőkönyvet. Tagjai kiindulásképpen egy-egy tanulmányt készítettek, amelyek saját szakterületük, illetve tapasztalataik

21 Szecskő Tamás amellett, hogy a Magyar Rádió Közgazdasági Osztályát vezette, felügyelte a rádió ekorkortját meginduló közvéleménykutatásait is. Hegedüs mellett különféle szociológiai felmérésekben és a *Valóság* című folyóirat szerkesztésében is részt vett. 1969-ben alapítója, majd igazgatója volt a Tömegkommunikációs Kutatóintézetnek.

22 Rozgonyi (2007).

23 Schmidt Péter első tudományos kötete 1959-ben jelent meg *Decentralizáció és centralizmus* címmel. Az Állam- és Jogtudományi Intézetben, majd az ELTE-n töltött tudományos pályája végén, 1990-ben alkotmánybíróvá választották.

24 A tervezett, *A társadalmi öngazgatás Jugoszláviában kialakult formái és hatékonyságuk* című tanulmány nem készült el a munkacsoport jelentésének idejére. A jugoszláv modell, ha inspirálta is a reformereket, mint a központi tervutasítással szemben egy másik szocialista gazdaságirányítási mód, közvetlen példaként nem szolgált a tervezetekhez.

25 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 12. doboz. Tervezetek a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére. Helyzet-elemzés, 1965. április.

ik nézőpontjából vizsgálták az öngazgatás helyzetét és kívánatos perspektíváit. Az elkészült dolgozatok alapján állt végül össze meglehetősen rövid alatt, 1965 áprilisának végére a testület összefoglaló jelentése, *Helyzet-elemzés* címmel.²⁴

A *Helyzet-elemzés* bevezetőjében nyíltan megállapította, hogy „az 1956-os ellenforradalmi eseményeket követő években az elsődleges feladat a hatalom megszilárdítása volt. Azoknak a formáknak a kifejlesztését, amelyek a dolgozók irányító rendszerbe való bevonását hatékonyabban szolgálták volna, megnehezítette, hogy az ügynevezett munkástanácsok mint az ellenforradalom intézményei jöttek létre, ami bizonyos mértékig diszkreditálta a társadalmi öngazgatás gondolatát, vagy legalábbis ezt a szocialista hatalom szemszögéből nem időszerű feladatként tüntette fel.”²⁵ Ám a dolgozat úgy találta, a hatalmi konszolidáció következtében megérett az idő a kérdéssel való

ismételt szembenézésre, és ideológiai érvekkel támasztotta alá a munkások beleszólásának szükségességét a gazdaságirányításba. Leninre hivatkozva úgy vélte, végre meg kell szüntetni a gazdaság irányítói és a dolgozók közötti szakadékot, amelyet a sztálini modell alakított ki, és az egyszemélyi döntési joggal szemben – melynek végletekig eltúlzott megvalósulása volt a személyi kultusz – a testületi érdekképviselet révén látta megvalósíthatónak a társadalmi igazságosságot. Azon túl, hogy vitathatatlan tényként tekintett a dolgozói önigazgatás hatékonyságot növelő erejére, azzal érvelt, hogy a vállalati önállóság és azzal együtt a menedzsment kibővülő jogköre tette aktuálissá, hogy az egyéni irányítási felelősséget végső soron egy a bürokrációtól független munkásteület kontrollálja. A sztálini rendszerrel szemben a létrehozandó szocialista gazdaságirányítást – „objektív szükségszerűségként” – a kettősségnek kell jellemeznie: „a döntések egy része a felsőbb szervek és a saját kollektívája felé felelős igazgató kezében kell hogy maradjon, míg a döntések másik része szükségképpen átadandó a kollektíva által választott testületnek”.²⁶ A meglévő intézményeket alkalmatlannak találták a feladat ellátására. A pártot túlterheltnek, a szakszervezetet az állammal erősen összefonódott, bürokratizálódott szervezetként ítélték meg. „A helyzetelemzés nem váltott ki különös vitát.”²⁷ A munkacsoport tagjai, bár más-más szempontból, de egyetértettek azzal is, hogy az üzemi bizottságok, a termelési értekezletek csupán formálisan működtek.

A Hegedüs-bizottság elaborátuma részletesen taglalta a dolgozók érdekképviseletének lehetőségeit a különféle nagyságú és tulajdonú vállalati struktúrákban, ugyanakkor az ennél szignifikánsabban szélesebb hatalmat, függetlenséget jelentő munkásonigazgatásra explicite nem történt benne utalás. Szinte általánosan elfogadott korlát volt, hogy a reformmunkálatok nem érinthetik a hatalmi struktúrát, ahogy a társadalmi rend megőrzése érdekében nem érinthetik a teljes foglalkoztatottságot sem, és ezáltal az önigazgatás nevesítése is a kerüendő témák közé tartozott. A bizottság a politikai elfogadhatóság határán lavírozott. Hegedüs a „gazdasági demokrácia”²⁸ megteremtésének célja mögé igyekezett rejteni a változtatások társadalmi és politikai következményeit. Ennek ellenére, de szem előtt tartva a politikai kiegyensúlyozottság alapelvét, mint a munkabizottság vezetője két különvéleményt is csatolt a jelentéshez, igazodva a reformelőlkészítés szelleméhez, amely – a Mechanizmus Bizottság útmutatása alapján – a lehető legtöbb elképzelés ütköztetését tartotta kívánatosnak, elkerülendő, hogy már a munka elején egyetlen koncepció váljon egyeduralmukodóvá.²⁹

26 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 12. doboz. Tervezetek a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére. Helyzet-elemzés, 1965. április.

27 Hegedüs (1979).

28 Uo.

29 Berend (1988) 221.

A szakszervezeti apparátust képviselő Jandek Géza a szakszervezetek szerepének megerősítését szorgalmazta, és eltérően a munkacsoport többi tagjától, pozitívan ítélte meg a termelési tanácskozások működését. Jandek a munkásérdekképviselő meglévő kereteivel elégedett álláspontja mintha csak Sós Vilmos radikálisabb nézetét lett volna hivatott ellensúlyozni. Sós ugyanis a változás érdekében elégtelennek találta a vállalati szinten megvalósítandó képviselői rendszert. Bírálataiban túlnyúlt a gazdaság szféráján, és egy demokratikusan felépülő szocialista társadalom vízióját fogalmazta meg: „A szocializmusban csakis a vezetők kiválasztásának és leváltásának demokratikus módszere biztosíthatja a vezetés hatékonyságát, a döntések ellenőrzését, az osztálytársadalmi érdek megvalósulását [...]. Az állam mint az osztálytársadalmi érdekeket biztosító szerv nem töltheti be másként ezt a funkcióját, mint a legszélesebb dolgozó tömegek bevonásával a vezetés szelekciójába.”³⁰ Hegedüs osztotta Sós véleményét: „a munkásfelügyelet hatékony működéséhez természetesen arra is szükség lett volna, hogy a vállalatokon kívüli világban is demokratikus változások menjenek vége”³¹ – emlékezett vissza a bizottság következtetéseire évekkel később, ugyanakkor 1965-ben politikailag időszerűtlennek tartotta a kérdés illetően felvetését. „A munka új szakaszát vetíti előre, és a mai megfogalmazásban még kivihetetlen” – írta akkor a munkacsoport jelentéséhez csatolt kísérőlevelében.

A munkacsoportok jelentései alapján 1965 októberére a Mechanizmus Bizottság Titkársága elkészítette a gazdasági reform alapelveinek előzetes tervezetét. Ezt követően az MSZMP KB meghatározta a gazdaságirányítási rendszer reformjának kiinduló irányelveit. A párt vezető testülete elfogadta ugyan, hogy „a szocialista állami vállalatok vezetésében együttesen, egybekapcsolódóan kell érvényesíteni az igazgatók egyszemélyi felelős vezetésének és a dolgozók kollektív részvételének elvét”, mindazonáltal azt is kikötötte, hogy a dolgozók beleszólását az irányításba a szakszervezetek révén kell biztosítani.³² Ezzel a döntéssel a szakszervezetekkel szembeni vagy azokkal párhuzamosan létező munkásérdekképviselői, illetve öngazgatási hálózat kiépítése előtt tulajdonképpen még a reform kidolgozásának kezdeti szakaszában lezárult az út. A dolgozók irányításba való bevonására ezek után már csak a vállalati felügyelő bizottságok révén nyílt mód, melyeket – szintén a 1965-ös politikai irányelvek szerint – a „hatékonyabb felügyelet és vállalati teljesítmény komplex értékelése céljából kell kialakítani [...], hogy komplexen képviseljék az osztálytársadalmi érdekeket és

30 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 12. doboz Tervezetek a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére. Helyzet-elemzés, 1965. április.

31 Hegedüs (1977).

32 Vass (1968) 259.

szempontokat. Vegyenek részt bennük a választás útján az adott vállalat dolgozóinak, delegálás útján a párt- és a tanácsai szerveknek, kinevezés útján pedig a bankoknak, a felhasználó vállalatoknak a képviselői.”³³

A KB ülést követően a Mechanizmus Bizottság az „önigazgatás” eszméjét még nem teljesen feladva életben tartotta a Hegedüs-bizottságot, és Gadó Ottó vállalatok önállóságával foglalkozó munkacsoportjával párhuzamosan azzal bízta meg, hogy a gazdasági mechanizmus reformjának köszönhetően önálló vállalatok feletti ellenőrzés módjait kidolgozza. A két tervezet néhány hét alatt el is készült. A javaslatokat véleményezésre szétküldték a reformon dolgozó munkacsoportoknak, valamint számos állami és pártszervnek is.

Mind a Gadó-féle, mind a Hegedüs fémjelezte javaslat – a KB szándékainak megfelelően – a vállalati felügyelő bizottságok létrehozásával foglalkozott, de lényeges eltéréssel. A „Dolgozók irányítási rendszerbe való bevonása” munkabizottság elképzelése szerint a felügyelő bizottságokat nagyjából a dolgozókból, kisebbséget a fogyasztók képviselőiből, valamint az olyan választott szervek delegáltjaiból kellene felállítani, mint például a helyi tanácsok vagy szakszervezetek, ezen túl világosan elkülönítették volna a szakigazgatási és a társadalmi felügyeletet. A felügyelő bizottságok az utóbbit lettek volna hivatottak megtestesíteni, mivel „a szocialista társadalom fejlődésének mai szakaszában nem időszerű a szakvezetés feladatait ellátó társadalmi öngazgatás”. A „felügyelő bizottságokat következetesen ki kell vonni az államigazgatási szervek hatásköréből, és az államhatalmi szervektől kellene függővé tenni”³⁴ – javasolták Hegedüsék, és a továbbiakban azt is pontosították, hogy a képviselői alapon alapuló „államhatalmi szerv”, azaz az Országgyűlés alá rendelnék őket. A felügyelő bizottságoknak a vállalat vezetésének évenkénti ellenőrzésére és értékelésére lenne jogosultságuk, a műszaki fejlesztés, az anyagtakarékosság, a piaci igények átfogó megvitatására, nem tehetnének viszont felügyeleti szervként javaslatokat a vállalatok működtetésére, kizárólag az értékelés függvényében a vállalatvezetés premizálására. Jelentésükről azonban az Országgyűlésen kívül a dolgozókat is tájékoztatni kellene, hogy azt az alkalmazottak is megvitathassák, és ezáltal fokozatosan kifejlődhessen a „szocialista demokratizmus”.³⁵ A konkurens, a Gadó-munkabizottság elképzelése értelmében viszont a felügyelő bizottságok szakemberekből és az államigazgatást képviselő funkcionáriusokból álltak volna fel, és tagjaikat a minisztériumok nevezték volna ki. Ellenőrző szerepük mellett konzultatív jogosultságuk is lett volna, így tagjaikkal szemben alapvető követelmény lett volna a kiemelkedő szaktudás.³⁶

A felügyelő bizottságokkal kapcsolatban Hegedüs emlékei szerint már saját munkatársai körében is jelentős véleménykülönbségek alakultak ki. Hegedüs –

33 Vass (1968) 258–259.

34 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 11. doboz. Előterjesztés a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére, 1966. január 10.

35 Uo.

36 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 9. doboz. Különböző előkészítő anyagok a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére.

a jugoszláv modell bürokratizálódásából levont tapasztalatok alapján – ragaszkodott az alapképlethez, miszerint élesen elválasztandó a felügyelő bizottságok ellenőrző szerepe és a menedzsment irányítói felelőssége. „Kényszerű szükségességnek tekintettem, hogy az üzemekben olyan kettősséget alakítsanak ki, melyben a vállalati vezetés (amely szükségképpen bürokratikus viszonyok hordozója) az egyik fél, és a hatalmi funkciókkal nem rendelkezőkből álló, szabadon választott munkásfelügyelet a másik.”³⁷

A vállalati felügyelő bizottságok beiktatása a gazdaságirányítás pártállami struktúrájába egyértelműen politikai és gazdasági érdekeket sértett. A pártszervek, az ágazati minisztériumok és az azokkal szorosan összefonódott ágazati szakszervezetek meglévő befolyásukat féltették. A tervezeteket véleményező legtöbb intézmény és testület, ha nem is ellenezte nyíltan a felügyelő bizottságok felállítását, azok tagságát általában nem a dolgozók közül tartották kiválasztandónak,

37 Hegedüs (1977).

38 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 9. doboz. Különböző előkészítő anyagok a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére.

39 Uo.

hanem a felsőbb államigazgatási szervek és/vagy egyes ágazatok szakértőinek köréből kívánták kinevezni. Bírálataikban a szakszervezeteket, illetve a pártszervezeteket tekintették az alkalmazottak és a munkások, de általánosságban a társadalmi érdekek képviselőinek, ugyanúgy,

mint az MSZMP KB novemberi határozatából következtethetően maga a pártvezetés többsége is. A véleményezők a már létező intézmények jogkörének kiterjesztéséért emeltek szót a vállalati vezetők kinevezését, általában a vállalatok gazdálkodásának ellenőrzését illetően – nem utolsósorban az osztársadalmi érdekek nevében, mint többek között például az áremelkedés megakadályozása. Így azt szorgalmazták, hogy a felügyelő bizottságok ne mint képviselői szervek jöjjenek létre, hanem ellenőrző testületekként a központi hatalmat, az államot testesítsék meg: „értékeli a vállalat rendeltetészerű, gazdaságos működését, a vállalat külső kapcsolatait és a vállalat igazgatójának tevékenységét”.³⁸ A Hegedüs-bizottság álláspontját egyedülként az OMFb vélte támogathatónak, a SZOT, a megkérdezett kerületi pártbizottságok, a Könnyűipari Minisztérium szakemberek, „pártatlan szakértők” bevonását találta volna kívánatosnak, míg több minisztérium is vitatta a dolgozók bevonásának célszerűségét, arra hivatkozva, hogy a felügyelő bizottságok értékelése „a vállalat dolgozóit erkölcsileg, anyagilag érinti, ez pedig eleve a vállalati dolgozók véleményének kialakításánál az objektivitást veszélyezteti”.³⁹ A Közgazdasági Egyetem hasonlóképpen összegegyeztetetlennek tartotta a felügyeleti és az öngazgatási szerepet, és a felügyelő bizottságokban a munkások helyett inkább a párt, a bankok, a szakszervezetek delegáltjait látta volna szívesen a szakemberek mellett. A Nehézipari Minisztérium és a Mezőgazdasági

és Élelmiszeripari Minisztérium feleslegesnek találta egy újabb ellenőrző szerv létrehozását.⁴⁰

A Hegedüs- és a Gadó-bizottság javaslatait egyszerre, 1966. január 15-én tűzték napirendre a Gazdasági Mechanizmus Bizottságban. Az értekezleten a bevett gyakorlat szerint részt vettek a különböző munkacsoportok vezetői is. Jegyzőkönyv ezúttal sem készült a vitáról, de Hegedüs András jegyzetei alapján rekonstruálhatók az elhangzott vélemények. A felügyelő bizottságok legfőbb szorgalmazója a megbeszélésen (is) Nyers Rezső volt. Ő vezette fel a vitát, próbálta azt a szándékai szerinti kedvező irányba terelni. Egyértelműen kiállt a felügyelő bizottságok szükségessége mellett, azzal érvelve, hogy az önállóvá váló vállalatoknál ezek a testületek teremtik majd meg a társadalmi ellenőrzést, megvalósítva a „társadalmi tulajdon komplex képviselőletét”. A különféle rétegek átfogó képviselőlete involválta a választott dolgozók részvételét is, melyet – a Hegedüs-bizottság javaslatában foglaltakat tompítva – a felügyelő bizottságok tagságának egyharmadaként képzelte el, miközben a testület kétharmadát szakértők, valamint az államigazgatás felsőbb szerveinek képviselői tennék ki. A felügyelő bizottságok felállításával párhuzamosan megszüntetendőnek tartotta a sokak által bírált, tehetetlen, és pusztán formálisan működő üzemi

bizottságokat. Nyers is –, akárcsak a Hegedüs-munkacsoport javaslata – ki-tartóan hangsúlyozta, hogy a felügyelő bizottságoknak kizárólag „értékelő szerepet” szán.

„Értékelő szerepet”, azaz ellenőrző szerepet, és nem döntési vagy javaslattevő jogosultságot. A felügyelet illetően korlátozását, a vállalat vezetésének és a menedzsment ellenőrzésének szigorú elhatárolását Nyers is az összeférhetetlenséggel indokolta. Nyers véleménye és a munkacsoport javaslatának egybecsengése alapján az is feltételezhető, hogy a Hegedüs-csoport jelentése végeredményben a Nyers és Hegedüs közötti szoros nexus révén Nyers szándékainak még képviselő minimumát fogalmazta meg. A KB-titkár törekvése az lehetett, hogy ha súlyos kompromisszumok árán is, de próbáljanak „becsempészni” a hatalmi szerkezetbe egy olyan, remélhetően majd működőképes vezető testületet, amelyben ha kisebbségben ugyan, de a munkások is hallathatják a hangukat. Nyers visszatérően érvelt a munkások beválasztása mellett. Azokra az ismételt elhangzó kifogásokra, hogy a beválasztható munkások egyben a vállalat alkalmazottjai is, azaz sérül a sokszor emlegetett összeférhetetlenség, kijelentette, hogy a „függetlenséget, az összeférhetetlenséget nem szabad abszolutizálni”. Vitázáróként pedig nyíltan fogalmazott, amikor kijelentette, hogy „a dolgozók részvétele politikai kérdés”. Színvallásával a reformközgazdászok körében lesöpörte az asztalról azt a bírálatot, amelyet a körülötte kialakult, a tervutasításos rendszer átalakítását szorgal-

40 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 9. doboz. Különböző előkészítő anyagok a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére.

mazó ún „agytröszt”⁴¹ is erősen képviselt. A szóban forgó értekezleten Nyers legfőbb tanácsadói közül személyesen ugyan nem volt jelen Péter György és Wilcsek Jenő, de az előbbiről tudni, hogy ellenezte a munkásönigazgatást, ráadásul Hegedüs Andrással sem volt problémáktól mentes személyes kapcsolata.⁴² A közgazdászok részéről azonban részt vett a vitán a hasonlóan befolyásos Csikós Nagy Béla és mellette Gadó Ottó is, aki, mint láttuk, a „szakmai” felügyelő bizottságokról szóló javaslatot képviselte az Állami Vállalatok munkacsoport részéről. Ők voltak azok, valamint Tímár Mátyás, akik Nyers politikai szándékával szemben a közgazdaságinak nevezhető nézőpontot megfogalmazták. Velük egybehangzó, negatív véleményt adott írásban Hegedüsék javaslatáról a műszaki fejlesztési munkacsoport vezetője, Sebestyén János is. A közgazdászok egyöntetűen bírálták a munkásképviseletre vonatkozó tervet. Tették ezt mindenekelőtt a képzettség hiányára hivatkozva, másodsorban a függelmi viszonyokat emlegették fel, az alkalmazotti és a felügyeleti szerep összeférhetetlenségével érveltek. A dolgozók érdekeltségét negatívumként ítélték meg, mint egyéni érdeket az osztálytársadalmi célokkal szemben. Tímár Mátyás a javaslat hátsó szándékait is célba vette, amikor nyíltan kimondta a politikailag kerüendőket, hogy a bizottság tagságának fele-fele megoszlása választott és szakértő tagok között „az önigazgatás felé billenti el” a testület összetételét. „Félnek a társadalmi függőségtől” – reflektált Hegedüs elutasító nézőpontjukra, amely feleslegesnek, értelmetlennek, szerepét tekintve a minisztériumok, üzemi bizottságok, szakszervezetek mellett redundánsnak ítélte a képviseleti jellegű felügyelő bizottságokat.

Míg a közgazdászok a hatékonyság oldaláról közelítették meg a kérdést, a javaslat markáns politikai bírálatának Friss István adott hangot, aki az MSZMP KB Államgazdasági Osztályának volt vezetőjeként a pártvezetőség konzervatív álláspontját képviselte a Mechanizmus Bizottságban. A részletekkel, a bizottság összetételének arányaival, feladatával nem sokat törődve alapvetően lesöpörte az asztalról a felügyelő bizottságokat illető szándékokat. A törekvést utópiaként értékelte. Felfogása szerint az állam a tulajdonos, és érdekeit az

41 Az informális csoporthoz Erdei Ferenc, Bognár József, Vajda Imre, Péter György, Wilcsek Jenő, Ajtai Miklós, Kiss Árpád, Párdi Imre, Sebestyén János, Csikós-Nagy Béla és Friss István tartozott.

42 Zala (OHA).

irányító szerveken, azaz az államigazgatáson keresztül kell képviselnie. Ebből a bürokratikus, állampárti, a munkásokat a munkáshatalomból kizáró nézőpontból bírálta a mindenki által egyöntetűen formálisnak tartott üzemi bizottságok létjogosultságát is, amelyek

szerinte a szakszervezetek súlyát csökkentették. Hasonlóképp vehemensen ellenezte, hogy a felügyelő bizottságok az Országgyűlés ellenőrzése alá kerüljenek. Vele egyetértésben nyilatkozott a pénzügyminiszter első helyettese, Su-

lyok Béla is a központi irányítás mellett, mondván, „jobb a monopólium”, mint a különböző erők összecsapása.

Hiába állt ki Nyers makacsul az 1966. január 15-i értekezleten a dolgozók részvétele mellett – megpendítve azt a lehetőséget is, hogy a felügyelő bizottságok az Országgyűlés helyett inkább az MSZMP KNEB-nek legyenek alárendelve –, hogy intézményi keretek között megteremthesse, ha igen korlátozott jogosultságokkal is, a kiindulási pontot egy majdani, inkább a távolabbi, semmint a közeljövőben kiépíthető öngazgatás felé – Hegedűssel együtt egyedül maradtak szándékukkal. A javaslatok megvitatása világossá tette, hogy azok is, akik értelmét látták a felügyelő bizottságoknak, ellenezték a dolgozók bevonását a gazdaság irányításába. Mindebből, vagyis hogy ez ügyben a reform éllovasai sem álltak mögé, és megkérdőjelezték a demokrácia szerveinek „becsempészését” a pártállami intézményi struktúrába, Nyers Rezsőnek, a Gazdasági Mechanizmust Előkészítő Bizottság vezetőjének le kellett vonnia a szükséges következtetést.

Nincsenek pontos információink arról, hogy a reformnak szabad utat engedő Kádár János miként viszonyult Nyers munkásöngazgatást felelevenítő törekvéseéhez a reformmunkálatok megkezdése előtt. A Hegedüs-bizottságról tudnia kellett, ugyanakkor a munkástanácsok 1956-os forradalmi erejének megtapasztalása után a legkevésbé sem rokonszenvezhetett a tervekkel, a pártállam hatalmára nézve kétségtelenül ő is veszélyesnek tarthatta az alulról jövő kezdeményezéseket, akárcsak a Politikai Bizottság túlnyomó többsége. Közvetve erről árulkodik az a tény is, hogy noha Hegedüs András csoportját a legtöbben az „öngazgatással” foglalkozó bizottságként emlegették –, hivatalosan soha nem nevezték így, a dolgozók gazdasági szerepvállalását célzó tekervényes cím mögé rejtették. Noha az „öngazgatás” és az azt megvalósító intézmény, a „munkástanács” az iratokban még csak nem is nevesült, Nyers szándékát mégis sokan megértették. És értette a párt főtitkára is. Az 1965-ös év reformelőkészületei azt mutatják, Kádár hagyta, hogy a vitafórumokon bukjon el a kezdeményezés, tudván, hogy bármelyik pillanatban leállíthatja a folyamatot. A Nyers és Kádár közötti informális megbeszélésre nem sokkal a 1966. januári vita után sor is kerülhetett. Előtte Ajtai Miklós, a PB-pótagja, az Országos Tervhivatal elnöke, Drecin József, az OT Távlati Tervezés Főosztályának vezetője, valamint Morva Tamás, a Mechanizmus Bizottság Titkárságának tagja, aki közismerten a központi tervutasításos rendszer híve volt, 1966 elején váratlanul és titokban Belgrádba utazott. Ajtai tárgyalt a jugoszláv pártvezetéssel, majd Nišbe utaztak, hogy a jugoszláv nehézipari központban tanulmányozzák a jugoszláv gazdaságirányítás és a vállalatok kapcsolatát, utóbbiak döntési szabadságát, a munkástanácsok szerepét. Kiutazásukat Kádár szorgalmazta, és nem véletlen, hogy választása Ajtaira esett. Ajtait a reformközgazdászok között tartották számon, jóllehet vegyészmérnök volt, de az OT elnökeként az egyik

legfőbb gazdasági vezetőnek számított, s a reform alapjainak kidolgozása során egyre erőteljesebben a piaci mechanizmusok bevezetése ellen foglalt állást. Ajtai révén Kádár egy reformszkeptikus szemén keresztül szerezhetett információkat és vértéződhetett fel a jugoszláv munkásönigazgatás tapasztalatairól a Nyerssel szembeni vitára. Morva Tamás visszaemlékezésében utalt arra, hogy a küldöttség meggyőződését nem változtatta meg a jugoszláviai utazás. Azzal a véleménnyel tértek vissza Budapestre, hogy a munkástanácsoknak nincsen számottevő szerepük a gazdaság hatékonyságában. Bár sem az Ajtai és Kádár, sem a Kádár és Nyers

43 Morva (OHA).

44 Hetényi (OHA).

45 Nagy (OHA).

46 OSA 361-O-12 Hegedüs András Papers, 13. doboz. Viták a gazdasági mechanizmus reformjáról.

47 Nagy (OHA).

közötti párbeszédéről nem tudott konkrétumokkal szolgálni, a Bizottsága titkára szoros összefüggést látott a jugoszláv út és aközött, hogy „csendben kimúlt a [Hegedüs-]bizottság munkája”.⁴³

A Hegedüs-bizottság javaslata, bármilyen körülményekkel és elővigyázatossan fogalmazták is meg, túlmélt a gazdaságirányítás átalakításának szigorúan vett területén és beleütközött a politikai mechanizmus kérdésébe. Amit Sós Vilmos különvéleményében 1965 tavaszán még elégtelennek talált a gazdasági demokrácia megteremtéséhez, az a párt és a gazdasági nomenklátúra számára így is túlmélt a politikai elfogadhatóság (idővel szűkülő) határain. „Valakik vagy kitiltották, vagy valakik önként, öncenzúrával jobbnak látták, ha nincs. Hát ez a valaki ez Nyers elvtárs lehetett” – emlékezett vissza Hetényi István, miként halhatott el a Hegedüs-munkacsoport tevékenysége 1966 elején.⁴⁴

Ezt a feltételezést erősíti Nagy Tamás benyomása is Nyers reformmunkálatok alatti magatartásáról: „Nyers nagyon politikus természet, aki minden ilyen szövegezésnél, javaslat-szövegezésnél mindig megfontolta, hogy elfogadható-e ez a legfelsőbb vezetés és aztán azon keresztül a Központi Bizottság számára, vagy nem.”⁴⁵

Hegedüsék tervezete 1966 telén lekerült a napirendről. A Mechanizmus Bizottság Titkársága által a bizottságok elképzelései, valamint a Mechanizmus Bizottság döntései alapján az 1966. május 25–27-i KB-ülésre beterjesztett javaslatcsomagba már a Gadó-féle munkacsoport elképzelése került be, a munkásérdekképviselőre vonatkozóan pedig „A szakszervezetek az új gazdasági mechanizmusban” fejezet.⁴⁶ A felállítandó felügyelő bizottságok így nem a társadalmi, hanem az állami és az ágazati felügyeletet testesítették meg, miközben a dolgozók érdekérvényesítését továbbra is a pártállami intézményrendszerrel szorosan összefonódott, bürokratizált szakszervezet sajátította ki magának. Az üzemi/vállalati demokrácia megteremtésére vonatkozó kezdeti, biztató nekilendülés a reformjavaslatok megszüvegezésének idejére kifulladt, a kezdeményezés elvetélt. Az elképzeléseket „leenyhítő”,⁴⁷ az Államgazdasági Osztály által elkészített

anyagba már a szakértőkből álló felügyelő bizottságok is csupán kísérleti jelleggel kerültek be. Néhány vállalatnál később kísérletképpen be is vezették, rövid idő múltán azonban működésképtelenségükre hivatkozva fel is számolták ezeket a testületeket.⁴⁸

Hegedüs András évekkel később úgy értékelte a történeteket, hogy a „kéz kezét mos” elve érvényesült,⁴⁹ azaz a gazdasági reformot támogató hatalmi csoportok és a közgazdasági reformerek „elfogadva elvetették” a munkásönigazgatást: kívánatosnak tartották, de egyszersmint időszerűtlennek. A fennmaradt dokumentumok azonban arra utalnak, hogy a reformerek nem feltétlen voltak öngazgatóspártiak. A reformközgazdászok zöme szakmai alapon támadta a Hegedüs-bizottság elképzelését, és perspektivikusan sem tartották fontosnak a munkásönigazgatás bevezetését. Ehhez hozzájárult az is, hogy a jugoszláv modell a hatvanas évek korrekciói ellenére is válságokkal küzdött. A magyar közgazdászszakma modellkövetés helyett inkább saját megoldásait kereste.

48 Hegedüs (1977).

49 Uo.

HIVATKOZÁSOK

Balázs (1956)

BALÁZSY SÁNDOR: Üzemi munkástanács, vállalati önállóság, ipartervezés. *Közgazdasági Szemle*, 1956. 11-12. 1293-1305.

Berend (1988)

BEREND T. IVÁN: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bogár (OHA)

Bogár Károly-életútinterjú. Készítette Molnár Adrienne 1990-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 253. sz.

Botos (2007)

BOTOS KATALIN: 1956: Paradigma-váltás a gazdaságban? *Iustum Aequum Salutare*, (3.) 2007. 1. 5-20.

Hegedüs (1977)

La riforma economica ungherese un decennio dopo. Bruno Dallago interjúja Hegedüs Andrással. In Hegedüs, András: *Le alternative dello sviluppo socialista. Rapporti di proprietà, direzione economica e democrazia nei paesi dell'Europa centro-orientale*. Bari, 1979, De Donato, 151-164.

Hegedüs B.-Rainer (1989)

HEGEDÜS B. ANDRÁS-RAINER M. JÁNOS (szerk.): *A Petöfi Kör vitái hiteles*

- jegyzőkönyvek alapján 1. Két közgazdasági vita.* Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó – ELTE.
- Hegedűs B. (1994)
HEGEDŰS B. ANDRÁS (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján 5. Gazdasági vezetés, Műszaki fejlesztés, Kert-Magyarország?* Budapest, 1994, Kelenföld Kiadó – ELTE.
- Hetényi (OHA)
Hetényi István-életútinterjú. Készítette Voszka Éva 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 119. sz.
- Kende–Pomian (1980)
KENDE PÉTER–KRYSTOF POMIAN et al. (szerk.): *A lengyel földindulás.* Párizs, Dialogues Européens, 1980.
- Korányi (1989)
KORÁNYI G. TAMÁS (szerk.): *Egy népfelkelés dokumentumaiból 1956.* Budapest, 1989, Tudósítások Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Morva (OHA)
Morva Tamás-életútinterjú. Készítette Pinkasz András 2013–14-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 915. sz.
- Nagy (OHA)
Nagy Tamás-életútinterjú. Készítette Antal László és Voszka Éva 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 26. sz.
- Nagy–Marie–Broué (1966)
NAGY BALÁZS–JEAN JACQUES MARIE–PIERRE BROUÉ (összeáll.): *Pologne-Hongrie 1956.* Párizs, 1966, E.D.I.
- Rozgonyi (2007)
ROZGONYI TAMÁS (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* Budapest, 2007, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Vass (1968)
VASS HENRIK (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest, 1968, Kossuth Kiadó.
- Zala (OHA)
Zala Júlia-életútinterjú. Készítette Rejtő Gábor 1987–1988-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 124. sz.

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

MUNKÁSTANÁCSOK ÉS 1989

A munkavállalói tulajdon és a tranzakciós költségek összefüggései

A rendszerváltás idején, 1989-ben alakultak újra a munkástanácsok Magyarországon – az 1956-os forradalom óta először. A következő évtizedben azonban szerepük sokkal mérsékeltebb lett, mint az (újra)alapítók és a szimpatizánsok szeretnék volna. De nagyon jelentőssé vált az eltérés a 2010-es évekbeli magyar munkástanácsok és a XX. század elején-közepén fellépett hasonló szerveződések között is:¹ 2016-ban voltaképpen a szakszervezetek egyik válfajának szerepét töltötték be, amelyek sokszor munkavállalói rész tulajdonban lévő cégekhez kötődtek.² 2016-tól változás történt a hazai szabályozásban, amelynek révén növekedhetett a Munkavállalói Résztulajdonosi Program (MRP) nemzetgazdasági jelentősége is, de itt sem az '56-os hagyományok újjáéledéséről van szó.³

E tanulmányban a munkástanácsok rendszerváltás kori gyengeségének és viszonylagos sikertelenségének az okait igyekszem feltárni. Nagy Éva Katalin szerint 1989 naiv munkástanácsai „alábecsülték az állam és benne a kormányhatalom szerepét”.⁴ Elemzésem sarokpontja viszont az, hogy – bár elméletben a munkásönigazgatás képes lehet a megtermelt javak hatékony elosztására – a többségi dolgozói tulajdonban lévő vállalatok piaci versenyben lemaradnak riválistaiktól, míg a kisebbségi dolgozói tulajdonban lévők a többségienél jövedelmezőbbben gazdálkodhatnak.⁵

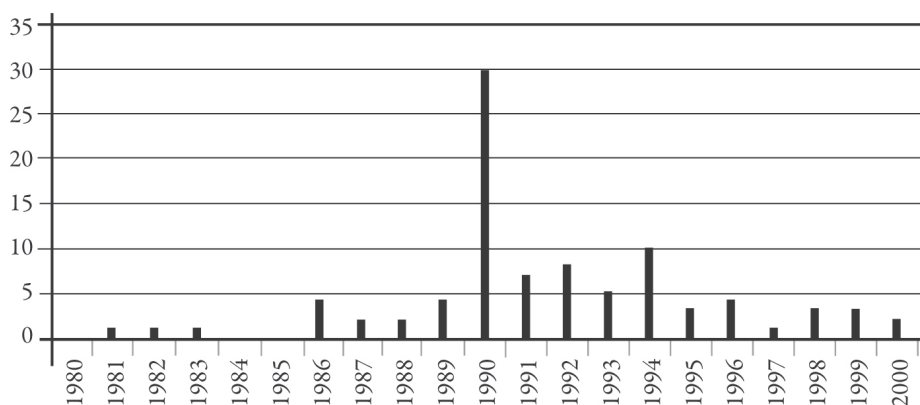
1 „Az a munkástanácsi irányzat maradt csak életben (jóllehet a periférián), amely feladta az eredeti tulajdonosi törekvéseket, tradíciót” és „közönséges szakszervezetté vedlett vissza”. Nagy É. (2011) 128.

2 A legismertebb a Herendi Porcelánmanufaktúra Zrt. Elődjénél alakult az első „1989-es” munkástanács.

3 A 2016-os adótörvények új típusú MRP-ről rendelkeztek, bővítve a dolgozók ösztönzési lehetőségeit. Így juttatásként kapott értékpapírok kezelésére is indulhat MRP-program. Deloitte Magyarország (2015).

4 Nagy É. (2011) 128. Ez ellentmond Krausz Tamás 1990-es helyzetelemzésének, miszerint 1989 hasonlított volna 1917-hez vagy 1956-hoz abban, hogy az állam meggyengült. Lásd Krausz (é. n.)

5 Boda (2005) 136–140.

1. ábra: A „munkástanács” kulcsszóra kiadott évi találatok

Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár adatbázisa. Saját gyűjtés.

Ha a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) adatbázisában rákeresünk a „munkástanács” kulcsszóra, akkor – 1990-et leszámítva – legfeljebb évi tíz találatot kapunk 1980–2000 között; a „30 találatos” 1990-et más év meg sem közelíti. Az eredmény nem meglepő: 1989 előtt tabunak számított a munkástanács szó (ezt mutatja az 1980–88 közötti statisztika). Nem véletlenül: a forradalom leverése után ezek szervezetek testesítették meg a civil ellenállást – különösen a Nagybudapesti Központi Munkástanács (KMT) –, ezért a Kádár-kormány uralma kezdetén feloszlatta, erőszakkal szétverte őket.⁶

6 Az 1956. november 14-én alakult KMT sztrájkokkal állt ki a forradalom követelése miatt, s a Nagy Imre-kormányt ismerte el. A Nagy-csoport pedig a KMT-t támogatta. E potenciális szövetséget Kádár és a szovjetek nem tűrték: november 21-én meggátolták az Országos Munkástanács alakulását. Másnap elrabolták Nagy Imrét és társait, decemberben letartóztatták a KMT vezetőit, betiltották a területi munkástanácsokat. Szokolczai (2001) 78–85.

7 Palkovics (1994) 228.

Az 1994-es érdeklődés a munkástanácsok iránt az adatbázis sajátosságai- ból fakad: ekkor jelent meg a témával foglalkozó eddigi legfontosabb kötet, Szalai Erzsébet könyve a munkástanácsok 1990–93 közötti történetéről, s ezt recenziók is követték. Az érdeklődés valójában egyetlen évben, 1990-ben volt jelentős – ekkor alakult meg a Munkástanácsok Országos Szövetsége (MOSZ),

amely – a vállalati tanácsok újraszervezésakor – rögtön az „első igazi erőpróba”⁷ elé is került. (Más kérdés, hogy a MOSZ nem állta a próbát, s ez előre jelezte a hazai öngazgatási törekvések gyengeségét is.)

ESTRIN DEFINÍCIÓJA ÉS A MUNKÁSTANÁCSOK ÖT ALAPPROBLÉMÁJA

A munkástanácsok által irányított vállalatok az öngazgató cégek közé tartoznak. Az öngazgató vállalatban Estrin szerint a munkaerő összessége demokratikusan dönt minden gazdasági kérdésben.⁸ A hasznot elméletben előre meghatározott elvek alapján, az egyenlőségre törekedve osztják el a munkavállalók között. Branko Horvat így definiálta a szocialista öngazgatást: a közösség egyenlő jogokat és szabadságokat biztosít az egyéneknek.⁹ A valóságban – így a jugoszláv öngazgató vállalatoknál – a többletet nem egyenlően osztották el, hanem például a munkások képzettsége alapján. Elméletben létezhet olyan versengő szisztéma, amely öngazgató cégek révén hatékonyan osztja el a javakat. Ám a valóságos öngazgatási rendszerek esetében e modellek nem relevánsak: Estrin is a gyakorlati problémákat, a rossz hatékonyságú elosztási metódusokat vizsgálja.¹⁰ (Az elosztási hatékonyságnál a Pareto-optimum eléréséről van szó, arról az optimális helyzetről, amikor a társadalom egyetlen tagjának sem emelkedhet a jóléte anélkül, hogy másé ne csökkenne.¹¹)

Öngazgatáson alapuló gazdaságban egy öngazgató cég hatékonyan működhet. Példa erre a Jugoszláviában másodikként, 1950 januárjában öngazgatóvá alakított Sava gumigyár. Ám a szlovén cég idővel megtorpant, termelékenységének javulása ingadozni kezdett,¹² s ma már a multinacionális gumigyártó, a Goodyear egyik leányvállalataként működik.

8 Estrin (2010) 12.

9 Rus (1986) 6.

10 Estrin (2010) 28., 61.

11 Estrin et al. (2008) 469.

12 Prinčič (2008) 240.

1. táblázat

A Sava gumigyár (Kranj) teljesítménye (1946–1980)			
	Termelés (tonna)	Létszám (fő)	A termelékenység növekedése (%)
1946	1138	430	–
1950	2218	590	5,9
1960	7038	1185	9,6
1965	11 610	1748	2,3
1970	22 851	2731	4,7
1975	36 480	3762	3,2
1980	54 500	4410	4,8

Forrás: Prinčič (2008) 240.

A kérdés ezután a következő: miért nem öngazgató vállalatok uralják a piacot, ha az elosztásban elvileg képesek az ideális állapot elérésére, és különleges körülmények között egyedileg is hatékonyak lehetnek?

Itt öt alaprobléma merül fel:

1. *Innováció*: hosszú távon minden más rendszer (az öngazgató is) kevésbé innovatív, mint a kapitalista, mivel fél a schumpeteri kreatív rombolás negatív hatásaitól, főleg a strukturális munkanélküliségtől.¹³ A munkástanácsoknak fontos a munkahelyek megtartása. A versenyben így – ódzkodva az elbocsátást lehetővé tevő új technológiáktól – hosszú távon lemaradnak.¹⁴
2. *Érdekkonfliktus*: a szakszervezeti-érdekvédelmi és a tulajdonosi funkciók keveredése.¹⁵
3. *Időtáv*: az öngazgató cégek tervezési (és így döntési) időtávja rövidebb az átlagosnál.¹⁶ A munkás például nem tud hosszú távra tervezni, mert nem mondhat le éveken át a béréről: a vállalkozó ezt megteheti, ami a kezdeti fázisban, a vállalkozás felfuttatásakor fontos.¹⁷
4. *Tőkehiány*: a megújuláshoz szükséges tőkét az öngazgatók nehezebben vonják be, így emiatt is hátrányba kerülnek a versenyben.¹⁸ Más tulajdoni formában rugalmasan növelhető az alaptőke, és nem igényel vállalatirányítási, döntéshozatali strukturális változtatásokat.
5. *Tranzakciós költségek*: ez az öngazgatók alaproblémája. A vállalat létrejöttének célja ugyanis a tranzakciós költségek csökkentése.¹⁹ Az öngazgatók működése e csökkentés ellen hat, ugyanis munkaerő-gazdálkodásuk rugalmatlan, ami versenyhátrányt okoz.²⁰

Összgazdasági szinten más probléma merül fel az öngazgatással. A fenti öt pontból következik: hiába Pareto-optimalis elméletben az öngazgató cégekből álló gazdaság, ez nem stabil egyensúly: mindig lenne olyan, magántulajdonon alapuló, profitmaximalizáló cég, amely felülmúlná öngazgató riválisait.

Ha pedig a Jánossy-féle trendvonalat, a hosszú távú gazdasági fejlődést nézzük, akkor kiderül, hogy az egyes országok fejlődésének felső határát végső soron az

13 Acemoglu–Robinson (2013) 88., 209–210.

14 „Az mnp-s társaságokban a munkaerőpiaci prognózis információi szerint minden méretkategóriában kevesebb volt a gépi és ingatlan-beruházás, mint a többieknél.” Boda–Neumann (2002) 154.

15 Öngazgató cég vezetőjének közlése: a munkástanács hol szakszervezetként, hol tulajdonosként lép fel.

16 Egy MRP-szervezetet létrehozó szakértő közlése.

17 Egy nagyvállalkozó személyes közlése. Öt évig tett pénzt a vállalkozásába, közben máshol dolgozott.

18 „Helyzetük [...] egyre rosszabb a tőkeerős verseny-

társak megjelenését követően, a meginduló gazdasági növekedés szakaszában.” Boda–Neumann (2002) 155.

19 Coase (2004) 18–19.; Kapás (2000) 10–11.

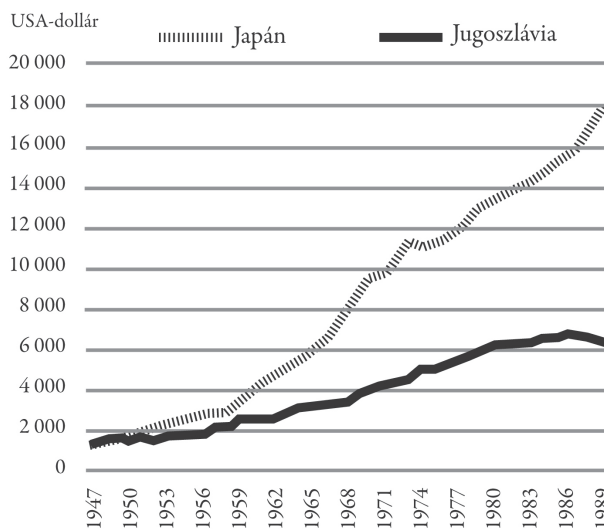
20 1997-ben „jobban gazdálkodtak a kisebbségi munkavállalói tulajdonban lévő cégek, mint a többségié”. E tulajdonforma visszaszorulása a romló gazdasági adatokkal magyarázható. Boda–Neumann (2002) 153., 155.

21 Tarján (1994) 915.

22 Rajšić (2014).

23 Soós (1986).

emberi tényező szabja meg.²¹ Ha ez nem fejlődik kellő mértékben (rossz a munkaerő-gazdálkodás), akkor az innováció lassul. Jugoszlávia is egyre jobban lemaradt, ha 1947–90-es összehasonlítást nézünk például Japánhoz képest (2. ábra).²² A lemaradásnak nem csak a munkásönigazgatás az oka: nagy kárt okoztak a központ vezérelte növekedési kampányok is.²³

2. ábra A jugoszláv és a japán GDP alakulása (USD/év). Forrás: Rajšić (2014).

A TRANZAKCIÓS KÖLTSÉGEK ELMÉLETE

Coase úgy véli: a kereslet–kínálat egymásra találásának tranzakciós költségei vannak, ezeket a vállalatok igyekeznek csökkenteni. Dahlman e kiadások közé sorolja a keresési, információs, alku-, döntési, ellenőrzési és kikényszerítési költségeket.²⁴ Szerinte „minden tranzakciós költség [...] tudáshiányból fakad”.²⁵ A versenyben így az a vállalat marad fenn tovább, amelyik kisebbre tudja csökkenteni a tranzakciós költségeket. A schumpeteri innovációs elmélet szerint a vállalkozók nemcsak technikai, hanem szervezési újításokkal is innovációt hajthatnak

24 Egy piaci tranzakcióhoz „szükség van arra, hogy kiderítsük, kivel is akarunk kapcsolatba lépni; hogy az emberek tudomására hozzuk, bizonyos feltételek mellett üzletet szeretnénk velük kötni; hogy tárgyaljunk, amíg el nem jutottunk a végső alkuig, hogy lefekteszük a szerződést; hogy ellenőrizzük, vajon a másik fél betartja-e a szerződésben megállapított kötelezettségeit.” E költségek arra ösztönzik a kereskedni szándékozókat, hogy „olyan gyakorlatot alkalmazzanak, amely csökkenti a tranzakciós költségeket”. A termelés decentralizálva, egyének közti szerződésekkel is folytatható. Ám a tranzakciók költségesek, így felbukkan a vállalat: összehangolja a tevékenységeket, amelyek így olcsóbbá válnak, mint ha a piacon zajlanának. Coase (2004) 18–19., 28.

25 Kapás (2000) 17.

26 Śledzik (2013) 90. Ford nem a futószalagot találta fel, hanem a munkaszervezést helyezte új alapokra.

27 A középkori posztószövés döntően „kiadási rendszerben” folyt: a „gyapjút kiadták a városban vagy környező falvakban lakó asszonyoknak”, ők megszőtték a posztót, a készterméket pedig felvásárolták tőlük. Benda (2014) 28.

28 Simon (1972) 163.

29 Cipővásárláskor a vevő nem megy el az összes boltba, hiszen a vásárlás által megszerezhető „haszon” egy idő után nem mérhető az informálódás költségéhez.

30 „Williamson elmélete szerint a vállalat azért létezik, mert a hierarchikus irányítás segítségével jobban tudja az opportunistá ember magatartást korlátozni, mint a piac.” Kapás (2000) 13.

31 Ghoshal és Moran szerint a szervezet nem korlátozza az opportünizmust, sőt „a hatás éppen fordított”: a „hierarchia nem csökkenti, hanem erősíti az opportünizmust”. Kapás (2000) 13–14.

32 Haraszti munkásai a Kádár-korban „semiben sem érzik magukénak a gyárat, minden apró trükköt bevetnek, hogy becsapják a tulajdonos államot és helyi képviselőit”. Bartha (2011) 13. Haraszti szerint szabályszegés nélkül nem teljesíthető a norma, a munkavédelem emiatt nem fontos. Haraszti (1989) 7–8., 18., 26–27., 36.

33 Kapás (2000) 11.

vége.²⁶ Példa erre a manufaktúrák, gyárak létrejötte. A munkamegosztás csökkentette a tranzakciós költségeket: a középkorban a kereskedő végigjárta a „kiadási rendszerben”²⁷ szövással megbízott alvállalkozóit. Ekkor külön-külön merültek fel a költségek. Ám egy szövőgyár tulajdonosa átalányban (rugalmasan) dolgoztat. Itt nemcsak a termelékenység javító munkamegosztásból keletkezik haszon, hanem a gyárban dolgozókkal való megállapodás tranzakciós költsége is alacsonyabb, mint az egyedi vállalkozókkal kötött egyezségek.

Williamson szétválasztotta a piacot és a vállalatot: alternatív koordinációs mechanizmusok között a tranzakciós költségek alapján döntünk. E költségeket három tényező befolyásolja. Az egyik a Simon-féle korlátozott racionalitás:²⁸ a tranzakció előtt a felek tájékozottsága korlátozott. A limitált információk alapján igyekeznek a legtöbb profitot elérni.²⁹ A második tényező az opportünizmus: a felek önérdüküket követik, akár csalárd módon is. E tényező kiküszöbölése vállalaton belül hatékonyabb,³⁰ bár vannak, akik vitatják Williamson e

tézisét.³¹ Az opportünizmusra – amikor egy államszocialista vállalat nem tudja kezelni e problémát – példa Haraszti *Darabbér* című munkája.³²

A harmadik tényező az eszközspecifikusság. Itt az a kérdés: mennyire használható egy eszköz máshol (értékcsökkenés nélkül). Az opportünizmus (csalás) előtt itt nyílik a legnagyobb tér. Egy bonyolult eszköz- és szolgáltatáscsomag esetén például sem az eladó, sem a vevő nem tudhatja, hatékonyan működik-e majd a vevőnél a megvásárolt, termékkel kombinált szolgáltatás.

Williamson szerint piac és vállalat döntő eltérése, hogy a vállalaton belül rugalmasabbak a munkaszerződések,³³ ez hoz a cégnek hasznot. Ebben rejlik az öngazgatási csapdája: a vállalat éppen a piaccal szembeni előnyét adja fel, ha munkaerő-gazdálkodása rugalmatlanná válik. Ezért nem hatékonyak az öngazgatók,

ahol Estrin szerint nem a profitmaximalizálás, hanem a munkavállalók jövedelmének maximalizálása a fő cél.

A MUNKÁSÖNIGAZGATÁS SPECIFIKUS ELŐNYEI

Vannak speciális piaci helyzetek és módosított dolgozói tulajdonosi konstrukciók, amelyek lehetővé teszik a munkásönigazgatás, illetve a munkavállalói (rész)tulajdon tartós fennmaradását. Az egyik egy látszólagos összefüggés csupán a munkástanácsok és a profittermelés között, a másik viszont valóban jövedelmezőbbé teszi a kisebbségi dolgozói tulajdonban lévő cégeket.

Az első, a látszólagos megoldás a luxusipar speciális esete. Általánosságban és ténylegesen pedig a munkaiigényes ágazatokról van szó. Magyarországon a luxusiparban született az első munkástanács és működik azóta is a 75%-os dolgozói tulajdonú cég: a herendi porcelángyár tipikus példája annak, hogy az alacsony gyártási hatékonyság piaci előnnyé változtatható. E kivételes esetnek is megvan persze a közgazdasági elmélete: a luxuscikkek értékét ugyanis az adja, hogy egyedi, kézzel készített darabokról van szó, nem szériagyártásról. Az első munkástanács vezetője is egy mesterfestő, Palkovics Imre lett, aki Amerikában járva jött rá, hogy pozíciója erősebb akár a cég vezetőinél is, hiszen a termékek vevőit nem az érdekelte, ki az igazgató, hanem hogy ki készítette a porcelánt.³⁴

Az alacsony „hatékonyságból” fakadó felárat a vásárlók egy hétköznapi tárgy esetén általában nem hajlandók megfizetni. Ám egy luxusipari termék presztízsét már a magas ár is emeli.³⁵ Herenden így egy időben még azt is elviselte a cég, hogy olyan tevékenységek is nagy költségekkel folytak, mint a korongozás, ami pedig könnyen gépesíthető lett volna.³⁶ Hosszabb távon tehát nem az önigazgatás magyarázta a cég fennmaradását, hanem az, hogy a tranzakciós költségeket tartósan felülmúlta a speciális termékek miatti, relatíve magas profit.³⁷ Tehát nem a munkástanács léte miatt van profit, hanem egy eleve profitban dúskáló ágazatban, a luxusiparban dolgozók érdekérvényesítési lehetőségei jobbak, mint az átlagos munkásoké, mivel egyedi termékeket készítenek.

Hasonló következtetésre jutott felmérésében Boda – ő a kilencvenes években dolgozói tulajdonba került cégeket elemezte. Szerinte ezek „valóban nem versenyképesek” a tőkeerősebbekkel szemben, de többségük „speciális, hazai igényeket” elégít ki. „Versenyelőnyük mutatkozik a munkaintenzív tevékenységek területén,

34 Palkovics (1993) 29–30.

35 Az ún. Giffen-javak kereslete akkor nő, ha emelkedik az áruk. Pszichológiai kísérletben még patkányokat is sikerült rávenni az egyre „drágább” termékek egyre nagyobb mértékű fogyasztására. Mérő (2010).

36 Menedzseri közlés.

37 Egy korábban a cégnél dolgozó menedzser személyes közlése.

és a munkavállalók tulajdonosi státusa új ösztönzési és munkaszervezési formák alkalmazását teszi lehetővé számukra.”³⁸

Boda érvelése átvezet a munkavállalói (rész)tulajdon valóban kimutatható versenyelőnyéhez. Ez a valódi oka a tulajdonforma fennmaradásának. A munkavállalói résztulajdon ugyanis valóban hatékonyabbá teheti az egész cég működését. Ha a dolgozók kisebbségi részesedésük révén érdekeltté válnak a vállalat sikerében, jobban azonosulnak a céggel, így nő a termelékenység, végső soron pedig a profit is. Ezért a szolgáltató vállalatoknál racionális döntés a munkavállalói résztulajdon bevezetése.³⁹ Nem véletlen, hogy a nyugati országokban a pénzügyi szektorban gyakori ösztönzési forma ez. (A 2016-os új magyar adószabályozás is emiatt bővítette az MRP-programok alkalmazási lehetőségeit.⁴⁰) Boda kimutatta: a kisebbségi dolgozói tulajdonban lévő cégek jövedelmezősége idővel jobban nő, mint a többségi tulajdonúaké, és a termelékenységük is kedvezőbben alakul.⁴¹

SPONTÁN OROSZ, FELÜLRŐL KEZDEMÉNYEZETT JUGOSZLÁV ÉS VEGYES JELLEGŰ MAGYAR MUNKÁSTANÁCSOK

Mindeddig a közgazdaságtan felől közelítettem a munkástanácsok problémáihoz. Történeti szempontból 1956-ban az öngazgatás a sztálinista diktatúra és a piac közötti „harmadikutas” megoldást, egyfajta képviseleti demokrácián és „szociális (állam)gazdaságon” alapuló⁴² szisztémát sejtetett. (Mindez csak gondolati szinten modellezhető: a forradalom ugyanis túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy szilárd gazdaságirányítási rendszert építhessen ki.) A magyar munkástanácsok történelmi jelentőségét inkább az adja, hogy 1956 végén, a szovjet típusú rendszer restaurálásakor a legtovább kitaró ellenfélnek bizonyultak a Kádár-kormánnyal szemben. Sztrájkjaikat csak 1957 elején tudták megfékezni, amikor ezekre is kiterjesztették a statáriális eljárást.⁴³

A munkástanácsok ismertek az orosz baloldal hagyományaiból is. Már az 1905-ös forradalomban alakultak ilyen szervezetek.⁴⁴ 1917 munkás- és katonatanácsok spontán alapításával kezdődött, a bolsevik párttól függetlenül.⁴⁵ E „szovjetek” (tanácsok) adták a rendszer nevét, bár Sztálin elfordult tőlük. Az 1917. februári munkásszerveződést a cári orosz állam összeomlása segítette (ahogy 1956-ban a magyar állam is meggyengült). Csurakov az orosz forradalmat az önkormányzati-

38 Boda (2005) 110.

39 „A mérlegadatok alapján különösen versenyképességnek bizonyultak a kereskedelemi, ipari és lakossági szolgáltató mvp-s cégek.” Boda–Neumann (2002) 153.

40 Deloitte Magyarország (2015).

41 Boda (2005) 136–140.

42 Rainer (2016) 80.

43 Rainer (2016) 51.

44 Krausz (é. n.).

45 Mandel (1998) 34.

ság forradalmának (is) nevezi.⁴⁶ Az üzemekben alakult szovjetek elsősorban az 1917 februárjában alakult kormányra és a cégvezetésre próbáltak (elbocsátásokat akadályozó) befolyást gyakorolni, vállalati tanácsok felállításával. Eredetileg egy párt sem támogatta őket, a bolsevikok később „telepedtek rá” a mozgalomra. „Különbesebb jele nem mutatkozott annak, hogy a munkások a különálló üzemeket közösen birtokukba kívánnák venni.”⁴⁷ Követeléseik fokozatosan radikalizálódtak.⁴⁸ Október előtt ritkán – bezárás veszélyekor – foglaltak el üzemeket. A bolsevikok programjában ekkor még nem szerepelt a teljes államosítás. Hivatalos követeléssé ez csak nyolc hónappal később vált.⁴⁹

A munkástanácsok orosz hagyományainak hatása még 1956-ban, a szovjet beavatkozás kezdetén is érezhető volt: november elején a moszkvai vezetés egyelőre nem látott komoly ellenfelet a magyarországi munkástanácsokban.⁵⁰ Ráadásul a forradalom előtt a hivatalos hazai propaganda is hangsúlyt fektetett rá, hogy a munkástanácsok fogalmát megismertesse a magyar közvéleménnyel. 1948-ban Sztálin és Tito szakított, Jugoszláviát kizárták a kelet-európai kommunista pártokat tömörítő Kominformból. Ezután kapott lendületet Jugoszláviában a munkástanácsok létrehozása: az első a solini cementgyár volt 1949 decemberében, a második az említett Sava gumigyár 1950 januárjában.⁵¹ A szocializmust jugoszláv úton építő Tito számára a munkástanácsok kiváló eszköznek mutatkoztak arra, hogy a két világháború utáni függetlenségét demonstrálja. A jugoszláv munkástanácsok megalapítása után Tito a „revizionista” Sztálint támadta.⁵² (Valójában kezdetben Sztálin módszereit követte, majd a keleti embargó miatt az ötvenes években Belgrád kvázi-hadigazdálkodásra tért át.) A titói munkástanácsok felülről elrendelt reformok következményei voltak ugyan,⁵³ de az ötvenes évek végétől több jogot kaptak.⁵⁴ 1965-től bontakozik ki a jugoszláv öngazgatás, illetve 1965–74 között a „piaci öngazgatás”,⁵⁵ amelyet

46 Csurakov (1998a) 53–54., 58–59.

47 Mandel (1998) 44.

48 A radikalizálódás az állam szétesésével, a gazdasági helyzet romlásával következett be. Csurakov (1998b) 63.

49 Mandel (1998) 44–45.

50 Szokolczai (2001) 79.

51 Rajak (2011) 24.

52 Tito szerint Moszkva nem számolta fel a munkás-kizsákmányolást úgy, ahogy Belgrád tette. Rajak (2011) 25.

53 1965-ig az öngazgatás az ideológia terén maradt, csak kisebb átszervezéseket hajtottak végre. A társadalom helyzete ugyanis nem engedte „a radikális átmenetet” (öngazgató szerkezet kialakítását). Az 1950–65 közötti váltás jelentősége a toleránsabb politika és a mindennapi élet növekvő szabadságfoka. Juhász J. (é. n.).

54 1958-ban a trbovljei szénbányákban sztrájkoltak a központi árszabályozás ellen. Ezután törvénymódosítás erősítette a munkásöngazgatás és a piac szerepét az árképzésben. Plut-Pregelj–Rogel (2010) 491.

55 „Az öngazgatásnak [...] a társadalmi valóságba való átvitelére a hatvanas évek közepén látta elérkezettnek az időt a JKSZ. [...] 1965-ben bevezették az egyetemes szocializmustörténet talán legradikálisabb gazdasági reformját.” Csökkentették a központ hatalmát és az állam gazdasági szerepét. Juhász J. (é. n.); Estrin (2010) 3.

56 Az állam minimalizálásával „nem teljesedett ki a munkásönigazgatás”. A bürokráciától a menedzserek vették át a jogokat, amire a központ részleges újraállamosítással reagált: decentralizáltabb, piaci elemekkel színezett hatalom jött létre, az önigazgatás így alárendelt helyzetbe került a hetvenes és a nyolcvanas években. Juhász J. (é. n.).

57 1962–67, 1967–73, 1973–76 között jugoszláv, 1969–73 és 1973–76 között magyar ciklust mutat ki. Soós (1986).

58 Szalai (1989) 22.; Szalai (1994) 10.; Kemény (1980) 78.; Szakolczai (2001) 47., 160.

59 A KMT egyik vezetője, Bali Sándor így fogalmazott: nem akarjuk a párt uralmát a munkástanácsok uralmára cserélni, nem akarjuk a munkástanácsok uralmát az egész országra kényszeríteni. Kemény (1980) 77.

60 Rainer (2016) 45.

61 Szalai (1994) 11.; Kemény (1980) 78.

62 Csuhaj V.–Németh (1990) 10.

tóber 26-án Szalai szerint az ország legtöbb gyára már a munkástanácsok kezében volt. Miskolcon és Győrben a város munkástanácsait összefogó városi munkástanácsok jöttek létre, amelyek függetlenséget, parlamentáris demokráciát, szabad választásokat, szabadságjogokat, független szakszervezeteket, többpártrendszer követeltek.⁵⁸ (Az ilyen hagyományokat követő munkástanácsi vezetők 1989-ben ezért nem kaptak jelentősebb szerepet Magyarországon a politikában – a pártok már kisajátították ezeket a követeléseket, a jelszavak nem a munkástanácsokhoz kötődtek.) Az '56-os munkástanácsok csupán a helyi szintű irányításba kívántak beleszólni,⁵⁹ de azokba beleszóltak: Győrben október 30-án ellenkormányt akartak alakítani, ám a munkások és a Dunántúli Nemzeti Tanács vezetője, Szigethy Attila „higgadt fellépése csírájában fojtotta el” a kezdeményezést.⁶⁰

Az '56-os munkástanácsok követeléseinek másik része arra vonatkozott, hogy az üzem legyen a munkásoké, az igazgató az üzem alkalmazottjaként tevékenykedjen. Eszerint a vállalat legfőbb szerve a demokratikus munkástanács.⁶¹ 1989-ben ez piacidegen megoldásnak tűnt: Csuhajék ekkori tanulmánya az ilyen típusú munkástanácsokat zsákutcának minősítette, mert „nem a piacgazdasági elveket közvetítő vállalati modell irányába” mutatnak.⁶² A harmadik ok, ami miatt 1956 nem volt nagy hatással 1989-re, az, hogy – miután maga a létük is megkérdőjelez-

a hetvenes évek kompromisszumai vegyes rendszerré alakították: a központ erős maradt.⁵⁶ Soós Károly Attila Jugoszláviában a magyar beruházási ciklusokhoz hasonló ciklusokat mutatott ki, amelyek a központ voluntarizmusa miatt keletkeztek: a kampányt túlhajszolták, a növekedés akadályba ütközött. Ez visszaesést okozott, amit a központ által elrendelt újabb nekilendülés követett.⁵⁷

Az 1956-os magyar munkástanácsok az orosz és a jugoszláv út elegyeként értelmezhetők: egyrészt felülről kezdeményezett törekvésekkel is egybeestek, ugyanakkor a magyar forradalom önigazgatási spontaneitása részben az állam összeomlásának volt köszönhető, így 1956 rokonítható 1917-tel.

Az első „56-os” munkástanács 1956. október 22-én alakult Magyarországon, tehát egy nappal a forradalom előtt. Ok-

te a kádárizmus legitimitását – a munkástanácsoknál nem volt kiegyezés: törvényen kívül helyezték, feloszlatták, szétverték őket, vezetőiket letartóztatták, sőt kivégezték.⁶³ Így 1989-re nem maradt élő munkástanácsos tradíció.

MAGYAR VÁLLALATI TANÁCSOK A NYOLCVANAS ÉVEK KÖZEPÉN

A Kádár-korban is akadt olyan kezdeményezés, amely a jugoszláv öngazgatáshoz állt közel. Ezt is felülről kezdeményezték, s a szakértők inkább álreformnak nevezik: döntően 1985-től vállalati tanácsok (vt-k) jöttek létre.⁶⁴ A vt nem valódi öngazgató szervezet volt, a központ befolyása megmaradt.⁶⁵ Ám annyi szerepe volt, hogy felkeltette a munkások figyelmét az öngazgatás iránt.

A rendszerváltó gazdasági-politikai elit véleményét Csuha V. és Németh összegezte az 1989 előtti cégirányításról: „Az állami vállalatoknál kialakult [...] a kvázi-szerepek együttese: vállalatvezetés, amely mögött nincs reális tulajdonosi érdek; általános tulajdonosként aposztrofált dolgozó (nép), tulajdonosi tudat és szerep nélkül; állampárt múltú szakszervezetek, határozott munkavállalói, illetve vele szemben álló munkáltatói érdek nélkül.”⁶⁶ A reform indulásának évében nem váltott ki jelentős hatást. A *Dunántúli Napló* Baranya megyei vt-kről szóló 1985. decemberi hírei szerint mindössze egy helyen nem választották újra az addigi első embert: a Pécsi Bőrgyárban, ahol az igazgatónő amúgy is nyugdíjba készült. Ráadásul a sikertelen választás után ideiglenesen továbbra is őt nevezték ki vezetőnek.⁶⁷

Szalai Erzsébet interjúi szerint a munkások nem hittek a „felülről adagolt” reformokban, részvételük a vt-kben „jórészt formális” volt. A legfőbb tapasztalat: „az öngazgatást felülről nem lehet bevezetni”. A vt jelentősége: „lazítja a párt- és állami bürokrácia és a vállalati

63 Szalai (1994) 13.; Szokolczai (2001) 82–83.; Linder Bálint–Horváth Zoltán: Portré: Rácz Sándor, a Magyar Október Párt köztársaságielnök-jelöltje. HVG, 1989. október 28. 79.

64 1984-ben és 1986-ban is alakultak vállalati tanácsok. Ezt a Baloldali Alternatíva Egyesülés sem tartotta valódi önkormányzatnak: a „forma jogi szabályozása 1. a vállalatot formailag a vállalati tanács stb. tulajdonába adta, de végső tulajdonosnak meghagyta az államigazgatást; 2. az önkormányzati szervezet gyakorlatilag alárendelte az igazgatónak”. Így „az önkormányzati forma nem teremtette meg a dolgozók vagyónérdekeltségét”. <http://www.bal.hu/magyar/allasfgl/all8.htm> (Letöltés: 2017. február 16.)

65 Az Állami Tervbizottság és a Gazdasági Bizottság szerepéről: Voszka (1990) 9., 13., 22–23., 90–93.

66 Csuha V.–Németh (1990) 6.

67 Újraválasztották a Cserkúti (átnevezve: Pécsi) Mezőgép, a Pécsi Építő és Tatarozó Vállalat, a Hunor Pécsi Kesztyű- és Bőrruházati Vállalat, a Hírgép (Híradástechnikai és Gépjavító Kisvállalat) és a Zsolnay Porcelángyár igazgatóját. A Mecsek Fűszernél a hír alapján nem dönthető el, hogy az új vezető ugyanaz a személy-e, aki korábban is irányította a céget. *Dunántúli Napló*, 1985. december 17. 5.; Újabb vállalati tanácsok alakultak. *Dunántúli Napló*, 1985. december 18. 5.

68 Szalai (1994) 15–16., 18.

69 Palkovics (1993) 31.

70 Szalai (1994) 95.

71 Uo. 77.

72 Palkovics (1993) 34–35.

vezetők közötti köldökszinórt” és „bővíti a nagyvállalati vezetők tulajdonosi jogosítványait”. Ez vezet majd 1988-tól a spontán privatizációhoz, melynek során „a vállalatvezetők értékesíthetik tulajdonosi jogosítványaikat”. Ezt a (formális)

önigazgatási reformot a bürokrácia és a menedzserek harca magyarázhatta. Az alternatíva az lett volna, ha önálló vagyongazdálkodó központokat hoznak létre. A rendszerváltáskor éppen ez a törekvés erősödött fel: az állami bürokrácia vissza akarta szerezni a vállalatok feletti ellenőrzést,⁶⁸ le akarta állítani a spontán privatizációt. Az ekkor alapított vagyongazdálkodó a cégek fölötti állami uralmat állította vissza.

Bár a szakirodalom inkább negatívan ítéli meg a vt-k tevékenységét, egy utalásból arra lehet következtetni, hogy a reformnak volt hatása a munkástanácsok 1989-es újraalakulására. 1986-ban, amikor Herenden megalakult a vt – írja Palkovics Imre –, „a dolgozók képviselőjeként beválasztottak, és ettől kezdve ez volt a jogalapunk arra, hogy hangunkat hallassuk. Így amikor 1989-ben megalakítottuk a munkástanácsot, annak már voltak előzményei.”⁶⁹

A vt-k ellen mégis a Munkástanácsok Országos Szövetsége (MOSZ) lépett fel. 1990-ben az Antall-kormány az állami hatalom megerősítése érdekében – rendkívül rövid kampányidőszakot hagyva csupán – a vt-k újraválasztását rendelte el. Ez ellen a MOSZ tiltakozott, hiszen nem volt idő erős ellenjelöltek állítására a korábbi vezetőkkel szemben. A kormánynak viszont kapóra jött az akció: így a menedzsereket kézben tartva növelte befolyását a cégekben. Végül a régi menedzsmentek négyötödét újraválasztották.⁷⁰ Az egyértelmű vesztesek a munkavállalók voltak.

Ezután a MOSZ a vt-k feloszlását követelte, még akkor is, amikor 1991 elején, a kudarc után, Palkovics került a szövetség élére. A vt-k feloszlását még MOSZ-beli elődei akarták, s kompromisszumként ő sem ragaszkodott hozzájuk. A munkástanácsok így 1990 után már nem kívánták átvenni a vt-k funkcióit.⁷¹

MAGYAR RENDSZERVÁLTÁS

Gyenge '56-os hagyomány helyett amerikai „import”

A vállalati tanácsoknak volt tehát szerepük a munkavállalók önszerveződésében. Herenden az első, 1989-es munkástanácsot létrehozók a vt-be jutatták be képviselőiket: ennek „elfoglalásával” – MDF-es tanácsadók javaslatára – sikerült formális befolyásra is szert tenniük.⁷² Az újjáéledő munkástanácsok nem a vt-kre alapozták mozgalmukat, de – hosszas vajúdas után – nem követték az '56-os mintát sem. A politikai szférában szintén gyenge volt az '56-os tradíció: nemcsak a mun-

kástanácsoké, hanem a Kossuth-címeré, Nagy Imréné – leszámítva az újratemetés pillanatát – és október 23-é mint nemzeti ünnepé is.⁷³

1989-ben a Németh-kormány bizottságot alakított a privatizáció előkészítésére. A Martonyi János⁷⁴ vezette testületet Lukács János⁷⁵ az ESOP (az USA-ban sikeresen működő egyéni dolgozói tulajdon) ötletével kereste meg. Martonyi ezt fel is vette a bizottság programjába.⁷⁶ Mocsáry József⁷⁷ szerint „a bizottság tagjai az MRP-törvényjavaslatot az állami tulajdon privatizációjának egyik, a hazai és külföldi magántulajdonba adással párhuzamos módszernek szánták abban a reményben, hogy egyrészt alkalmas lesz a bérből-fizetésből élők tulajdonossá tételével egy széles tulajdonosi réteg megteremtésére, másrészt ezzel a privatizáció társadalmi elfogadtatására. A később MRP [Munkavállalói Résztulajdonosi Program] néven közismertté vált magyar ESOP-törvény koncepciója 1990 tavaszára készült el, de már nem került a távozó parlament által meghozott törvények közé.”⁷⁸

Lukács János jó példának hozta az amerikai Weirton Steelt az egyéni – nem kollektív – dolgozói tulajdonra. Az USA hetedik legnagyobb acélipari vállalata vált ki a National Steel konszernből. A bezárásra ítélt gyáregységet az mentette meg, hogy a dolgozók vállalták: tulajdonukba veszik a céget. 1989-ig sikeresek voltak: Lukács szerint kifizették tartozásaikat, és a cég nyereséges lett.⁷⁹ Ám 2016-ból visszatekintve már nem sikertörténetről van szó. A Weirton 2003-ban csődöt jelentett, miután az előző öt évben veszteséges volt. 2004-ben az alkalmazottak már csak 21 százalékát birtokolták, s az ISG nevű cég került többségbe. A gyár időközben az ArcelorMittal acélipari konszerné lett. Az utolsó elérhető adatok szerint még mindig 876 főt alkalmaztak a Weirton telephelyén, de ez a korábbi gárda töredéke (1984-ben még 8 ezren dolgoztak itt).⁸⁰

Nemcsak az ESOP merült fel 1989-ben: ekkor dolgozta ki Diczházi Bertalan⁸¹ a „népi részvénytársaság” mo-

73 Rainer (2016) 155.

74 Martonyi János diplomata, ügyvéd, egyetemi tanár. Külügyminiszter 1998–2002, illetve 2010–2014 között. 1989-ben privatizációs kormánybiztos.

75 Lukács János szociológus 1989 előtt az Employee Stock Ownership Plan (ESOP) működését tanulmányozta. Kapcsolatokat épített ki az ESOP nemzetközi lobbijának szakértőivel és Magyarországon is elkezdte népszerűsíteni a tulajdonformát. Boda (2005) 12.

76 Szalai (1994) 25.

77 Mocsáry József (1927–2013) marxista közgazdász, az MSZP politikusa, 1989-ben a munkástulajdon és öngazgatás teoretikusa és propagálója.

78 Mocsáryt idézi: Szőke–Tárnói (1998).

79 Lukács János: Mint a mesében... Egy amerikai acélipari vállalat története. HVG, 1989. november 4. 12–13.

80 Weirton Steel accepts ISG's \$255 million offer. *Chicago Tribune*, 2004. február 19. http://articles.chicagotribune.com/2004-02-19/business/0402190322_1_weirton-steel-isg-bethlehem-steel (Letöltés: 2016. november 11.); illetve Weirton <http://usa.arcelormittal.com/~media/Files/A/Arcelormittal-USA-V2/our-operations/Fact%20sheets/5184-Weirton.pdf> (Letöltés: 2016. november 11.)

81 Diczházi Bertalan utóbb az Antall-kormány főtá-

nácsadója. 1990-ben az Állami Vagyonügynökség igazgatótanácsi tagja. „Kinevezték az Állami Vagyonügynökség új vezetőit.” *Új Néplap*, 1990. augusztus 25. 1.

82 Boda (2005) 12.

83 Az MNB nem jegyzi a jugoszláv dinárt. HVG, 1990. január 20. 9., illetve Szerb jövőt! Uo. 16.

84 Milovan Gyilasz szerint a Jugoszlávia-eszme halott. *Népszabadság*, 1990. március 5. 2.

85 Szalai (1994) 16.

86 Az öngazgatást Jacek Kuroń és Karol Modzelewski, a lengyel demokratikus ellenzék két tagja párthoz intézett nyílt levele (1964) vetette fel, később ezzel lépett fel Leszek Kołakowski és az Üzemi Szervezetek Hálózata az 1981-es Szolidaritásban is. Mitrovits (2009) 33–35.

87 Varsó 1995 és 2015 között több mint megduplázta egy főre jutó GDP-jét, a hasonló magyar mutatót 99,1%-ra megközelítve. 1995-ben a lengyel mutató a magyar 74,6%-án állt. KSH: Egy főre jutó GDP (1995–2015). https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tab1/tsdec100.html (Letöltés: 2016. XI. 7.)

delljét: az állampolgárok „egyforma értékű tulajdonhoz (értékpapírhoz)” jutottak volna, amelyet aztán „részvény és kötvény vásárlására fordíthatnak, vagy személyes üzleti vállalkozásuk törzstőkéjeként használhatnak fel”.⁸² E koncepció nem valósult meg.

Az öngazgatást nem tette vonzóvá a legismertebb régiós példa, Jugoszlávia sem. Az ország a gazdasági összeomlás szélére került, nemzetiségi konfliktusok feszítették.⁸³ A „Jugoszlávia-eszme már régen halott” – mondta Milovan Đilas. A veterán politikus szerint a „kelet-európai országokban zajló demokratikus forradalmi folyamatok a polgári liberalizmus irányába mutatnak”.⁸⁴

Ami a magyar rendszerváltás két meghatározó pártját, az SZDSZ-t és az MDF-et illeti, a munkások önszerveződésének figyelmen kívül hagyása – parlamentbe kerülésük előtt – nem volt jellemző egyikre sem. Később azonban megváltozott az álláspontjuk.

A demokratikus ellenzék – és a későbbi SZDSZ – meghatározó alakjai, Kis János, Solt Otília és Kőszeg Ferenc 1987-es, *Társadalmi szerződés* című írásukban az egységes tőkepiac megteremtését még „a munkahelyi öngazgatás erőteljes továbbfejlesztésével” kapcsolták volna össze.⁸⁵ 1987 volt az utolsó kelet-európai ellenzéki öngazgatási „fellángolás”: a *Társadalmi szerződés* megjelenésekor a lengyel ellenzék nyilatkozata a munkásönkormányzatoknak is szerepet szánt, de már a piacosítás felé mutatott. A lengyel reformközgazdászok ekkor kezdtek az öngazgatás gondolatától távolodni. Az ottani rendszerváltás a sokkterápia, a Balcerowicz-féle gyors piaci átalakulás győzelmét hozta, szemben a munkásöngazgatással.⁸⁶ Kiderült az is, hogy a magyarnál radikálisabb piaci átalakítás gyorsabb gazdasági növekedést eredményezett 1995 és 2015 között.⁸⁷

A *Társadalmi szerződés* megjelenésének idejére a magyar reformközgazdászok is túljutottak az „öngazgatási eufórián”. Bauer Tamás, Lengyel László és Soós Károly Attila a nyolcvanas évek elején a dolgozók tulajdonosi jogosítványait erősítették volna a vállalatvezetőkkel szemben. A váltást jelzi: az SZDSZ 1989-es gazdasági programjába Soós hatására (is) került be a magántulajdonon alapuló piacgazda-

A *Társadalmi szerződés* megjelenésének idejére a magyar reformközgazdászok is túljutottak az „öngazgatási eufórián”. Bauer Tamás, Lengyel László és Soós Károly Attila a nyolcvanas évek elején a dolgozók tulajdonosi jogosítványait erősítették volna a vállalatvezetőkkel szemben. A váltást jelzi: az SZDSZ 1989-es gazdasági programjába Soós hatására (is) került be a magántulajdonon alapuló piacgazda-

ság követelése, ekkortól sürgeti a párt a gyors privatizációt.⁸⁸ A közgazdászok ekkor már a magántulajdon elsőbbségében hittek, s e nézőpontból a munkástanácsi tulajdonlás – mint ezt Csuhajék tanulmánya is tükrözi – zavaró tényezőnek, „zsákutcának”⁸⁹ tűnt számukra. A bizonytalanságot azért jelzi egy 1989-es SZDSZ-terv, amely az egyéni részvényeseket a magánosításkor helyi önkormányzatokkal, alapítványokkal és más szervezetekkel helyettesítette volna.⁹⁰

Az viszont bizonyos volt, hogy a rendszerváltáskor Magyarországon sem a politika,⁹¹ sem a munkástanácsok nem nyúltak vissza az 1956-os tradícióhoz. Bár voltak kezdeményezések a közhatalmi funkciók gyakorlására is hivatott munkástanácsok létrehozatalára, végül sem Rácz Sándor egykori KMT-vezető, sem az MDF-es Dénes János nem ért el sikert.⁹² A Magyar Demokrata Fórum ugyan 1989 elején munkásfórumot szervezett, ahol „Ideiglenes Munkástanácsok” kreálását határozták el,⁹³ ám az MDF viszonya a kérdéshez folyamatosan módosult. Már 1989 második felében korlátozta magát a párt: azért kampányolt, hogy szüntessék meg a munkahelyi pártszervezeteket, így „MDF-es” munkástanácsokat sem látott volna szívesen. Mindazonáltal a Fórum szerette volna politikai bázisként maga mögött tudni a munkástanácsokat.⁹⁴

Ezt nehezítette, hogy '90-es választási kampányban Antall József pártelnök kifejtette: az MDF átmenetinek tekinti a munkástanácsokat.⁹⁵ Thoma László, a munkástanácsok baloldali aktivistája akkoriban így jellemezte a helyzetet: „mindenki átlátta: valamiféle közhatalmi funkció gyakorlására, egyfajta ellenhatalomként való munkástanácsi működésre nincs szükség. A mai munkástanácsoknak egyáltalán nincsenek efféle ambícióik.”⁹⁶ E folyamatra ugyanő 2004-ben így tekintett vissza: „a munkástanács-mozgalomnak nem volt történelmi esélye: azt, ami benne valóban »ötvenhatos« volt, a legitim politikai erők úgy kerülték, mint a pestisest. Minden pártnak, politikai erőnek olyan 56 kellett, s annyi 56, amennyi öt igazolja, ami azon kívül és túl vagy, az ördögtől való.”⁹⁷

88 Szalai (1994) 14., 20.

89 Csuhaj V.–Németh (1990) 10. (Csuhaj V. Imre az MDF-kormányzatban vállalt tisztségeket 1990 után.)

90 Nagy B. (1990) 62–63.

91 A politikai elit fokozatosan távolodott a forradalom örökségétől 1989–90-ben. Rainer (2016) 154–155.

92 Rácz Sándor 1989 őszén a Magyar Október Párt köztársasági elnökjelöltje volt. A Fidesz is tiszteletbeli tagjává választotta, majd kisgazda főpolgármester-jelölt lett. A szintén volt '56-os Dénes János a munkástanácsok közhatalmi szerepét erősítette volna. Szalai (1994) 22.

93 Szalai (1994) 22.

94 „A jelszó: a munkás-önszerveződés segítése, de az MDF-be való betagozódás nélkül.” Szalai (1994) 48–49.

95 Szalai (1994) 62.

96 Hovanyecz (1991) 5., 7.

97 Thoma (2004) 146.

1989

A munkástanácsok újjáalakulása

A rendszerváltáskori első munkástanács 1989 augusztusában alakult meg a Herendi Porcelángyárban. A szervezet az éves prémiumok elosztásakor jött létre, amikor a dolgozók felháborodtak, hogy ők kimaradtak belőle, miközben a vállalatvezetők jutalmat osztottak szét maguknak.⁹⁸ Tehát egy konkrét, szakszervezeti kérdés keveredett azzal a problémával, ki hozza meg az üzemi döntéseket a nyereségről – ez kapitalista cégnél a tulajdonos hatásköre. Már Herenden is felmerült a harmadik tényező: az '56-os hagyomány. Ám a munkástanács vezetőjét, Palkovicsot az érdekképviselő és a tulajdon érdekelte, nem a „ködös” '56-os előzmények.⁹⁹

98 Szalai (1994) 31.; Palkovics (1993) 31.

99 A herendi munkástanács név '56-os hagyományra megy vissza: „voltak kollégák, akik még 56-ból emlékeztek az akkori munkástanácsra”. Palkovics (1993) 33., 36. Ő nem volt a tradíció híve: ha „ma valaki 56-os Munkástanácsokban gondolkodik, az nem tekinthető realistának. Ugyanis nem azonos a történelmi helyzet.” Két céljuk: erős érdekvédelem és tulajdon. „Nem valami ködös bolsevik közösségi tulajdont követelünk, tehát nem a munkástanács mint szervezet követeli magának a tulajdon jogát, hanem a tagjait, az egyéneket kívánja tulajdonhoz juttatni.” HVG POS-TA. [Palkovics Imre olvasói levele]. HVG, 1990. március 31. 2.

100 Juhász G. (1989) 5.

101 A Legfőbb Ügyészség 1989 szeptemberében döntött. Szalai (1994) 41–42.

102 Juhász Gábor: Munkástanács '89 – Herenden. HVG, 1989. szeptember 16. 5.

103 Palkovics így emlékszik: „1989 vége felé az MDF néhány vezetője megkeresett, és megkért, hogy legyek képviselőjelölt. Előtte a Veszprém megyei lista vezetője Antall József volt, de [...] őt felkérték a budapesti lista élére. Így lettem [...] megyei listavezető, és innen már egyenes út vezetett a parlamentbe.” Palkovics (1993) 35.

104 A hazai MRP-programot javasló Lukács Jánossal is Palkovics lépett kapcsolatba. Palkovics (1993) 34.

A herendi munkástanács rögtön vitába keveredett a „régii” érdekvédelmi apparátussal: pert indított az „Építők” helyi szakszervezete ellen: azt akarta, hogy a két szervezet arányosan osztozzon a szakszervezeti vagyionon. Az „Építők” szerint viszont a munkástanács nem tekinthető szakszervezetnek, így nem kívántak osztozni sem. Palkovics szerint viszont nem akarták szakszervezetnek nevezni magukat, de ez „nem jelenti azt, hogy a munkástanács ne követelné magának a szakszervezeti jogokat”.¹⁰⁰ A vitában a Legfőbb Ügyészség foglalt állást: a munkástanácsokat megillették a szakszervezeti jogok.¹⁰¹

A perben Horváth Balázs segített a munkástanácsnak. Palkovics előbb azt mondta, véletlen, hogy egy MDF-tag ügyvéd állt melléjük, a herendiek nem akarnak politikai szervezethez kötődni.¹⁰² (Ehhez képest 1990-ben Palkovics az MDF megyei listavezetőjeként lett honatya.¹⁰³) Később elárulta: ő kereste a pártszakértőket, mert a vállalatvezetéssel szemben erős támogatókra volt szüksége. Horváth után így a szintén MDF-es Szabó Tamás is feltűnt tanácsadóként Herenden.¹⁰⁴ Közben országszerte

kezdtek szaporodni a munkástanácsok. A második a Péti Nitrogénművekben jött létre, de alakultak „alternatív szakszervezetekként” és önállósodásért küzdő gyár-egységeként is.¹⁰⁵

Mivel a munkástanácsok nem illettek a magántulajdonú kapitalizmus kiépítésébe, létük attól függött, hogyan alkalmazkodnak a kiépülő új politikai rendszerhez. Ahhoz ugyanis nem voltak erősek, hogy a folyamatokat maguk irányítsák,¹⁰⁶ így a szervezés politikai ideológiák mentén is zajlott.

1989 őszétől négy értelmiségi csoport tűnt fel a szervezésben. Az MDF aktivistái, a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) egy csoportja, a baloldali szociáldemokraták és az MDF-hez egyre közelebb kerülő Lukács János és csapata. Lukács hatása 1989-ben elsősorban Herenden és a Péti Nitrogénműveknél mutatható ki. Az ESOP mellé állt a herendi munkástanács-vezető, Palkovics, és közben Lukácsék az MDF-es Szabó Tamással próbálkoztak Péten a dolgozói tulajdon „kilobbizásával”. Ám kiderült, „hogy ott akkora a csődtömeg, hogy nem lehet dolgozói tulajdont létrehozni”.¹⁰⁷

RADIKÁLIS BALOLDALIAK

A parlament elvetésétől „Soroszózáson” át a nacionalista jobboldal igenléséig

1989–90-ben a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) hatására is alakultak munkástanácsok. Szalai Erzsébet szerint ezeket „homályos” céllal kreálták, inkább ’56-os öngazgatói mintát követtek. A BAL aktivistái „a »tőkés restauráció« elkerülésének lehetőségét” látták a mozgalomban, „fő ellenfelüknek nem a hatalmát átmentő vállalati menedzsmentet”, hanem a „parlamentari demokrácia legfőbb szereplőit” tartották. Ezért a vállalatok vezetését próbálták a munkástanácsok mellé állítani – néha sikerrel.¹⁰⁸

Krausz Tamás úgy véli, a BAL „a politikai társadalom többpártrendszerű tagozódásával szemben” a közvetlen demokráciát akart. Törekvésük sikertelen maradt, amit utóbb azzal indokolt: „(neo)liberális ihletettséggű politikák és elgondolások” „nemzetközileg fojtották el” kezdeményezéseiket. E folyamatban Soros György és az általa propagált „nyitott társadalom” szerepét emelte ki: a civil társadalmat a rendszerváltáskor „a hatalmi elit igényeinek megfelelően elkezdtek felülről létrehozni”. Egyesek kaptak pénzt, mások nem, attól függően: ki támogatja a rendszerváltást. A „nyitott társadalom szociális utópiájának” szerinte az volt a funkciója, hogy igazolja a tömegek elválasztását a jóléti államtól, illetve „a politikába való közvetlen beavatkozás lehetőségétől”.¹⁰⁹

105 Szalai (1994) 44–45.

106 „A munkástanácsok lavínája nem indult meg, sőt a folyamat [...] megakadt.” Csuhaj V.–Németh (1990) 6.

107 Szalai (1994) 41–42., 47.

108 Uo. 44., 50.

109 Krausz (1997) 112–114.

A BAL igyekezett a szerveződő Munkástanácsok Országos Szövetségében is szerepet vállalni. Ám Krausz rosszul mérte fel a helyzetet: a '90-es hazai állapotokat az 1917/18-as orosz és az '36-os magyar munkástanácsok alakulásának körülményeihez vélte hasonlónak. Mindhárom esetben „egyidejűleg mondott csődöt az államhatalom és a gazdasági szervezettség” – mondta. A '89-es pártprogramokról azt gondolta: gazdasági pontjaik „nagyon erős munkástanácsi mozgalmat fognak kiváltani. Ugyanis félmillió embert akarnak munkanélkülivé tenni.”¹¹⁰ Ám 1990-ben nem az állam gyengült meg (ahogy 1917 Oroszországában és 1936 Magyarországon), hanem a munkástanácsok maradtak erőtelnek. A magyar állam ugyanis az Antall-kormány alatt kezdte visszaszerezni a pozícióit az állami cégekben, esetenként pedig – például a vt-választáskor – a régi menedzsmenttel részben összefogva, háttérbe szorította a gyenge szervezettségű munkavállalókat.¹¹¹

Így a BAL ideológusai hiába érték el a '89-es kerekasztal-tárgyalásokon, hogy a módosított alkotmányban a dolgozói önkormányzati tulajdon a magántulajdonnal egyenrangú legyen¹¹² – végül az 1990 során létrejött Munkástanácsok Országos Szövetségéből is kiszorultak az év végére.

110 A Munkástanácsok II. országos konferenciája (1990. február 24.) előtt két nappal nyilatkozott Krausz a *Népszabadságnak* a Munkástanácsok Országos Szövetsége létrehozásáról. Lásd Új munkástanácsok. Önvédelem a kirekesztés ellen. [Ránki Péter interjúja Krausz Tamással.] *Népszabadság*, 1990. február 22.

111 Az MDF politikája láttán néhány napig az SZDSZ is a munkástanácsok mellé állt ekkor. Szalai (1994) 94.

112 Szalai (1994) 25. (Ezt majd 1990-ben az MDF–SZDSZ-paktum teszi semmissé.)

113 „A munkástanácsok és a SZOT ambivalens viszonyára jellemző, hogy a kis létszámú szervezet a II. kerületi SZOT iskolákban működik.” Szalai (1994) 49.

114 Hovanyecz (1991) 5., 7.

115 Ilyenkor a részleg vezetőinek érdeke az anyavállalattól való függetlenség volt, s nem „üldözték” a munkástanácsokat, hanem támogatták. Csuahajék is elismerték ugyanakkor: egyes munkástanácsok a vállalati hatalmi harcok részévé válhattak. Ez főleg a régi szakszervezetekkel vívott küzdelemre igaz. Ám ekkor is előfordult, hogy a vállalatvezetés a munkástanács mellé állt. Csuahaj V.–Németh (1990) 7.

A munkástanács-szervezésben Thoma László, a SZOT Gazdasági és Társadalomkutató Intézetének munkatársa és a szakszervezeti szövetségből kivált csoportja volt a legaktívabb. Nem a tulajdon, hanem az irányítás megszerzésére törtek: a vállalati tanácsokat akarták uralni. Az önszerveződés segítésére létrehozták a Munkástanácsok Információs Irodáját (MII).¹¹³ Az irányítás megszerzésének azonban súlyos akadályai voltak: „a vállalatokon belül a korábbi hatalmi struktúrák érintetlenül maradtak”. E hatalom „üldözi a munkástanácsokat. [...] a hagyományos szakszervezetek ott tartanak be a munkástanácsoknak, ahol tudnak be.”¹¹⁴ Ezt Csuahajék vitatták: szerintük sok nagyvállalatnál egy-egy gyáregység önállósulását segítette a munkástanács megalakítása.¹¹⁵

A legradikálisabb baloldali Nagy Balázs volt. Öngazgatási tervei mutatják, hová vezethetett volna akár a BAL kez-

deményezése is: a parlamentáris rendszer elsöpréséhez. Abból kiindulva ugyanis, hogy minden állami tulajdon a dolgozóké, eljutott odáig: a munkahelyeken területileg és országosan is szervezett munkástanácsok vegyék át a hatalmat. Szerinte a bürokraták „kiárusítani látszanak az ország vagyont”. Majd szinte a jobboldalt idézve kifejtette: a „tulajdon kérdése a legkonkrétebb és kézzelfoghatóbb módon a nemzeti függetlenség ügye. A magyar dolgozó nép nem azért küzdött a nemzeti alárendeltség ellen a moszkovita bürokráciával szemben, hogy azt felcserélje a nyugati tőke diktátumával. Nincs »jó« nemzeti függőség!” Sőt be is ismerte: e téren a munkásosztály érdekei „egybevágóan a függetlenséget óvó nemzeti érdekekkel”.¹¹⁶ A fő probléma szerinte: ki vezeti „országos szinten” a gazdaságot. Úgy gondolta, hogy „ne a parlament irányítsa a gazdaság egészét”, hiszen az „teljesen illuzórikus-sá teszi a munkástanácsok tulajdonát”. A hatalmat ezért az ’56-os típusú munkástanácsok vegyék át, „ne a parlamenti rendszer”, mert annál fejlettebb és tágabb demokráciát jelent a „tanácsok közvetlen demokráciája”.¹¹⁷ Vagyis a kilencvenes évek baloldali radikálisainak érvelésében felmerülnek olyan elemek, amelyek a 2010-es évek jobboldali kormányzatát is jellemzik. Krausz Soros-kritikája és Nagy Balázs függetlenségi retorikája nem cseng idegenül 2016-ban sem.¹¹⁸

116 Nagy B. (1990) 56–58., 60–62.

117 Uo. 63–64.

118 Orbán Viktor szerint „Közép-Európában létezik egy háttérhatalom, ami Soros György nevéhez köthető. Magyarország viszont földrajzi elhelyezkedése okán és azért, mert meg akarjuk védeni nemzeti szuverenitásunkat, akadály” a „Soros-féle tervnek.” Horváth (2016).

119 Az MRP előtti dolgozói tulajdon bevezetése több helyen Mocsáry nevéhez fűződött. Szalai (1994) 50–51.

120 Krausz (1997) 124. Krausz szerint „az 1990-től 1994 májusáig tartó nacionalista koalíció időszakában az összes privatizáció 11%-a volt a munkások része, az 1994-től 1996-ig terjedő időszakban, a szociál-liberális periódusban pedig mindössze 1,4%”.

AZ MSZP ÉS MÁS BALOLDALIAK

Az MSZP-nek a rendszerváltáskor nem volt egyértelmű álláspontja a munkástanácsokról: a párthoz kötődő vállalatvezetők nem támogatták a dolgozói öngazgatást, de egy kisebbség (Mocsáry József csoportja) a dolgozói tulajdon mellett állt. Mocsáryékkal a BAL is kapcsolatban volt.¹¹⁹ Ám az MSZP Krausz szerint 1994-es hatalomra jutása után feladta a dolgozói tulajdon követelését, sőt vezetői „a liberálisokhoz hasonlóan minden úton-módon gátolták” a munkások tulajdonszerzését: az MSZP–SZDSZ-koalíció kormányzásakor a munkástulajdon növekedése megtorpant.¹²⁰

Ezen kívül is voltak baloldali erők a munkástanácsok körül: a baloldali szociáldemokraták (a MII társadalmi munkásai) a munkástanácsok tulajdonszerzését támogatták, és részvételüket a vállalati döntésekben. Megint más baloldaliak alapították 1989 júniusában a Társadalmi Önkormányzati Mozgalmat, Földesi József

121 Szalai (1994) 49., 52.; Eörsi (1990).

122 A német Montan-ágazatok szakszervezeti „együttdöntési jogot” kaptak. Az ágazati cégek felügyelő bizottságaiban 50%-os képviseletet kaptak, és a felügyelő bizottság elnöke független volt. Thoma (1998) 138–139. A korporatív struktúrák kiépülése tehát a munkavállalók és a munkaadók egyeztetését jelentette.

123 Thoma (1998) 139. Thoma itt többek között az 1990-es vállalati tanácsi újjavaslatásra és az 1992-es Munkatörvénykönyv-módosításra céloz. Thoma (1998) 130., 137. De szól az 1989-től kibontakozó privatizációról is. Thoma (1998) 131.

124 A második munkástanács-parlamentet az MII készítette elő, amely a Társadalmi Önkormányzati Mozgalom kezdeményezését vette át. Eörsi (1990); Szalai (1994) 52–53.; Juhász Gábor: Munkástanács '89 – Herenden. HVG, 1989. szeptember 16. 5.

125 Kurtán–Sándor–Vass (1991) 461.

vezetésével. Az „első munkástanács-parlamentet” Földesiék hívták össze Újpesten, 1989. október 24-re. Decemberben a BAL és a MII konferenciáján pedig pártok, szakszervezetek és munkástanácsok vitáztak.¹²¹

A munkások részvételi jogának gyengesége végigkísérte a magyarországi rendszerváltást. Thoma szerint a nyugat-európai országokban „a szakszervezetek participációs joga a munkavállalók védelmének fontos eszköze volt”, amellyel „nem a tulajdont, hanem a munkahelyeket, a béreket és a szociális juttatásokat tudták megvédeni”. A hatvanas évek többi reformjában nem adott olyan erős jogosítványokat, mint a német Montan-ágazatoknál, de részvételi jogosítványaik „mindenütt erősek voltak”.¹²² Thoma szerint Magyarországon a „szakszervezetek

nem voltak abban a helyzetben, hogy részvételi jogaikért harcba induljanak. Ezt az esélyt 1989-ben veszítették el először, amikor hozzájárultak az átalakulási törvényhez. Másodszor 1990 nyarán. Ezen az alapon már könnyű dolga volt a törvényhozásnak 1991-ben és 1992-ben is.”¹²³

A MUNKÁSTANÁCSOK 1990-BEN

A MOSZ megalakulása

Palkovics Imre már 1989-ben sem zárta ki, hogy „a herendi példa nyomán” alakuló munkástanácsok „országos koordináló szervezetet hozzanak létre”. 1989/90 fordulójára 30–50 munkástanács alakult meg. Földesiék, a BAL és az MII 1990 elején folytatták az országos munkástanácsi szövetség szervezését. Az intézményszerűsítést tehát a baloldali értelmiség kezdeményezte, a pártokat (főleg az MDF-et) igyekeztek távol tartani. Ennek eredménye lett a Munkástanácsok Országos Szövetsége, az „első MOSZ” a megalakulása február 24-én. Az alapító nyilatkozatot 13 szervezet írta alá, az elnök Somlai Lajos, az Elektromos Művek munkástanácsának elnöke lett.¹²⁴

Az MTI szerint ekkor 60 helyen voltak munkástanácsok, de a gyűlés továbbiak alapítására szólított fel.¹²⁵ A MOSZ alapításakor – egy másik beszámoló sze-

rint – 25–30 munkástanács képviselői jelentek meg (a különbséget indokolhatta, hogy sok szervezet nem volt bejegyezve). Az „első MOSZ” inkább baloldali volt: a BAL-hoz és a Független Szociáldemokrata Párthoz állt közel.¹²⁶ E két irányzat között ellentét volt, sőt a MOSZ-szal vitába keveredtek a herendiek is. Palkovics nyílt levelet írt Somlai Lajos ellen. Rácz Sándor is ekkor hozta létre saját szervezetét, a Munkástanácsok 56–90 Bizottságot.¹²⁷

A MOSZ bizonytalan volt, még a stratégiai kérdésekben is. Somlai kezdetben elképzelhetőnek tartotta a piacgazdasággal összeegyeztethető dolgozói tulajdont – később inkább az 56-os hagyománynak megfelelőbb kollektív tulajdont támogatta. Az elnök képtelen volt a MOSZ érdekeit érvényesíteni: sérelmezte, hogy a „hatalmi elit” nem állt szóba a munkástanácsokkal. Május-júniusban a többi érdekelt megelégette ezt a bizonytalan helyzetet, s júliusban kiderült: az MDF Munkásérdekvédelmi Tanácsa, a MOSZ, az MII és a Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete képviselői június 28-án megállapodást kötöttek közös szervezet megalapításáról.¹²⁸ Thoma szerint az MDF hatalomra jutása felvetette a kérdést: „hogyan viszonyuljanak ehhez a párthoz. Az MDF-es munkástanácsoknak el kellett gondolkodniuk azon, hogy érdekvédelmi szervezet létkükre működhetnek-e pártlogika szerint. És arra a következtetésre jutottak, hogy a pártsemlegesség igenis létfeltétele egy érdekvédelmi szervezet működésének.”¹²⁹ Ám valójában nem távolodtak az MDF-től: a MOSZ és a párt Munkásérdekvédelmi Tanácsa közeledett egymáshoz.

Az egyesítő tanácskozást július 14-én tartották: a MOSZ és a Dénes János vezette MDF-tagozat mellett a harmadik „erő” Rácz Sándor és szervezete volt. Somlai Lajos a „második MOSZ” elnök-szövívője lett, mellé társelnököket választottak (az MDF-es Bajtay Józsefet, a Petrasovits szociáldemokratáihoz húzó Czako Ignácot és Soltész Ferencet). Az MDF – a MOSZ-ban erős pozíciót szerezve – megszüntette Munkásérdekvédelmi Tanácsát. A MOSZ szövívője Palkovics Imre lett, aki közben már MDF-es parlamenti képviselővé avansált. Rácz Sándor és a baloldaliak gyakorlatilag kiszorultak a vezetésből. Az MDF győzelmét jelzi, hogy a „második MOSZ” elvetette a munkásönigazgatás elvét és a kollektív tulajdonlást, s „az alkalmazottak kedvezményes, személyes tulajdonlásának megvalósítását tartja fontosnak”. Az MDF-dominancia oka részben a párt választási győzelme: az anyagi problémákkal küzdő munkástanács-mozgalom pénzügyi források megnyitására számított.¹³⁰

Ám a „második MOSZ” sem lett sokkal erősebb: gyengeségét jelezte a vállalati tanácsok nyári újraválasztása. A dolgozók ekkor komoly pozíciókat vesztek, hiába

126 Eörsi (1990).

127 Szalai (1994) 58–59., 63.; Palkovics (1990) 2.

128 Szalai (1994) 54–55., 64., 67.

129 A Thoma nyilatkozatát lásd Hovanyecz (1991) 5–6.

130 Szalai (1994) 74–77., 80.

tiltakozott a MOSZ a kormány villámgyors intézkedései ellen, amelyek a menedzsmentet és az államot erősítették. Palkovics 1994-ben így emlékezett erre: „sajnos magunkra maradtunk” a vállalati tanácsok újraszervezése elleni „kiállásunk”-kal, és „ennek következményeit azóta is szenvedik a munkavállalók”. Palkovics szerint „ez volt az első igazi erőpróbája a Munkástanácsoknak”.¹³¹

Az 1990-es választás utáni MDF–SZDSZ-paktum arról is döntött, hogy az állami tulajdonhoz kapcsolódó törvények nem lesznek kétharmadosak, így a privatizációval kapcsolatos döntés az állami bürokrácia kezébe került. Ekkor került le végleg a napirendről munkásönigazgatás bevezetése.¹³² 1990-ben vették ki az alkotmányból, hogy a dolgozói tulajdon egyenrangú a magántulajdonnal.¹³³

A MOSZ közben a szakszervezetté válás felé haladt: 1990. szeptemberi első kongresszusa ezt a tendenciát erősítette. Tiltakozásul Czákó lemondott tisztségéről, mert „a munkásoknak nincs esélyük arra, hogy tulajdonossá váljanak”. A MOSZ-on belüli baloldal gyengült: Thoma az év végére lemondott tisztségéről, és feloszlatta információs irodáját. 1990/91 fordulójára a MOSZ szétzilálódott a belső harcok miatt, s ekkor számos jobboldali munkástanácsi vezető pozíciója is megrendült (köztük Somlai és Bajtay József elnökségi tagé is). A „nevető harmadik” Palkovics Imre lett, aki 1991 januárjában került a MOSZ élére, miközben a sokat támadott Bajtay az egyik alelnök lett mellette.¹³⁴

131 Palkovics (1994) 228.

132 Szalai (1994) 82., 90–95. A kormány tervei között szerepelt a dolgozói tulajdon, de ezt a munkások nem kezdeményezhették. Később a kormányban Szabó Tamás felkarolta az MRP ügyét. Szalai (1994) 84–85.

133 Szóke Zsuzsa–Tarnói Gizella: Recept a privatizátoroknak. *Élet és Irodalom*, 1998. 42.

134 Szalai (1994) 96–97., 103–104.

135 Berki (1996) 17–18.; Palkovics (1994) 228.

136 Berki (1996) 18–19.

137 Thoma (1998) 145.

A viták nem csillapodtak: 1991-ben a MOSZ választmánya leváltotta Bajtayt, mivel bírálta Palkovicsot a Ligával való együttműködés miatt. Közben Palkovics szervezeti változást is végrehajtott: a MOSZ 1991 szeptemberében privatizációs szakértői irodát állított fel. Palkovics szerint – követelésükre – ekkor született egy kormányrendelet (az 119/91-es), amely a privatizációba való beleszólás jogát biztosította volna, de ezzel „nem tudtak a dolgozók sajnos kellőképpen élni”.¹³⁵

1992-ben a Liga és a MOSZ erősítette együttműködését, s az MSZOSZ-szel tulajdoni vitába keveredtek.¹³⁶ Thoma ezt messzebből szemlélte: „1990–1992 között a rendszerváltó pártok (legitimitásuk tudatában) arra törekedtek, hogy a régi rendszer »utolsó« nagy intézményrendszerét, az ágazati szakszervezeteket felszámolják.” A törekvést a független szakszervezetek és a munkástanácsok is készségesen támogatták, a szakszervezeti vagy „számukra kedvező felosztása érdekében”.¹³⁷

Közben az MDF-en belül is módosultak az erőviszonyok: az egyéni munkavállalói tulajdon támogatása került előtérbe, a munkástanácsokra mint a kormányhoz lojális szakszervezetekre számítottak.¹³⁸ A kormány számára ez stratégiai fontosságú volt: így megtörhette az egységes érdekképviselést.¹³⁹ A MOSZ tett is néhány gesztust: nem csatlakozott például az MSZOSZ 1991 végi sztrájkjához, „ön-célúnak” minősítve az állampárti múltú szakszervezetek akcióját.¹⁴⁰ A jelenség hosszabb távon az állami bürokrácia és a kormány megerősödését eredményezte, abba a folyamatba illeszkedve, amelyre Ellen Comisso és munkatársai mutattak rá 1992-ben. Szerintük a kelet-európai rendszerváltás sajátossága, hogy nincs ellensúly a kormányzati elittel szemben, így gyengül a politikai és gazdasági verseny.¹⁴¹ Vagyis a politikai társadalommal szemben nem jött létre olyan civil társadalom, amely a szabadságjogok, a munkavállalói jogok és a szociális biztonsághoz való jog védelmét hatékonyan képviselni tudta volna.¹⁴²

Az önszerveződő civil társadalmat hiányolta Thoma is: szerinte ez lett volna alkalmas rá, hogy a rendszerváltás alkujában intézményes fórumot teremtsen az egyes csoportok és rétegek számára.¹⁴³ Az oka nem egyszerűen a privatizáció magyar sajátosságaiban keresendő. Bartha mutat rá, hogy a hazai munkásságban már a Kádár-korban gyenge volt a szolidaritás, így a hatalom könnyebben kijátszhatta az egymásnak feszülő kisebb-nagyobb érdekcsoportokat.¹⁴⁴

A DOLGOZÓI RÉSZTULAJDON MEGTEREMTÉSE, A MUNKÁSTANÁCSOK GYENGÜLÉSE A KILENCVENES ÉVEKBEN

A hazai munkavállalói résztulajdon megteremtésének folyamatában 1990/91 fordulóján az MDF-es Szabó Tamás pozíciója erősödött. Szabó a szintén MDF-es Dénes Jánossal ellentétben inkább Palkovics álláspontjára¹⁴⁵ helyezkedett, és

138 Ennek jele volt, hogy a taxisblokádnál a munkástanácsok nem exponálták magukat. Hovanyecz (1991) 3–4.

139 A Liga és az SZDSZ 1992 márciusában állítja: a kormány a szakszervezetek szétverésére tör. Berki (1996) 19.

140 A MOSZ felhívása ellenére voltak MOSZ-tagok a decemberi sztrájkolók között. Berki (1996) 18.

141 A „nagy tömegszervezetek hiánya Kelet-Közép-Európában az a tényező, amely veszélyt jelenthet a gazdasági stabilizációra, reformra és politikai versenyre. Gazdasági szempontból ez jelentősen meggyöngíti a kormányzat csoportérdekek közötti közvetítőképességét.” Comisso et al. (1992) 86.

142 A Kádár-kor fő érdekérvényesítési módja „az egyéni, informális alku [...] a társadalom széles rétegeinek körében is. A szolidaritás értékét középpontba állító civil társadalom fejletlen.” Szalai (1994) 150.

143 Thoma (1998) 103.

144 Kemény István szerint a munkásság az államszocializmus idején megosztott. Bartha (2011) 17–18., 172–173.

145 Palkovics „ködösnek” nevezte az 56-os munkástanácsai hagyományt. HVG POSTA. [Palkovics Imre olvasói levele]. HVG, 1990. március 31. 2.

146 Szabó a munkástanácsokon belül az egyik „nem túl erős” iránynak az 1956-os hagyományokból kiindulót tartotta, amely „az öngazgatás irányába tájékozódik”. Hovanyecz (1991) 4–5.

147 Szabó szerint a koncepció a „tulajdonlás kialakítására felhasználhatónak tartja [...] a hiteleket, az adókedvezményeket” is. Hovanyecz (1991) 6–7.

148 Hovanyecz (1991) 7.

149 Szalai (1994) 106–107.; 126–127.

150 Az amerikai ESOP egyik célja: a cégből kivonuló tulajdonosoknak adókedvezménnyel segített megoldás arra, hogy cégük ne kerüljön a konkurencia kezébe. A másik cél a dolgozók ösztönzése. Lásd The ESOP Association. <https://www.esopassociation.org/explore/how-esops-work/learn-about-esops> (Letöltés: 2016. november 1.)

151 2015-ben hétezer amerikai cégnél (13,5 millió alkalmazott) volt ESOP. A XXI. században csökkent az ESOP-vállalatok száma, de a résztvevők száma emelkedett. Becslések szerint 28 millióan vettek részt valamilyen dolgozói tulajdonszerzési programban, így a vállalati tőke 8%-a lehetett a dolgozók kezében. Lásd ESOP Facts. <http://www.esop.org/> (Letöltés: 2016. november 1.)

152 Szalai (1994) 128–129.

munkaügyi politikai államtitkárként az 56-os hagyományokat nem tartotta erősnek. Szerinte a kormánytól sem állt távol a „beleszólás jogának intézményesítése”, ám a munkástanácsoknak „szakszervezeti irányba” kellene fejlődniük.¹⁴⁶ 2016-ban már tudjuk: a „szakszervezeti vonal” erősödött meg.

Szabó kifejtette azt is: fontosnak tartja az „alkalmazotti tulajdonlás kérdését”. A kormánynak szerinte kidolgozott koncepciója van. A koncepció „abból indul ki, hogy részint tömegesíteni kell a tulajdonlást Magyarországon”. Ám „nincs fizetőképes kereslet abban az alkalmazotti körben, amely a nemzeti tulajdonosi réteg, a polgárság egyik része lehet”. Ezért a „széles tulajdonosi réteg” létrejöttéhez „speciális technikákat kell alkalmazni”.¹⁴⁷ Thoma ekkor már nem bízott a munkástulajdonban, és bírálta a kormányprogramot. A privatizáció alanyainak megjelölésekor hiányolta a munkásokat: a vagyoniügynökséget, a menedzsereket és a vállalkozói réteget megnevezték, a dolgozókat nem.¹⁴⁸

Az egyéni munkavállalói tulajdon csak akkor vált valósággá, amikor Szabó Tamás alkut kötött Kupa Mihály pénzügyminiszterrel, és a hitelekkel meg támogatott MRP-programok kiegészültek a menedzserek tulajdonszerzését támogató megoldásokkal. A magyar MRP-programok végül is 1991–92-re összekapcsolódtak a menedzserkivásárlási (management buy-out, MBO) törekvésekkel.¹⁴⁹

Az egészen más célokra kitalált¹⁵⁰ amerikai intézményi struktúra hazai átvétele tehát a kilencvenes évek elején kiváló alkalmat nyújtott a gazdasági elit egy részének, hogy korábbi politikai hatalmát (hisz az állami vállalatok élére részben politikai alapon kerültek a menedzserek) gazdasági hatalommá konvertálja. Az amerikai rendszer, az ESOP (Employee Stock Ownership Plan)¹⁵¹ elvileg arra lett volna hivatott, hogy a munkásokat tulajdonhoz juttassa, de a magyar MRP-program nem lett meghatározó a gazdaságban. A magyar MRP-törvény végül 1992 júniusában született meg, a parlamentben Palkovics Imre volt az MDF vezérszónoka.¹⁵²

A törvény – a sorozatos kompromisszumok miatt – leginkább a menedzsereknek kedvezett. A cégvezetők az E (egzisztencia)-hitelek révén az MRP-programokban is előnybe kerültek, hiszen a dolgozói részvényeket megszerelve még könnyebben felvásárolhatták a cégeket.¹⁵³ A Rába-gyár munkásai később elmesélték, miért adták el céges részvényeiket: „a menedzserek tudták, hogy nekik [a munkásoknak] készpénzre van szükségük, és »olcsó« áron felvásárolták a munkások részvényeit”.¹⁵⁴ Közgazdaságtani szempögből nézve a nálunk bevezetett amerikai technika talán nem is az eredetileg tervezett ESOP-ra, hanem inkább az MBO-ra (menedzseri kivásárlásra) vagy a MCEO-ra, a MEBO-ra hasonlított.¹⁵⁵

A jogszabályt Mocsáry később így értékelte: „történt pozitív lépés is, mert [...] életbe léptették az MRP-t, a munkavállalói résztulajdonosi programot”. „A kormány tapasztalta ugyanis a privatizáció egyre fokozódó népszerűtlenségét és saját tekintélyvesztését, ezért elővette az amerikai ESOP magyar megfelelőjét, a még 1990 tavaszára elkészült MRP-t, pontosabban annak rontott és súlyos visszaélésekre lehetőséget adó változatát.”¹⁵⁶ Utóbb, 1994-ben még Palkovics is így fogalmazott (nem közvetlenül az Antall-kormányt bírálva): „a rendszerváltást a gazdasági vezetés a munkavállalók kárára igyekszik megvalósítani. A vállalati vezetők [...] viszik magántulajdonba (saját rokoni, baráti tulajdonba) a vállalat működőképes részeit. Vagyis a munkavállalók szempontjából nem valósult meg a gazdasági rendszerváltás.”¹⁵⁷

Megéléstörténeti szempontból is fontos a végeredmény Bartha szerint: „a Rába-munkások egyhangúlag úgy gondolták, hogy a vezetők szétlopták a gyárat, és elherdálták a nép egykori vagyonát”. Bartha ennek kapcsán egy általános – a 2010-es években is releváns – folyamatra hívta fel a figyelmet. Az egykori NDK és Magyarország két élüzemének munkásinterjúiból kitűnt, hogy a magyarok – a Rába dolgozói – szembeállították az „idegen” és a hazai tőkét, és ez gondolkodásukat jobboldali-populista irányba terelte. A németek viszont nemzeti alapon nem különböztették meg a tőkét, ezért körükben nagyobb hatást gyakoroltak az újbaloldali jelszavak. A magyar munkásoknál viszont erősebb volt a személyes

153 „Több munkástanács-vezető kifogásolja, hogy az MRP adott szabályai a magas jövedelmű menedzsereket preferálják, és a dolgozók rovására burkolt menedzseri kivásárlást tesznek lehetővé.” Szalai (1994) 130.

154 Bartha (2011) 106.

155 „Vannak, akik e konstrukciót menedzseri-alkalmazotti kivásárlásnak nevezik, és »Management-Employee Buy-Out-ról« írnak.” A „magyar mrp-t is joggal nevezhetjük menedzsment által ellenőrzött munkavállalói cégnek (Managerially Controlled Employee Owned Firm, MCEO). A vezetők dominanciája mellett megfigyelhető, hogy a beosztott dolgozók közül a vásárlásokban érdemi módon többnyire csak a korábbi munkáséleti tagjai, a hosszú szolgálati idővel rendelkező, magasan képzett szakmunkások vettek részt.” Boda–Neumann (2002) 145., 147.

156 Mocsáry (2001) 11.

157 Palkovics (1994) 229.

kapcsolat, a paternalista kötődés a Rába-gyárhoz, s nagyobb beletörődéssel várták a sorsukat. A szolidaritás is kisebb volt közöttük. Ám Bartha utal rá: a posztfordista kapitalizmusban a munkások növekvő kiszolgáltatottsága világjelenség, nem egy-egy ország jellemzője.¹⁵⁸

Palkovics Imre, a dolgozói tulajdontól tovább távolodó MOSZ vezetője 1993 februárjában a következőképpen értékelte az előző évet: a MOSZ „megkezdte orientálódását a keresztény szakszervezeti mozgalmak felé”, és ez „arculatának megváltozásával jár”. „A jövőben a többi szakszervezettől való elkülönülés alapja nem a dolgozói tulajdon, hanem a keresztény szellemiség.”¹⁵⁹ Emiatt (is) írja Palkovicsról Krausz Tamás: „történelmi »teljesítményének« éppen ez alkotta a lényegét: a magántulajdon rehabilitálása a munkástanácsok körében.”¹⁶⁰ Ami a keresztény irányzatot illeti, a MOSZ utóbb magába is olvasztott egy ilyen szakszervezeti szövetséget.¹⁶¹

A dolgozói tulajdonról szólva Palkovics az MRP-törvényt „felemás sikerként” értékelte. A tagság közben csökkenni kezdett, a szövetséghez tartozó munkástanácsok száma februártól tavaszig 269-ről 228-ra esett vissza. A munkástanácsvezetők pártpreferenciáit vizsgálva Szalai megállapította: többségük súlyosan csalódott az MDF-ben, ugyanakkor Palkovics igyekezett a MOSZ-t az MDF vezette kormánykoalíció mellett elkötelezni. Minthogy hivatalosan nem döntöttek, Palkovics álláspontja győzött, ő pedig 1994-ben MDF-támogatással indult a parlamenti választáson. Ám nem Veszprémben indították, hanem az esélytelen Borsodban, ahol veszített is.¹⁶² 1994 elején sikerült megghiúsítania egy ellene benyújtott bizalmatlansági indítványt, amelyet

158 Bartha (2011) 25., 104., 116., 136.

159 Szalai (1994) 134.

160 Krausz (1997) 120.

161 1993-ban megalakult a Kereszténydemokrata Szakszervezetek Országos Szövetsége. Ezzel a Lántzky László által vezetett szervezettel 1995-ben előbb szövetségre lépett, majd egyesült a MOSZ. Berki (1996) 20., 24–25.

162 Thoma (1995) 296.; Szalai (1994) 134., 138., 143–144.

163 Berki (1996) 22.

164 „Munkástanács-összecsapás. Határozatképtelenek maratoni polémiája.” *Népszava*, 1994. szeptember 3. 3.

16 MOSZ-szervezet kezdeményezett. Így a MOSZ nagyválasztmányának szavazása nyomán elnök maradhatott. A 16 „zendülő” szervezet létrehozta viszont a Munkástanácsok Demokratikus Tömörülését (MDT).¹⁶³ Palkovics és az MDT között a konfliktus az év nagy részében folytatódott, szeptemberben az MDT „önkéntes lemondásra” akarta kényszeríteni a MOSZ elnökét – sikertelenül, mivel határozatképtelennek bizonyult a Munkástanácsok Szövetségi Tanácsának rendkívüli ülése.¹⁶⁴

Közben, 1993. május 21–28. között üzemi tanácsi választásokat tartottak. Palkovicsék gyengén szerepeltek: az üzemi bizottságokban az MSZOSZ 71,67%-ot szerzett, az Autonómok 18,65, a Liga

5,66, a Munkástanácsok pedig mindössze 2,21%-ot. (1993-ban a munkástanácsok kb. egyharmada a MOSZ-on kívül tevékenykedett.) Az önkormányzati választásokon a MOSZ relatíve jobb eredményeket ért el. Az MSZOSZ az egészségbiztosítási önkormányzatok képviselőire leadott szavazatok 45,2%-át, a nyugdíjbiztosításnak az 50,1%-át kapta. A Liga 13,1, illetve 10,1%-kal a második-harmadik helyen végzett. A MOSZ az egészségbiztosítási választásokon a szavazatok 12,8%-át szerezte meg, így harmadik, míg a nyugdíjbiztosítási választásokon a voksok 10,9%-ával a második lett. Az összesített szavazatszám szerint az első az MSZOSZ lett, a Liga a második, a MOSZ pedig a harmadik.¹⁶⁵

A munkástanácsok érdekvédelmi szerepe nem erősödött, általában nem tudták megakadályozni az elbocsátásokat – az ezt hangsúlyozó Szalai Erzsébet könyve 1994-ben jelent meg, így a szerző nem láthatta előre, mi történik majd az 1994-es választás után. Ekkor ugyanis erősödött a MOSZ érdekvédő tevékenysége. Az MSZP és az SZDSZ közös kormányzása idején a MOSZ különböző akciókat hajtott végre (Törökszentmiklós, Korányi kórház, Ikarus, valamint a kormányzati megszorító intézkedések elleni tiltakozások).¹⁶⁶ Ám ez nem jelentette tényleges megerősödését: az 1995-ös üzemi választásokon az MSZOSZ ismét elsőprő győzelmet aratott: a voksok 66,6%-át szerezte meg, az Autonómok 20,3%-át nyerték el, a Liga 6,4%-ot, a MOSZ 2,5%-ot kapott.¹⁶⁷

Szalai kitér a munkástulajdonra is: 1993 tavaszáig a privatizált vagyon 3%-a került MRP-szervezetekhez, ami októberre 7,2%-ra emelkedett, de ennek a fele már burkolt MBO volt.¹⁶⁸ Szántaiék az MRP arányát 5%-ra becslik.¹⁶⁹ Bodáék kiábrándítóbb adatot közölnek: az 1995 júliusáig privatizált MRP-vagyon a nem pénzügyi vállalkozások összes vagyonának csak 0,93%-a volt. A többségi MRP-tulajdonú cégek aránya a kezdeti 58-ról 38-ra, a kontrolljogot biztosító 25–50%-os hányaddal rendelkezőké pedig 29-ről 2%-ra csökkent 2000-re. Ennek elkerüléséhez garantálni kellett volna: „a tulajdon a mindenkori munkavállalók körében marad, és limitálják a megszerzhető tulajdonrészeket”. Ám a Bodáék által megkeresett vállalatoknál csak két ilyen értelmű, azaz munkavállalói tulajdont védő alapszabály volt érvényben.¹⁷⁰

165 Bornemissza et al. (1994) 200.; Szalai (1994)

145.; Somorai (1994) 192.

166 Berki (1996) 24–26.

167 Thoma (1998) 145.; Berki (1996) 25.

168 Szalai (1994) 145.

169 1998. novemberig több mint 80 ezer munkavállalóval a privatizált volt állami vállalatok 14%-át kitevő 245 MRP-szervezet a privatizált állami vagyon 5%-át vásárolta meg. Szántai–ifj. Szántai (é. n.).

170 Boda–Neumann (2002) 146., 148.

KINYERT 1989-BEN?

Thoma László szerint 1989-ben három csoport lépett fel az állami tulajdonért. A Kádár-kori polgárosult rétegek, a munkavállalók és a menedzser-elit. Szalai Erzsébet e harmadik kategóriát az állami bürokráciával egészíti ki.¹⁷¹ Minthogy az akkori vállalatokat szinte a bürokraták irányították, így e két kategória a gyakorlatban ugyanazt jelenti. A vesztesek csoportja viszont egyértelmű: a munkavállalók elenyésző arányban jutottak tulajdonhoz. (Mocsáry a nyugdíjasokat is ide sorolja.) Thoma szerint a menedzserek győztek, mert így lehetett a leggyorsabban csatlakozni a Nyugathoz.¹⁷²

Mindezt továbbgondolva: a rendszerváltással nem a menedzserek, hanem a „nyugatos technokraták” győztek.¹⁷³ Jobban érthető így a folyamat dinamikája – a 2010-es gazdasági és politikai váltás is –, ha ezt elitelméleti szempontból nézzük. Ugyanis a nyugatos elit uralma Kelet-Közép-Európában általában a konzervatív-nemzeti elitekével váltakozik. A régió a félperifériához tartozik, s az itteni „kom-

pországokra” évszázadok óta jellemző az elit megosztottsága. Ez a wallersteini¹⁷⁴ megosztottság (amely évszázadok óta jellemzi a félperifériát) a centrum-országokkal fenntartott kapcsolattól függ. A nyugatos elit, amely a modernizációt és a felzárkózást hajtja, illetve a konzervatív-nacionalista elit, amely a nemzeti értékeket preferálja, az ilyen országokban nem tud konszenzusos elitet¹⁷⁵ kialakítani – hiába is lenne ez a hatalomgyakorlás legpraktikusabb formája.

A félperifériára az áldatlan és nehezen meghaladható megosztottság jellemző. A konszenzusos elit hiánya újra és újra generálja a megosztottság fennmaradását. Acemogluék szerint mindez addig tart, amíg a hatalmon lévő egyik elit be nem látja, hogy a fejlődés gyorsításához más módszerekre van szükség, és nem hoz létre befogadó intézményrendszert.¹⁷⁶ Ha az elitcsoportok nem egyeznek ki egymással, a megosztottság a régió folytonos modernizációs kényszerét tartja fenn, így többnyire sikertelen felzárkózási kísérletek állandó ismétlődéséhez vezet.

171 Szalai (1993) 19–21.

172 Böhm et al. (1998) 11.; Mocsáry (2001) 27.

173 A technokratákról mint nyertesekről ír Mocsáry is. Mocsáry (2001) 25–26.

174 A világgazdaság centruma erősödik a periféria hanyatlásával a XVII. században. A lengyel birtokosok és kereskedők a világkereskedelem profitjért harcolnak. Az urak a nyílt gazdaságot támogatják, és hatalmukat a polgárság háttérbe szorítására használják, s a rájuk veszélyt nem jelentő külföldi kereskedőket pártolják. Ezért nem jön létre koalíció a lengyel elitcsoportok között a központi állam erősítésére. Wallerstein (1980) 119.

175 Ez az elit első mechanizmusokkal alkalmazkodik, egységes szabályokat betartva. Higley–Burton (2006) 1–2.

176 Acemoglu–Robinson (2013) 348.

HIVATKOZÁSOK

Acemoglu–Robinson (2013)

DARON ACEMOGLU–JAMES A. ROBINSON: *Miért buknak el nemzetek?* Budapest, 2013, HVG Kiadó Zrt.

Bartha (2011)

BARTHA ESZTER: *Magányos harcosok*. Budapest, 2011, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

Benda (2014)

BENDA JUDIT: Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán. In Szulovszky János (szerk.): *A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest, 2014, Plusz Könyvek, 27–42.

Berki (1996)

BERKI ERZSÉBET: A Munkaügyi Kalendárium a Munkástanácsok Országos Szövetségéről 1991. június 1. – 1995. december 31. között. In Berki Erzsébet–Pásztor Miklós (szerk.): *Munkástanácsok 1996. Évkönyv*. Budapest, 1996, Munkástanácsok Országos Szövetsége, 11–26.

BODA (2005)

BODA DOROTTYA: A munkavállalói tulajdonban lévő szervezetek gazdálkodása és tulajdonosi érdekképviselése. Ph.D. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/25/1/boda_dorottya.pdf (Letöltés: 2016. november 16.)

Boda–Neumann (2002)

BODA DOROTTYA–NEUMANN LÁSZLÓ: A munkavállalói tulajdon visszaszorulása Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. 2002. 2. 143–157.

Bornemissza et al. (1994)

BORNEMISSZA TAMÁS–KAMENICZKY ISTVÁN–KÁROLYI MIKLÓS–SIMSA PÉTER: A társadalombiztosítás – önkormányzati irányítással. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, 1994, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 198–212.

Bóhm et al. (1998)

BÓHM ANTAL–KRAUSZ TAMÁS–LAKI LÁSZLÓ–SZIGETI PÉTER–TAMÁS PÁL–THOMA LÁSZLÓ: Mi történt a magyar munkássággal? *Eszmélet*, 38. sz. 1998. július, 4–27.

Coase (2004)

RONALD H. COASE: *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Comisso et al. (1992)

ELLEN COMISSO–STEVEN DUBB–JUDY MCTIGUE: A populizmus illúziója Latin-Amerikában és Kelet-Európában. *Mozgó Világ*, 18. évf. 1992. 8. 59–88.

Csuhaj V.–Németh (1990)

CSUHAI V. IMRE–NÉMETH TIBOR: A munkástanácsokról. *Mozgó Világ*, 16. évf. 1990. 7. 6–11.

Csurakov (1998a)

DMITRIJ CSURAKOV: A munkásönkormányzatok közösségi aspektusai az 1917-es orosz forradalomban. In Krausz Tamás–Schiller Erzsébet (szerk.): *1917 és ami utána következett*. Budapest, 1998, Magyar Ruszisztikai Intézet. /*Ruszisztikai könyvek 3.*/

Csurakov (1998b)

DMITRIJ CSURAKOV: A munkásönkormányzatok az 1917-es orosz forradalomban. *Eszmélet*, 38. sz. 1998. július, 62–77.

Deloitte Magyarország (2015)

Deloitte Magyarország: Új rendelkezések a Munkavállalói Résztulajdonosi Programról. 2015. december 17. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/hu/Documents/legal/HU-legalnews-20151217-HU.pdf> (Letöltés: 2016. november 4.)

Eörsi (1990)

E. J. [EÖRSI JÁNOS]: A MOSZ. *Beszélő*, 2. évf. 1990. 8.

Estrin (2010)

SAUL ESTRIN: *Self-Management: Economic Theory and Yugoslav Practice*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press.

Estrin et al. (2008)

SAUL ESTRIN–DAVID LAIDLER–MICHAEL DIETRICH: *Microeconomics*. Harlow, England, 2008, Pearson Education Limited.

Haraszti (1989)

HARASZTI MIKLÓS: *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, 1989, Téka.

Higley–Burton (2006)

JOHN HIGLEY–MICHAEL BURTON: *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford, 2006, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Horváth (2016)

HORVÁTH BENEC: Orbán Viktor szerint a Soros György-féle háttérhatalom erősebb Magyarországon, mint az ellenzék. 2016. május 20. <http://444.hu/2016/05/20/orban-viktor-szerint-a-soros-gyorgy-fele-hatterhatalom-erosebb-magyarorszagon-mint-az-ellenzek> (Letöltés: 2016. november 16.)

Hovanyecz (1991)

HOVANYECZ LÁSZLÓ: Munkástanács: érdekvédelem és részvétel. *Társadalmi Szemle*, 46. évf. 1991. 2. 3–10.

Juhász J. (é. n.)

JUHÁSZ JÓZSEF: *Az öngazgatás politikája Jugoszláviában*. <http://www.bal.hu/kiadvany/oenkorm/oen11.htm> (Letöltés: 2016. október. 30.)

Kapás (2000)

KAPÁS JUDIT: A tranzakciós költségek tana a vállalatelméletben. *Vezetéstudomány*, 31. évf. 2000. 7-8. 10–24.

Kemény (1980)

K[EMÉNY]. I[STVÁN].: Magyar munkástanács-dokumentumok 1956-ból. *Párizsi Magyar Füzetek*, 7. 76–87.

Krausz (é. n.)

KRAUSZ TAMÁS: *Az 56-os munkástanácsok történelmi perspektívában*. <http://bal.hu/kiadvany/MT3.html> (Letöltés: 2016. november 6.)

Krausz (1997)

KRAUSZ TAMÁS: A magyarországi munkástanácsok történetéről – 1989 és ami utána következett. *Eszmélet*, 35. sz. 1997, október, 110–128.

Kurtán–Sándor–Vass (1991)

KURTÁN SÁNDOR–SÁNDOR PÉTER–VASS LÁSZLÓ (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest, 1991, Ökonómia Alapítvány – Economix Rt.

Mandel (1998)

DAVID MANDEL: Forradalom, ellenforradalom és a munkásosztály Oroszországban: gondolatok a (Nagy) októberi (Szocialista) forradalom nyolcvanadik évfordulóján. *Eszmélet*, 38. sz. 1998. július, 34–51.

Mérő (2010)

MÉRŐ LÁSZLÓ: *Az érzelmek logikája*. Budapest, 2010, Tericum Kiadó.

Mitrovits (2009)

MITROVITS MIKLÓS: Az öngazgatás bukása – a neoliberais rendszerváltás Lengyelországban. *Eszmélet*, 83. sz. 2009. október, 33–53.

Mocsáry (2001)

MOCSÁRY JÓZSEF: Visszapillantás a privatizációra. *Eszmélet*, 52. sz. 2001. január, 4–39.

Nagy B. (1990)

NAGY BALÁZS: „Legyen az állami tulajdon a munkásoké!”. *Eszmélet*, 3. sz. 1990. január, 56–72.

Nagy É. (2011)

NAGY ÉVA KATALIN: Munkástanácsok 1989-ben. *Eszmélet*, 91. sz. 2011. október, 111–129.

Palkovics (1993)

PALKOVICS IMRE: Több tűz között. Szalai Erzsébet interjúja. *Valóság*, 36. évf. 1993. 4. 28–38.

Palkovics (1994)

PALKOVICS IMRE: Elnöki beszámoló a Munkástanácsok Országos Szövetségének 1994. március 5–6-án megtartandó választmányi ülésére. In Berki Erzsébet–Pásztor Miklós (szerk.): *Munkástanácsok 1996. Évkönyv*. Budapest, 1994, Munkástanácsok Országos Szövetsége, 228–245.

Plut-Pregelj–Rogel (2010)

LEOPOLDINA PLUT-PREGELJ–CAROLE ROGEL: *A to Z of Slovenia*. Lanham MD, 2010, Scarecrow Press.

Prinčič (2008)

JOŽE PRINČIČ: Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja. In Jurij Fikfak–Jože Prinčič–Jeffrey D. Turk (szerk.): *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana, 2008, Založba ZRC, 205–258.

Rainer (2016)

RAINER M. JÁNOS: *Az 1956-os magyar forradalom*. Budapest, 2016, Osiris.

Rajak (2011)

SVETOZAR RAJAK: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–1957*. London, 2011, Routledge.

Rajšić (2014)

PREDRAG RAJŠIĆ: Ekonomija Titove Jugoslavije: odlaganje neminovnog kraha. *Katalaksija – Internet magazin za libernu Srbiju*, 2014. február 24. <http://katalaksija.com/2014/02/24/ekonomija-titove-jugoslavije-odlaganje-neminovnog-kraha/> (Letöltés: 2016. november 6.)

Rus (1986)

VELJKO RUS: Petintrideset let jugoslovanskega samoupravljanja. *Družboslovne razprave*, Vol. 3. 1986. 3. 3–15.

Simon (1972).

HERBERT A. SIMON: Theories of Bounded Rationality. In C. B. McGuire–Roy Radner (szerk.): *Decision and Organisation*. Amsterdam, 1972, North-Holland Publishing Company, 161–176.

Śledzik (2013)

KAROL ŚLEDZIK: Schumpeter's view on innovation and entrepreneurship. In Stefan Hittmar (szerk.): *Management Trends in Theory and Practice*. Žilina, 2013, University of Zilina, 89–95.

Somorai (1994)

SOMORAI LÁSZLÓ: Az 1993. évi üzemi, közalkalmazotti tanácsi választásokról. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, 1994, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

Soós (1986)

SOÓS KÁROLY ATTILA: *Terv, kampány, pénz*. Budapest, 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.

Szakolczai (2001)

SZAKOLCZAI ATTILA: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet.

Szalai (1989)

SZALAI ERZSÉBET: Az öngazgatás alternatívája. *Kapu*, 1989. május. 22–24.

Szalai (1993)

SZALAI ERZSÉBET: A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után. *Politikatudományi Szemle*, 2. évf. 1993. 2. 19–40.

Szalai (1994)

SZALAI ERZSÉBET: *A civil társadalomtól politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1990–1993*. Budapest, 1994, T-Twins.

Szántai-ifj. Szántai (é. n.)

SZÁNTAI JÁNOS-IFJ. SZÁNTAI JÁNOS: *A munkavállalói tulajdonlás Magyarországon*. <http://www.efesonline.org/CEEEONet/REPORTS%202002/National%20Report%20Hungary%20HU.pdf> (Letöltés: 2016. november 11.)

Tarján (1994)

TARJÁN TAMÁS: Az OECD-tagországok növekedésének Jánossy-féle trendvonalala. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf. 1994. 10. 914–925.

Thoma (1995)

THOMA LÁSZLÓ: A magyar szakszervezetek helyzete. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, 1995, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 294–301.

Thoma (1998)

THOMA LÁSZLÓ: *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992. Szociológiai-politológiai vázlatok*. Budapest, 1998, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány.

Thoma (2004)

THOMA LÁSZLÓ: A baloldali esélyekről. *Eszmélet*, 61. sz. 2004. április, 143–148.

Voszka (1990)

VOSZKA ÉVA: *Hármasút. Kormányzati felfogások a gazdaságpolitikáról és az irányításról*. Budapest, 1990, Pénzügykutató Rt.

Wallerstein (1980)

IMMANUEL WALLERSTEIN: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Béládi László–Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Fejlődés-tanulmányok 4. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1980, ELTE ÁJTK, 93–144.

ISBN 977-121-6785-46-3 • ISSN 1216-7851 (nyomtatott) • ISSN 2063-7497 (online)